

833(59ав)

1182

Абай Мұхамедханов

АБАЙ

МҰРАГЕРЛЕРІ

Қайым МҰХАМЕДХАНОВ

АБАЙ МҰРАҒЕРЛЕРІ

АТАМҰР/
АЛМАТЫ, 1995

ББК 84 Қаз 7-4
М82

М82 Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы:
Атамұра, 1995. – 208 бет.

ISBN 5-7667-2964-2

Бұл жинаққа белгілі әдебиетші, абайтанушы ғалымның архивтерден, көне басылымдар мен баспасөздерден және Абайдың көзі тірі ұрпақтарынан ұзақ жыл бойы тірнектеп жиған дерек-дәйектерін негіз еткен бірнеше зерттеу еңбегі еніп отыр. Ерекше ескертетін жағдай: бұларда әр түрлі себептермен көптеген жылы жабулы жатқан, жарияланбай келген өте қызықты да құнды мәлімет-мәселелер баршылық. Бұны, әсіресе, Шаһкәрім, Кәкітай, Әлихан жөніндегі мақалалардан кезіктіреміз.

Жинақтың тілі таза, діні сүйекті, оқиға, ой-тұжырымдары салмақты.

М 4702250201 – Без объявл
418(05) – 95.

ББК84 Қаз 7-4

143507

ISBN 5-7667-2964-2

© «Атамұра»

АЛҒЫ СӨЗ

Абай дүниеден қайтқалы тоқсан жылдан астам уақытта оны ауызға алмай өткен қазақ қаламгері жоқтың қасы. Екі адамның бірінің сөзіне – тұздық, бірінің ой-пікіріне – кепілдік бола кететін «Абай айтқандай» деген ең қарапайым мысалдан ...әлемге әйгілі «Абай жолы» эпопеясына дейінгі аралықта осынау «Хакім ата» (Мағжан) хақында қаншама мәйекті, дәйекті сөз айтылмады! Ол кімдерге даналық ойдың кеніші, өнегелі сөздің өресі болмады! Оның рухани мұрасын жанына азық, өнерін қазық етпеген кімдер бар! Ондаған кандидаттық, докторлық диссертациялар... Жүздеген монографиялық зерттеулер, ғылыми еңбектер... Қаншама мақала мен көркем шығармалар. Бәрі де Абай жөнінде – ұлы ақынның ұлағаты, өнері мен өмірі, өнегесі мен тәлім-тәрбиесі жөнінде. Бірақ, бұлармен Абай туралы сөз таусылды, ақын жұмбағы шешілді, «Құпия құрлық» бар қазына-байлығымен ашылып бітті деп және ешкім айта алмаса керек. Қайта әркім өзінің елінің есею, кемелдену кезеңіне, өмір сүрген уақыты мен ортасына, айнымалы-толқымалы қоғамдық құрылыстарға қарай Абайды әр кез әр қырынан тани түсетіні анық. Бұның себебі неде? Жауап мынау: уақыт өзгереді, ұрпақ ауысады, заман мың құбылады, бірақ, формалық жағынан сәл өзгешеу болмаса, жалпы адамзатқа тән мінез-құлық, өмір сүру заңдылығы, күрес тәсілі, даму, дағдарыс сипаттары сол қалпында қалады. Осы бір ортақ заңдылықтың заңғар биігінен сөйлей білген адамның ой желісі – барлық уақытта барлық халықтың, әрбір ұрпақтың рухани азығы, дүниелік игілігі болмақ. Сонау Гомерден бастап... көне, орта, жаңа дәуірлерде өмір сүрген кез келген халықтың кемеңгер перзенттерінің еңбектерін ешқайсымыз жат кәрмейтініміз сондықтан. Абай да, міне, сондай биіктен сөйлеген адам. Ол көбінде сын көзбен қараған – өзі өмір

сүрген тобықты ортасындағы жақсы мен жаманның, күшті, әлсіздің, адамдық пен хайуандықтың бітіспес күресі – бергісі қазаққа, арғысы адамзатқа да тән дүние. Сондай-ақ Абай шығармаларында соншама шынайы көрініс тапқан махаббат, сұлулық, сүйіспеншілік, жаратылыстың ғажайып болмысы – кімнің көңілі, кімнің көзіне жат көрінер еді. Қазына көзі – Абай болатыны, міне, осыдан. Іздегенімізді әмсе Абайдан табатынымыз, міне, осыдан. Бұл жағынан бәріміз де – Абайдың мұрагерлеріміз. Алайда... оны тікелей ұстаз тұтып, ізін басқан, көзін көріп, көңіліне нұр құйған, одан қалған асыл мұраны жалпы халықтың игілігіне жаратуға жан-тәнімен күш салған немесе ұлы ақынның «бөтен сөзбен былғанбаған» саф таза, сары алтындай ақындық дәстүрін жалғастыра беруге алғаш жанашырлық жасаған кімдер?

Қолыңыздағы жинақ солар туралы, алдымен, көзі тірісінде ақыннан көп шапағат, тәрбие көрген оның немере інілері – Шаһкәрім, Кәкітай, баласы – Турағұл, шәкірті – Көкбай; одан соң ұлының ұлылығын алғаш таныған, оны өнердегі бірінші ұстаз тұтқан алаштың ардақты арыстары – Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов туралы. Жинақта бұлардың әрқайсысы төңірегінде айтылған қызықты, ғибратты әңгіме, бұрын еш жерде жарияланбаған тың деректер, архив материалдары бар. Мәселен, мына бірер дерекке ғана қараңыз: «Әлихан Бөкейханов» мақаласын оқып отырып, біз Абайдың өмірі, өнегесі, өнері жөнінде тұңғыш рет баспасөзде жазған адам – Әлихан екенін білеміз. Ол 1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде «Абай (Ибрагим) Кунанбаев (некролог)» деген мұнақып жазған екен. Демек, 1995 жыл – Абайдың туғанына 150 жыл ғана емес, ол жөнінде баспасөзде жазыла бастағанына да 90 жыл екенін ұмытпаған жөн. Және осы Әлиханды кезінде халық қалай құрметтегенін, онын қандай ірі көсем, зор тұлға болғанын Шаһкәрім, Кәкітай, Көкбай туралы жазылған мақалалардан да байқаймыз.

Сөз соңында мына бір ойымызды батыл айтқымыз келеді: бұл жинақтың авторы, белгілі ғалым Қайым Мұхамедханов көптеген абайтанушы ғалымдардың арасындағы айтулы тұлғалардың бірі ғана емес, бірегейі, жоғарыда аталған азаматтармен қатар ол да Абай мұрагері деген атқа лайық деп білеміз. Осы жинақты ой-санамен оқи алған адамның бұған көзі анық жетеді сөзсіз.

ШАҢКӨРІМ

Әдебиетіміздің тарихында ұзақ жыл орны ойсырап келген, елге ежелден белгілі болған ақын-жазушыларымызды еске алғанда, ең алдымен Шаһкәрімді атауымыз орынды деп білемін. Өйткені, ол – Абайдың нағыз мұрагерлерінің бірі, бірі болғанда – бірегейі.

Олай дейтініміз, Абай шәкірттерінің ішінде көп жасағаны да, көп жазғаны да – Шаһкәрім. Ол – әрі лирик, әрі ақын және прозаик, ол – композитор және музыкант, орыс және шығыс классиктерімен қазақ оқушыларын таныстырған шебер аудармашы, ол – терең ойшыл әрі бармағынан бал тамған сегіз қырлы өнерпаз – үлкен мәдениет қайраткері.

Мұхтар Әуезов «Абай ақындығының айналасы» атты мақаласында «Абайдың дәл өз тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен» ақындар туралы айта келіп: «Мұндай ақын – төртеу. – дейді. – Оның екеуі – Ақылбай, Мағауия – Абайдың балалары... Қалған екеуі – Көкбай, Шаһкәрім. Осы төрт ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері, Абайдан аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алудан басқа, оның өлең мен қара сөздерін оқушы әрі таратушы, бағалаушы, тұтынушы болудан басқа, бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған... Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынаиды, түзейді, қалай түзеудің жолын айтады. Дәлін айтқанда, мыналар Абайдың ақын шәкірттері есепті де, Абай алды оларға жазушының мектебі сияқты болады» (М.О.Әуезов. – «Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер». Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1967 ж., 244-бет.).

XX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті тарихында Абайдан кейінгі ең ірі ақынымыз –

Шаһкәрім. Ұлы ақын дүниеден қайтқан соң, халық Шаһкәрімді екінші Абайымыз деп танып, ерекше құрметтеген.

Өзінің ұлы ұстазы – Абай ағасының «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың, адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың», – деген өсиетін берік ұстаған Шаһкәрім, өзінің өмірдегі мұрат-мақсатын айқындап, ашып айтып, халқының алдында серт беріп:

Адамдық борыш, ар үшін,
Барша адамзат қамы үшін,
Серт қылғам еңбек етем деп,
Алдағы атар таң үшін, –

дейді. Ақын осы айтқан сертінен өле-өлгенше танған емес. Ақынның бір айтқан сертінен айнымайтын адалдығына, оның адамгершілік қасиетіне көзі жетіп, көңілі сенген туған халқы ардагер азамат ақынын ардақтаған.

«Әкесінің баласы – адамның дұшпаны. Адамның баласы – бауырың», – деген Абай қағидасын Шаһкәрім бүкіл өмір бойы берік ұстап өткен адам. Ақын:

Адамның маған бәрі бір,
Не мұсылман, не көпір.
Тамам адам бір бауыр,
Бөлінбесе өлген соң, –

десе, Шаһкәрім туралы Сұлтанмахмұт Торайғыров былай дейді:

Бұл қазақтан мақсұты биік-алыс,
Тапса да сөзіне құлақ салыс.
«Қазақ» деп жекелеме, «адамзат» де,
Ол кісінің пікірімен болсаң таныс.

Демеңіз тымақ киген бір жай қазақ,
Киген киім, жүрісі, түріне қарап.
Надандар, оны өлшейтін өлшеуің жоқ,
Аулақ жүр. біле алмайсың жай шамалап!

Белгілі журналист, жазушы әрі тарихшы Сабыржан Ғаббасов 1915 жылы «Айқап» журналында жарияланған «Тарих қазақ жайынан» деп аталатын еңбегінде Абай мен Шаһкәрім туралы да жазған:

«Ибраһим мырза, яғни Абайды білмеген жұрт жоқ.

Абай мырза өте дана, өте шайыр (ақын – Қ.М.), философ бір адам. Бірақ, жұрт қадірін тірі шағында білмесе де, осы күні әркім оны сағынады. Өлгеніне бірнеше жыл болған Құнанбай мырза менен Абай марқұмды жұрттың жадына қадірлі ақсақал Шаһкәрім Құдайберді баласы да түсіреді. Бұл адамның жазған кітаптарын қолға алып қарай бастағанда, бұл кітап жазушы ақсақалдың үлкен әкесі марқұм қажы Құнанбай болғанда, ағасы Абай қандай болған деп ойға алынады...

Бұл күнде милләтіне (ұлтына – Қ.М.) қаламымен қызмет қылып жатқан құрметті, аса қадірлі Шаһкәрім күміс ер-тоқым, күміс белдік, жуан бос құрсаққа мас болып, қажы деген сөзге төбесі көкке жеткендей болып жүрген қажыларымызға үлкен-ақ үлгі боларлық зат... Шаһкәрім сияқты ақсақалдарымыздың ғұмырына берекет беріп, оқыған жастарымызға Шаһкәрімдей болуға нәсіп етсін», – дейді («Айқап», N 6, 1915 жыл, 95-бет.).

Сабыржан Ғаббасов Шаһкәрімді жақсы білетін адам. Сабыржанның туып өскен жері – Аягөз, Шыңғыстаумен көршілес. «Айқап» журналы шыға бастағаннан бері Сабыржан сол журналдың тұрақты жазушыларының бірі болған. Шаһкәрім де «Айқапқа» жазып тұрған. Шаһкәрімнің басылып шыққан еңбектерінен Сабыржанның оқыған кітаптары: «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» (1911), «Қазақ айнасы» (Өлеңдер жинағы, 1912), «Қалқаман-Мамыр» (1912), «Еңлік-Кебек» (1912) поэмалары т.б.

Шаһкәрімнің қалдырған мұрасы сан салалы, сан алуан, ешқашан маңызын жоймайтын мол қазына.

* * *

Шаһкәрімнің аты, еңбегі елге ерте әйгілі болғанымен, оның өмірбаяны зерттеліп жазылған емес. Өмірбаянынан мағлұматымыз болмай тұрып, жалаң оймен ақын туралы айтқан пікір ешкімді де иландыра алмайды.

Ақын өзі туралы былай дейді:

Кетермін, артта жазған сөзім қалар,
Кейінгі талапты жас қолына алар.
Бірі жөн, бірі теріс айтыпты деп,
Таласып өздерінше сынға салар.

Табиғи жол өткенді жаңа сынау,
Жаманнан жиіркеніп, жақсыны ұнау.

Дәлелдеуге өлген соң, келмес тілім,
Тіршілікте айтатын сөзім мынау:

– Сынау қиын біреудің сырын білмей,
Кетпе өмірін, ортасын көзіңе ілмей.
Ауыр жүк арқалаған жолаушыға,
Жағада жүксіз тұрған жанша күлмей.

Қайықпен кездім теңіз ауыр күнде,
Қанды оқпын, катты толқын, қара түнде.
Заманым заманыңа сәйкес келмес,
Сынап көр сол қайыққа сен де мін де

Иесіз өзім кестім кіндігімді,
Зорға аштым тар үңгірде түндігімді.
Өткен өмір жайымды түгел ұқсаң, –
Сонда анық білерсің кіндігімді.

Енді қолда бар мағлұмат, деректер бойынша, ақынның өмір тарихына шолу жасап көрейік.

Құнанбайдың Күңке дейтін бәйбішесінен туған жалғыз ұлы Құдайберді. Құдайбердінің Дәметкен (Телебике) дейтін бәйбішесінен төрт ұлы болған. Омар, Мұртаза, Шаймардан (Шәке), кенжесі – Шаһкәрім.

Құнанбайдың екінші әйелі Ұлжаннан туған балаларының бірі – Абай. Сөйтіп, Құдайберді Абайдың ағасы болады. Құдайбердінің баласы Шаһкәрім – Абайдың немере інісі.

Шаһкәрім 1858 жылы, ескіше 11 шілдеде дүниеге келген. Бес жасында оқуға беріліп, жеті жасына шейін оқу оқиды. Құдайберді 1866 жылы 37 жасында дүниеден өтіп, Шаһкәрім жеті жасында жетім қалды.

Шаһкәрім жеті жасында өлең шығарып жаза бастаған. Ол өзінің бір әңгімесінде былай дейді:

– Жазғытұрым әкем өліп, ауылға ат қойып келіп жатқан адам көп болды. Мен осы кезде есік алдындағы төбешікте отыр едім, тасқа өрмелеп бара жатқан жұлдыз құртты көріп, оны езіп өлтірдім. Өлден соң, өлген құртқа жаным ашып, аядым. Сонда жылап отырып, құрт болып өлең айтқаным бар. Содан ойымда қалғань

Өлтірдің, не таптың сен онан пайда
Әмір сұрап жүруші ем жазда сағда
Өлімнің қандайлығын көзің көрді,
Кешегі тірі жүрген әкең қайда?

Менің де жетім қалды балаларым,
Олар да жылайды іздеп аналарын.
Өзің жетім, жетімді, аясаңшы,
Жоқ екен басыңда ми, саналарың...

Сонда жазған өлеңімді шешелеріме оқып беріп, олар жылап, өлең жазба дегені есімде, – дейді.

Шаһкәрім әкеден жетім қалды деген аты болмаса, жетімдік көрмеген, Құнанбайдың ерке немересі болып өскен. «Қажы марқұм мені жетім деп аяп, қысып оқыта алмай, ғылымнан махрұм қалып, жетімдікті сылтау қылып, ойыма не келсе соны істеп, әдепсіз, ғылымсыз өстім». – дейді (Шаһкәрім Құдайбердіұғылы. «Түрік, кыргыз, қазақ һәм хандар шежіресі». 1911 ж., 72-бет)

«Ойыма не келсе, соны істеп» дегенде, ерке жетім, жас бала Шаһкәрім не істеген? Оны өзінің өлеңімен жазған өмірбаянынан көреміз:

. Он жасыма келген соң
Домбыра, гармонь білген соң,
Мылтық атып жүрген соң,
Аңшы боп түстім азалқа.

Өзгеше болмақ сүйгенім,
Осыған басты игенім,
Киімді бөтен кигенім,
Ұқсатпай орыс, қазаққа.

Сағат пен орган¹ жүргенін,
Таңырқал ашып көргемін.
Оның да сырын білгемін,
Ұзатпай біраз заматқа.

Телеграмма жайын білуге,
Оны да сынай жүруге,
Бір үйден тарттым бір үйге,
Ішекті керіп қадаққа

Телеграмма олай емес қой,
Ұқсатар ма екем деген ой,
Құлақпен естіп, жетпей бой,
Тым жас едім ол уақытта.
шеберлікке де бет қойдым,
Сурет салып тұр ойдым.
Ұқсамақ емес бұл сйдың
Түбі олақ намартқа.

¹ Орган – сүйсәндық

Он бесіме келгенде,
Қаршыға, бүркіт көргенде,
Құс салып жүрдім серуенде,
Еркіндеп шығып азатқа.

Ойым бар өлең айтқандай,
Ғылымға таман қайтқандай,
Жыбырлатып тартқандай,
Қармақ салып шабаққа.

Бұл, әрине, ойына не келсе соны істейтін, жеңіл мінезді, ақылдан ада, ойсыз ерке, шолжың баланың істейтін ісі емес. Туысынан талантты, табиғи дарынды, әр нәрсенің сырын білуге құштар, зерделі, зерек, қабілетті, талапты жасқа ғана тән ерекше мінез. Жас шағынан бастап, құштар болған жан-жақты өнерін Шаһкәрім өмір бойы шыңдап, өркендетіп, өсіріп отырған. Абайдың: «Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес», – дейтіні осы болады.

Жасы он бестен асқанда, ақылы кемелденіп, ой өрісі тереңдеп өсе бастаған Шаһкәрім ғылым жолына ойысып, ақындық өнерін де жарыққа шығара бастайды.

Жиырмадан өткенде,
Азғана ғылым оқыдым.
Алғызып кітап шеттен де,
Көңілге біраз тоқыдым.

Білмегенді сұрадым,
Жиыстырдым, құрадым.
Оқыған сайын ұнадым,
Жолына түстім осының.

Білімге салып тілекті,
Сыбанып едім білекті,
Ағартуға жүректі,
Аршымақ болып қоқымын.

Өлең мен сөзді шеберлеп,
Айтқаным мақұл болар деп,
Ыңдын қойып ентелеп,
Жарайды деп осыным.

Ондағы өлең, жырларым,
Ұнадым жастар тындарын,
Ескермей елдің мұндарын,
Қаси алмадым қотырын.

Ұлы ұстазы Абай ағасының: «Ғылым таппай мақтанба, пайда ойлама, ар ойла, талап қыл артық білуге, Артық ғылым кітапта, ерінбей оқып көруге», – деген ақылын алған саналы інісі Шаһкәрім ғылым-білім ізденуге білек сыбанып, құлшына кірісіп, тіпті «шеттен де кітап алғызып», құныға оқуға салынады.

«Білмегенді сұрап» білетін ақылшысы қасында болады.

«Әкеміздің бір шешесінен туған Ибраһим мырза, – дейді ол шежіре кітабында. – Қазақ ішінде Абай деп атайды. Сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік һәм Алланың берген ақылы да бұл қазақтан бөлек, дана кісі еді. Ер жеткен соң сол кісіден тағлым алып, әр түрлі кітаптарын оқып, насихатын тыңдап, азғана ғылымның сәулесін сездім», – дейді («Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі». Орынбор, 1911, 72-б.). Шаһкәрім ауылдан ұзап шығып, ешбір оқу орнында оқымаған адам. Оның мектебі де, университеті де – Абай.

«Өлеңмен сөзді шеберлеп, айтқаным мақұл болар деп», анық ақындық өнер жолына түскенде, он тоғыз жасында жазған өлеңін өзі құрбылас талапты жастарға арнап, оларды Абайдан үлгі-өнеге үйреніп, тәлім алуға шақырады.

Кел жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам айла, зорлықсыз мал табалық.
Өтпес өмір, таусылмас мал берерлік,
Бір білімді данышпан жан табалық.

Ал, енді олай болса кімді алалық,
Қазақта қай жақсы бар көз саларлық...
...Жүз айтқанмен өзгенің бәрі надан,
Жалыналық Абайға, жүр баралық.

Білімді сол кісіден ізденелік,
Әдейі іздеп біз келдік, сізге делік.
Өмір зая болмастық өнер үйрет,
Ақылыңды аяма бізге делік.

Көп құға көзіңізді сүзбе делік,
Ұқпас деп бізден үміт үзбе делік.
Залымдар заң үйретіп адастырды,
Бізді сал жөңделерлік ізге делік...

...Мынау Абай – бір ғалым жол шығарлық,
Замандасы болмады сөзді ұғарлық.
Амалы жоқ айналды енді бізге.
Күн туды етегіне жабысарлық...

Ақынның жиырма жастарында жазғандары, көбінше, жастық, махаббат өлеңдері болады. Мысалы:

Гауһардай көзі,
Бұлбұлдай сөзі,
Жаннан асқан бір пері.
Жүзі бар айдай,
Мінезі майдай,
Өзгеден артық сол жері.
Дариядай ақыл мол еді,
Жан ғашығым сол еді... –

деп басталатын өлеңін 21 жасында жазған. Енді бір өлеңі:

Жиырма үш жасымда бұл өлең жазылған.
Табылмай басында өзіне лайықты ән.. –

деп басталады. Бұндай өлеңдері көп және өлеңдерінің бәрі де Абай үлгісімен жазылған. Әрбір өлеңіне арнап әнін де қоса шығарған.

Ақынның 21 жасында жазған және Абай сын айта-тын кәрілік туралы ұзақ өлеңі былай аяқталады:

Қызусыз тәнің,
Сезімсіз жаның,
Болады кәрілік белгісі.
Оны да сезбей.
Үмітін үзбей,
Келмейді шалдың өлгісі.
Алпыстан ары бармаңдар,
Байқамай шал боп қалмаңдар!

Бұл арада Мұхтар Әуезовті сөйлетудің реті келіп тұр. Мұхтардың сөзінен үзінді келтірейік:

«Ақын болмақ болып, талаптанып өлең шығарып көруге Абайдың іні, балаларының барлығы да ұмтылған. Бұл жағына келгенде Абайдың алды бір жағынан «әдебиет мектебі» сияқты да болады. Сол ретпен өлең шығаратын Көкбай, Шаһкәрім, Абайдың өз балаларынан Ақылбай, Мағауия болады. Бұлардың бәрі

де қысқа өлең, өсиет өлең айту Абайдың жол, дағдысы болғандықтан, өздеріне бөлек бет іздеген сияқты. Сондықтан төртеуі де ұзақ әңгімелі өлең жазады. Сонда Көкбай, Шаһкәрім қазақ елінің ескі өмірінен тарихи оқиғаларды жазса, Ақылбай, Мағауия Европа ақындарының салтымен Кавказды, Зұлысты, Африканы өлең қылып, махаббатты жырлайтын сезімді поэманың (романтическая поэма) үлгісін ұстағысы келеді.

Әрине, қазақ әдебиеті сол күнде баспа жүзіне шығып, сол күнде оқушы тауып отыратын жайға жетсе, Абай айналасынан, Абай мектебінен шыққан ақындар түгелімен Абайдың ізін баса шыққан үлкен әдебиет ағымын көрсеткен болар еді.

Абай бұл жастардың өлең жазуын қабылдаған. Кейбіріне... өзі тақырып та беріп отырған. Бірақ, бұлардың өлеңдеріне де жалпы өлеңге қоятын қатты сынын түгел қояды. Сондықтан сөздері ұнамаған уақытта міндерін өлеңге қосып та жібереді. Мәселен, Көкбай, Әріп, Шаһкәрім үшеуінің үш түрлі өлеңдерін еске алып:

Сөз айттым Өзірет Әлі, айдаһарсыз,
Мұнда жоқ алтын иек сарала қыз.
Керілікті жамандап өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз, –

дейді. «Өзірет Әлі, айдаһарды» Көкбайдың қисса жазғыш болғандығынан айтты, «Алтын иек сарала қыз» деп Сыбан Әріп деген ақын «Зияда» деген қиссасында сұлу қызды сипаттаймын деп, иегі алтын, көзі гауһар деп мақтауын асырып, түсіне қарамай, асыл тастарды санай берсе керек. Соған айтылған. Соңғы екі ауыз керілікті жамандап айтқан Шаһкәрім өлеңіне арналған (Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ, 1933 ж., 382-383 беттер).

Енді Шаһкәрімнің өмір кезеңдерін шолуымызға келейік. Шаһкәрімнің өзінің жазған өмірбаянынан: «Жиырмадан өткенде, азғана ғылым оқыдым...» – деген сөзін жоғарыда келтірдік. Енді Шаһкәрім өмірінің осы бір кезеңі туралы Мұхтар Әуезовтің жазғанын келтірейік: «Ысқақты ұдайы үш сайлау 9 жыл болыс қылған соң, төртінші сайлауда: «Енді болыстықты Бәкемнің орнына беремін» деп, жасы 20-ға әрең толған Шаһкәрімді болыс сайлатады. Бәкем деп өзінің

үлкен шешесі Күңкеден туған Құдайберді деген ағасын айтады. Ол кісі ертерек өліп, артында екі-үш баласы жетім қалған. Сол ағасының аруағын сыйлағандықтан, жасы жетер-жетпесте, Ысқақты өкпелетіп, Шаһкәрімді сайлайды. Шаһкәрім бір сайлау болыс болып, 84-жылдың сайлауына келгенде, Абай ендігі болыстықты өзімен бірге туған кенже інісі Оспанға бермек болады», – дейді (Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. 1933 ж., 365-бет).

Бұл жөнінде Шаһкәрім өзінің өмірбаянында былай деп жазады:

Өнерлі шебер тіл-жақты,
Алады деп бұл бақты,
Еріксіз маған ел жапты,
Болыстықтың тоқымын.
Болыстық салды жаман ой,
Ғылымды әзір қума, қой,
Ұлықтық деген үлкен той,
Деп, осыған лоқыдым.
Ашылмас кесел болды бұл,
Іздеген ғылым қалды тұл,
Азат басым болды құл,
Еріксіз жемтік шоқыдым.

Сөйтіп, Шаһкәрім ел басқару ісіне еріксіз араласқанын өмірінің өкінішті бір кезеңі деп біледі. «Жиырма мен қырықтың арасы: жас өмірдің сарасы, бос өткенін қарашы», – деп налиды. «Туған елім надан ел» деп қапалана отырып, өз мінін де ашық айтып, аяусыз сынайды.

Туған елім надан жұрт,
Жуандық тағы бір қылқұрт,
Жетім ерке болып қырт,
Мансапқа мінген мен бір мас.
Осы айтылған төрт кесел,
Жасымда болды көзге шел,
Қырыққа келіп астым бел,
Деді бір ой: көзіңді аш!

Көзін ашып, өсіп өзгерген санамен, жаңарып жаңғырған ұғыммен ғылым дүниесіне терең бойлауға берік бекінеді. Шығыс тілдерін, орыс тілін емін-еркін меңгеруге бой ұрады.

«Ақыл сенбей сенбеңіз, бір іске кез келсеңіз», – де-

ген Абай қағидасын берік ұстаған Шаһкәрім шала молдалардың соқыр сенімін мансұқ етіп, олардың азғындығын әшкерелейді. Ғалым, ойшылдардың жазғандарына да талғаусыз табына бермейді, өз ақылына жүгініп, сыншыл ой көзімен қарап оқиды.

Адасып дінші азғанын,
Пәншілер ғылым қазғанын,
Философ ойшыл жазғанын,
Сынауға енді бұрдым бас, –

дейді. Өзінің зерлеп іздену жолы осындай болса, сол кезде өз халқының күйінішті тағдырына дерттеніп, терең тебіреніп, көп өлең жазады. Ол өлеңдері туралы айта келіп, былай дейді:

Тағы да талай сөз жаздым,
Елім тәлім алсын деп.
Қазақтың мінін көп қаздым,
Адам емес, аңсың деп.
Өнер-білім білмеген,
Біріңді-бірің күндеген,
Тура жолмен жүрмеген,
Төрт аяқты малсың деп,
Сөзіме құлақ қоймады,
Партияға тоймады.
Кім өз елін ойлады,
Надандықта қалсын деп?!

Шаһкәрім өзінің жазған өмірбаянында ойлаған ойын, сезім-сырын, наным-танымын, істеген ісін, қысқасы, баршынын – жасырмай да асырмай, қалтқысыз көңілмен айқындап, ашық айтады.

Қырықтан аса бергенде,
Ақылым қылды шерменде.
Дінім қалай, жаным не?
Жоғалам ба өлгенде?

Өлемді кім жаратқан,
Осынша түрлеп таратқан.
Көрінген сансыз планета,
Бірінен бірі бөлек пе?

Ахирет деген немене?
Шыққан жан қайта келе ме?

Кіре ме осы денеге,
Дәлелі қайсы сенгенде?

Осы оймен Мекке барғамын,
Әр түрлі кітап алғамын,
Ақылға сыймас жалғанын
Алмадым сынап келгенде.

Ноқтасыз оймен тексердім,
Бояулы діннен сескендім,
Дін шатағын көп көрдім.
Қатесін сынап тергенде

Іздедім, таптым анығын,
Тастадым ескі танығын
Хақиқат нұрдың жарығын,
Жарылды жүрек көргенде.

Шаһкәрім Меккеге барғанда, шариғаттың мұсылмандарға міндет еткен бес парызының бірі – қажылық борышын өтеу үшін ғана бармаған. Тағы не үшін барғанын өзі де ашық айтып отыр. Шаһкәрім бұл сапарында басқа үлкен қалаларда – Стамбулда, Парижда болған.

Бұл сапарға шығу мақсатын тағы бір ұзақ өлеңінде толығырақ айтады. Сол өлеңінен үзінді келтірейік:

...Алақтап іздедім қару,
Бекілген артыма бару,
Керек боп көп ғылым табу,
Болып тұр күн қараң, һай-һай!
Орысша, не арабшадан,
Тілім жоқ жетіліп алған.
Кітап оқып түрік жазған,
Ұғындым осыны азғантай.
Білімдінің кітаптарың,
Жазыпты түрікше бәрін.
Философ, білгіш ойларын
Сезіндім біразын байқай.
Кітап, ғылым, ой алмаққа
Маған жол болды сол жаққа,
Жұмылдым Мекке бармаққа
Тыныш ұйықтап, іше алмай шай.
Пароходта жүрдім желда
Әр елден кез келіп молда

Он үш күн боп Стамбулда,
Керек кітап табылғаны-ай!
Парижда да оқыған жан,
Түрік, шеркеш һәм үндістан.
Араб, башқұрт, қызылбастан,
Переводчик – түрік, ноғай.
Солармен керісіп сөзге,
Жоғарғы ой, мақсатым өзге,
Түсіп сәуле соқыр көзге,
Ауыр тұман ашылғаны-ай!
Ол ойға көп керек тармақ,
Өр тілден словарь алмақ,
Сынап, нағызына қанбақ,
Наданға болмайды-ау оңай,
Сол ойды бес жыл жаздым,
Арыдым, шаршадым, аздым,
Көп инемен құдық каздым,
Сырым, ойым, жайым сондай...

Біздің қазіргі мәдениетті оқырман қауым үшін
Шаһкәрімнің бұл сөзіне түсінік беріп жатудың өзі орын-
сыз болар деп білемін.

Шаһкәрім сыншыл еркін ойдың, өз сөзімен айтқан-
да. «ноқтасыз ойдың», «сау ақылдың» адамы.

Ақылмен таппай иман жоқ,
Ойлаудан ақыл тыйған жоқ
Талай дінді тексердім,
Ешбірі ойға сыйған жоқ.

Тамам діннің түбі бір,
Бояған бұзған салып тұр
Діншілдің көбі адас жүр
Бір орынға жиған жоқ.

Алпыстан жасым асқанша
Жетпіске аяқ басқанша
Зарладым, жаздым, ұқтырдым,
Құлаққа ешкім құйған жоқ

Философ, ойшыл данышпан.
Терең ойлап алыстан,
– Құдай бар ма? Жан бар ма? –
Деп. ақылмен жарысқан
Ахирет Құдай, жан сыры-

Тексере келіп әрбірін,
Шеше алмай анық тағдырын,
Өр түрлі айтып қарысқан.
Оны да сынға салғанын,
Керектісін алғамын.
Қалдырып қате, жалғанын,
Шатақ ойлап шабысқан.
Жан сыры деп жазылған,
Психология деген пән,
Орайсыз ойлап адасқан,
Оған да едім танысқан
Тәпсіршіл, діншіл сопының
Кітабын да оқыдым,
Тазартып талай қоқымын,
Түзеттім дінді шалыстан.
Отыз жылдай жиганым,
Сау ақыл, менің иманым,
Аламын соған сыйғанын.
Мейлің күл, мейлің намыстан –

деп, осы айтқан сыншыл ой-пікірімен ғана шектеліп қалмайды. Одан әрі жаратылыс құниесінің пайда болу себеп-салдарына да ой жүгірте келіп:

Жаралыс басы – қозғалыс,
Қозғауға керек қолғабыс.
Сол мәнменен бол таныс, –

деп ойын бір түйеді де, жаралыс тарихы туралы өз түсінігін таратып, талдап береді:

Жан беріп жарық жылы нұрдан,
Күн – атам жерді бұаз қылған,
Өсімдік туған осында.
Жетіліп, өсіп толғанда төн,
Құрт болған дөңде неше мың сан.
Жаралып шықтық біз сонан.
Ұсақ құрт дәннен жарып шыққан,
Жасаған құрттар әр түрлі тән.
Құс, балық, итпен, көп айуан,
Айуаннан өсіп болдық адам,
Кейіміз есті, кейіміз надан.
Жанымыз – күннен келген нұрдан,
Төңіріміз – топырақ пен судан.
Күн – атам, анық жер – анам, –

деп қорытады. Шаһкәрімнің философиялық ой жүйесін терең зерттеп, ғылыми талдау жасау, әділ айту философия ғалымдарымызға тиісті. Оны Шаһкәрімнің өзі де есиет етіп айтыпты:

Кім айтса да, сынамай қойма, жаным,
Ақылыңа сынатып, ойла, жаным.
Пәленше-екем айтқан сөз дұрыс қой деп,
Жүректің таразысын жойма жаным, –

деген және: «Көп білім жоқ бойымда, шын мақтан жоқ ойымда, кеш сөзімнің кемдігін», – деп, қате айтқаны болса, оған кешірім сұрайды.

«Көп білімім жоқ» дегені – білген білім көлеміне көңілі толмай, қанағаттанбай, місе тұтпаудан барып айтқаны болар деп ойлаймыз. Әйтпесе, ол кісінің өз бетімен ізденіп, қолы жеткен білімі аз болмаған. Әдебиет, өнер жағын былай қойғанда, дүние жүзіне аты әйгілі философиялардың біразын оқып білгені анық байқалады. Мысалы, ХІХ ғасырдың екінші жартысында пессимистік философиясы бүкіл Еуропаға кең тарап, етек алған, неміс философы Шопенгауэрді (1788-1860) Шаһкәрімнің оқығанын көреміз. Оқып қоймаған, оның пессимистік философиясын сынап, өзінің батыл ой-пікірін айтқан.

– Шопенгауэрдің дүние – дозақ, дүниеде тыныш өмір сүруге болмайды дегені дұрыс емес. – дей келіп: – дүние – дозақ емес, бейіс. бейісті дозақ етіп отырған адам баласының, үстем таптың зорлығы, өзімшілдік күш қаруы, қасқырлығы. Егер адам бір-біріне зорлық-зомбылық, қиянат жасамай, барлық адам бір-біріне бір бауырдай болып, өнер білімімен, таза еңбекпен табиғаттың байлығынан пайдаланып отырса, дүние бейіс болуында сөз жоқ. Мұны сезбей, Шопенгауэр адасқан, – дейді. Шаһкәрім философиясы өз алдына арнайы зерттелетін мәселе.

Енді ақынның өмірбаянына қайта оралайық.

Сыр айтайын мен сізге,
Әр түрлі жай бар басымда.
Елімнен кеттім елсізге,
Елуден асқан жасымда.
Қора салған жеріме,
Кіргендей боп көріме,
Өкпеледім еліме,
Отырман деп қасында.

Аңшылық ескі салтым деп,
Көрермін ақыр артын деп,
Партия қылдың халқым деп,
Көріңіз бен жасың да.
Қауымнан қатты қағылып,
Оңаша өмір сағынып,
Жасымда біткен тағылық,
Осы екен ғой асылда.
Ойға оңаша жер керек,
Ойыңды ұғар ел керек,
Партия қуған ебелек,
Ел өзіңе масыл да.

Сөйтіп, Шаһкәрім 1909-1910 жылдар ел ортасын тастап, оңаша елсізге кетіп, оқу, ойлау, жазумен болған. Жеті жасынан өлең жаза бастаған ақынның өмір бойы қаламы қолынан түспеген.

Тыныштық жоқ, тыным жоқ,
Ойсыз менің күнім жоқ.
Қайғырамын қан жұтып,
Көзімді ілер түнім жоқ.
Ойлаумен күнді батырам,
Жазумен таңды атырам,
Тесіле қарап кітапқа,
Сілемді сүйтіп қатырам, –

дейді. Ақынның барлық жазғандарын бұл арада атап айтып жеткізу мүмкін емес. Жазғандары өте көп болған. Шаһкәрім бір әңгімесінде: «Отыз жас шамасында бір айдай тілім байланып, сөйлей алмай қалдым. Осы кезде жеті жастан бастап жазған өлеңдерімді өртеп жібердім. Артынан Абай ұрысты, өзім де өкіндім», – дейді.

Шаһкәрімнің табиғи ақындық қуатын, өнер-білімге құштарлық қасиетін және зор қабілетін ерте танып, ерекше бағалаған Абай оған алдымен қазақ шежіресін жазуды тапсырып, мәслихат етеді.

– Абай қазақ шежіресін жаз деп, он тоғыз жасымнан қазақ шежіресін жинай бастадым. Абайдың ұқтыруымен және сол кісінің ел-елге жіберіп, хат жазып жинақтаған мағлұматтары да шежіреде бар, – дейді.

Абайдың Шаһкәрімге қазақ шежіресін жазуды тапсыру мәселесіндегі негізгі мұрат- мақсатын оның «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деп атала-

тын, ғылыми дәлелді, тарихи деректі, шағын ғана зерттеу еңбегіне көз жіберіп, көңіл бөлсек, тереңірек түсінеміз. Абай былай деген: «Біздің қазақтың ықыласы атасын ғарабтан (арабтан. – Қ.М.) шықты дегенді, яки бәни Исраилдан шықты дегенді ұнатқандай. Онысы, әрне тауарихтан (тарихтан. – Қ.М.) хабар тисе, сол жақтан тигендіктен. Ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм арты жағы хабарсыз, қараңғылықта қалғандықтан болған іс», – деп қазақ халқының тарихына жат, жалған пікірдің сырын айқындап ашып, түсіндірген. «Қазақтың түбі қайдан шыққанын» тарихи деректер негізінде зерттеп, ғылыми тұрғыдан қарап, қысқаша баяндап жазған.

Қазақтың түбі қайдан шыққанын ғылыми дәлелді, тарихи деректі етіп, қазақ шежіресін жазу жолын Шаһкәрімге Абай өзі бастап көрсетіп берген. Шаһкәрім Абайдың мәслихаты бойынша, тарихшы ғалымдардың, оқымысты жазушылардың сол кезде қолы жеткен кітаптарын зерлеп оқып, терең зерттеп, ұзақ жылдар бойы еңбек етіп, мол мағлұмат жинап, тұңғыш қазақ шежіресін жазуға кіріскен. Шежіре кітабының кіріспесінде Шаһкәрім былай дейді: «Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген-білгенімді жазып алып және әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: Табари. «Тарих ғумуми», «Тарих ғұсманни», «Тарих антшар ал-алам», Нәжип Ғасымбектің «Түрік тарихы», Әбілғазы Баһадүр ханның жазған «Шежіре түрік» және әр түрлі кітаптардан алынған сөздер».

Осы оқыған кітаптардың бәрін бірдей атап, түсінік беріп жатпасақ та, ең бірінші аталған тарихшы Табари туралы ғана бір-екі ауыз айта кетейік. Ат-Табари – арабтың тарихшы ғалымы. Оның туған жылы белгісіз, бұдан 1066 жыл бұрын, яғни 923 жылы өлген адам. Шаһкәрім Табаридың «Тарих ғумуми» («Всеобщая история») деген кітабын оқыған. Табаридың бұл тарихи еңбегі туралы орыс ғалымдарының пікірі мынадай: «Многоотное произведение ат-Табари служило основным источником для европейских историков-арабистов XIX в. Своего исключительно важного значения оно не утратило и в наше время» (Е.А.Беляев). Шаһкәрім, әрине, Табари кітабын түпнұсқасынан араб тілінде оқыған.

Шаһкәрім көп оқып, көп білген оқымысты. «Орысша кітаптан, – дейді Шаһкәрім, – оқығаным: Радловтың

ұйғыр туралы («К вопросу об уйгурах» деген 1893 жылы Петербургте басылып шыққан кітабын айтады. – Қ.М.), Аристовтың түрік туралы: дүниедегі әр түрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірілген сөздері, оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары: «Құтадғу білік» (Жүсіп Баласағұнның дастаны, XI ғасыр. – Қ.М.), Қоша-цайдам деген кітаптың сөзі (Орхон жазбалары, VI-VIII ғасыр. – Қ.М.) және қытайдың Юань-Чо-Ши деген жазушысының сөзі. Және ғараб, парсы, Рум, Европа жазушыларының сөзі», – дейді.

Араб тарихшы-ғалымдарынан, Табаридан басқа, Ибн-ал-Асирдің (1160-1233), Ибн Халдунның (1332-1406) еңбектерімен де таныс болған.

Бұлардан басқа орыс тарихшы-ғалымдары: Березин, Левшин, Спасский, Маевскийлерді шежіреде атап айтып, олардың еңбектеріне сілтеме жасап отырады.

Сөйтіп, Шаһкәрім он тоғыз жасынан бастап, қазақ шежіресін жазу жұмысына кірісіп, Абайдың көзі тірісінде негізінен аяқтап, Абай қайтыс болған соң, баспаға әзірлеп, «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» деген атпен 1911 жылы Орынборда өз қаражатымен бір мың дана кітап бастырып шығарған.

«Шежіре» – Шаһкәрімнің тұңғыш жарық көрген еңбегі. Басқа еңбектері сияқты, Шаһкәрімнің бұл қазақ шежіресі де әлі зерттелген жоқ. Жазушы, оқымысты тарихшының шежіре кітабын зерттеп, әділ пікір айту, ең алдымен, біздің тарихшы-ғалымдарымыздың борышы болуы керек.

Шаһкәрім шежіресі қазақ халқының тарихын дұрыс баяндау және қазақтың түп атасын анықтап беру мәселесінде ешқашан тарихи мән-маңызын жоймайтын құнды мұра.

Баяғы отаршыл патша үкіметінің қол астындағы «бұратана» атанған халықтар жөніндегі қолданған зұлымдық саясатының бірі – олардың тарихын жоққа шығарып, ата-бабаларын ұмыттырып, ұлттық қасиетін мүлдем жою болатын. Кешегі сталинизм дәуірінде де «көсемге» көз жұмып табынған ресми тарихшылардың бұрмалап, өтірікті шындай, ақсақты тыңдай етіп жазып келгені баршаға мәлім. Сталиннің кеселді кер заманында ата-бабаларымыздың атын атаудан қорықтық. «Түрік» деген сөз аузыңнан шықса, «пантюркизм» дейтін пәлеге қалдық, «ұлт» десек, ұлтшыл атаңдық, «хан», «би» дейтін сөздердің өзін құбыжық көрінетін болды. Сондықтан Шаһкәрім шежіресі 1911 жылдан кейін жарық көруден қалды.

Тіпті, жариялылық заманы туған күннің өзінде де Шаһкәрім шежіресіне үрке қарап, күдік-күмәннан арыла алмай жүрдік. Енді бүгін Шаһкәрімнің тарихи еңбегін оның мұрагер халқына жеткізу кезі келді деп білеміз.

Шаһкәрім орыс ғалымдарының, Шығыстың оқымысты тарихшыларының еңбектерін зерттеп оқып, оларға тарихи шолу жасайды. Ел аузында ежелден сақталып келе жатқан тарихи аңыз-әңгімелерге де көңіл бөліп, онда айтылатын уақиғаларды тарих кітаптарындағы мағлұматтармен салыстырып барып, өз еңбегінде пайдаланып отырады.

Шаһкәрімнің шежіре кітабында жалпы тарих, әдебиет, тіл, этнография шежіре жайында, тарихи тұлғалар жөнінде, тағы басқа тарихи-әлеуметтік мәселелерге байланысты мағлұмат-деректер мол екенін көреміз. Шежіредегі мұндай мағлұмат-деректер қазақ халқы тарихының, әдебиетінің кейбір жеке мәселелерін айқындап, анығырақ түсінуге бағдарлайды.

Абай жинақтаған мағлұматтардың да шежіреде пайдаланылғаны туралы Шаһкәрімнің сөзін жоғарыда айтқан едім. Енді сол мағлұматтарды шежіреде қай түрде, қалай пайдаланғанын көрсетіп, салыстыру ретінде бірер мысал келтірейік. Ол Абайдың жазғандарын сол қалпында көшіре салмайды.

Шаһкәрім қазақтың тарихи аңыз әңгімесін пайдаланып және Әбілғазы Баһадүр мен Аристов кітаптарындағы мағлұматтарға сүйеніп, қазақ шежіресінде бір мәселе туралы былай деп жазады: «Біздің қазақтың үш жүзге бөлінгенін қазақтар былайша айтады: Өз Жәнібек қазақты Қашғардағы Шағатай нәсіліне қаратқан соң, кешікпей, сол кезде қазақты һәм көшпелі басқа елдерді Жүніс ханның Ахмед деген баласы билеп, оның ағасы Жәніке (шын аты Махмұд) деген Ташкенде үлкен хан болыпты», – дей келіп, Ахмед ханның қазақтан әскер жасақтап, қалмақты шапқанын баяндайды.

«...Қалмақты шаба берген соң, – дейді шежіреде, – қалмақтар Ахмед ханды «алашы» қойыпты, мағынасы жан алғыш дегені. Оны естіген Ахмед хан, қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді қалмақты шапқанда «алашылап» шабындар деген соң, қазақтар «алашы» деп шауып, сол қазаққа ұран болыпты.

«Алаш-алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмадық» деп қазақтың мақтанатұғыны сол», – дейді. Одан әрі Жошы нәсілінен шыққан Шайбақ ханның Әмір Темір нәсіліне қарсы соғысын баяндай келіп: «Шайбақ

Ташкентті алмақ болғанда, қазақты билеген Ахмед-Алаша мен ағасы Жәніке-Махмұд Ұратөбеде Шайбақпен соғысқанда, қазақтар: «Шыңғыс тірі күнінде бізді Жошы ұлысына беріп еді. Шағатай біздің ханымыз емес, тәжік-сарт туысқанымыз да емес, «Өзбек – өз ағам, сарт – садағам», – деп, Шайбақ ханға қосылды. Сол соғыста Шайбақ жеңіп, Жәніке-Махмұд пен Ахмед-Алашты өлтірген соң, ондағы Шағатай нәсіліне қарап жүрген қазақпен жақын елдер және қазаққа қосылды. Бұл сөздің анықтығы Әбілғазы Баһадүр. Аристов екеуінің кітабында да бар. Сол себептен қазақтың ауыз сөзі де рас шықты.

Ол уақытта Өз Жәнібектің баласы Қасым хан еді. Қол астындағы халқы бір миллиондай» болды («Қазақ шежіресі», 32-33-беттер).

Осы тарихты Абай былайша баяндап жазған:

«...Әмір Темір нәсілінен Құмаршаих баласы, белгілі Бабыр патшаның шешесімен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Ташкентке хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Юнус ханның балалары болған. Сол қазақты билегенінің аты Ахмет екен... Сол өз уақытында аттанысқа жарарлық қазақтан үш жүз әскер шығарып, үш жүзбасыға билетіпті. Әр жүздің халқы өз ынтымағымен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың «Үш жүздің баласы» дейтұғыны сол.

Ахмед хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай: «Мынау бір алашы болды ғой» дейді, жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты. «Бабыр намада» солай жазылған. Сонан соң хан, бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқач уақытта «алашы – алашы» деп ұран-сүрен салыңыздар деп бұйырып, бұлар айғай салғанда, көп жанның айғайымен «алаш-алаш» деп кетіпті. Сондықтан «алаш-алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік» деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен», – дейді. Одан әрі Шайбақ ханның соғысын Абай былай баяндайды. «Бұлар Шағатай нәсіліне қарап жүргенде, Жошы нәсілі өзбек халқын билеп жүрген екен. Сол Жошының Сибач яки Шибан деген баласының тұқымынан бір белгілі Шайбақ деген хан шығып. Әмір Темір тұқымынан Нират (Фират – Қ.М.) Бұхар, Самарқан шаһарларын тартып алып жүргенде, ақырында мұның алдынан Алаша хан Ташкенттегі Жәніке хан деген ағасымен қосылып, қалың әскермен шығып, Ұратөбеде жеңіліп, ағайынды екеуін де бала-шағаларын да дейін Шайбақ өлтіргенде бәд...

қазақ: біз әуелден өзбек жұртымен аталас едік және де Шыңғысхан тірі күнінде бізді Жошыға тапсырған еді. «Сарт – садағам, өзбек – өз ағам» деп, Шайбаққа қарап кетті. Сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған. Сонан кейін бізді қайтып Шайбақ тұқымы билеген емес. Онан соң біздің ханымыз, төреміз – бәрі де Жошы нәсілінен бола келген» (Абай Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1977, «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы», 233-234-беттер).

Біз бұл арада Абай мен Шаһкәрімнің Юнус (Жүніс) ханның балалары: Ахмед-Алаша мен оның ағасы Жәніке (Махмұд) хан туралы тарихи дұрыс дәлелдеп, толық баяндап жазғанына көңіл бөліп отырмыз.

Абай мен Шаһкәрім баяндап жазған осындай тарихи мағлұматтарды бес томдық «Қазақ ССР тарихы» кітаптарынан да, Қазақ Совет энциклопедиясынан да қанағаттанып оқи алмаймыз. Тарих кітабында Юнус ханның баласы Ахмед-Алаша хан аталғанымен, оның «Алаша хан» аталуы туралы айтылмайды және ол жайында Абай, Шаһкәрім жазған мағлұматтар кездеспейді (История Казахской ССР. Том 2, Алма-Ата, 1979, стр. 263).

Қазақ Совет энциклопедиясындағы мақалада да Алаша хан тарихы жоқ, ол туралы Абай мен Шаһкәрім беретін мағлұматтар аталмайды. ҚСЭ: «Сұлтан (Алачә) хан (1465-1503) Моғолстан ханы, Жүніс ханның баласы... Ол 1470-1503 ж. (1470 жылы Ахмед 4-5 жасар бала ғой. – Қ.М.) біртұтас мемлекет құру үшін қазақ хандарымен Қашғар мен Жаркентті бағындыру ниетімен Дулат әмірі Мырза Әбу Бәкірмен соғысып, жеңіске жете алмады. 1503 ж. Мұхаммед Шайбаниден жеңіліп, Ақсуда қайтыс болды» (ҚСЭ. 10-том, 461-бет), – деген ғана мағлұмат береді..

Ал. Абай мен Шаһкәрімнің берген мағлұматтарын академик В.В.Бартольдтың еңбектерінен көреміз. Жүністі, оның үлкен баласы Махмұдты (Жәнікені), одан кейінгі баласы Ахмедті айта келіп, Бартольд былай деп жазады: «Ахмед, родившийся в 870 (1465-55 г.), насколько не походил на своего брата. По описанию его племянника Бабура, это был настоящий сын степи. человек крепкого телосложения суровый и храбрый воин». Ахмед в двух битвах разбил калмыцкого предводителя Тайчжи-эсена, его подвиги навели на калмыков такой страх, что они дали ему прозвище Алачи иги Алачи, т.е. «Убийца»

...Призванный своим братом на помощь, Ахмед... отправился в Ташкент. Шайбани в 1503 г. при Ахсикете напал врасплох на монгольское войско и взял в плен обоих братьев...», – дейді (Академик В.В.Бартольд. Сочинения, том II, часть I, Москва, 1963, стр. 90). Сөйтіп, Ахмед-Алаша хан тарихын Бартольд та, Абай да Бабырдың жазғаны бойынша баяндағанын көреміз.

Осы айтқандарымыздың өзі де Шаһкәрім шежіресі Абайдың мәслихаты бойынша жазылған деуімізге тағы бір дәлел.

Шаһкәрім шежіресі қазіргі шала-шарпы, үстірт жазылып жүрген кейбір тарихи мағлұматтарымызды дұрыс түсініп-білуімізге кең көмек көрсетеді. Дәлел ретінде бірер ғана мысал келтірейік.

ҚСЭ-ның 4-том, 278-бетіндегі мақаланы оқып көрейік: «Жаныш сұлтан (т., ө.ж. белгісіз) – 15 ғ. соңы мен 16 ғ. басында өмір сүрген әскер басы. Ата-тегі туралы нақты дерек жоқ. Ж.с.Қасым ханның тұсында қазақтармен Шайбани әулетінің арасындағы күрес тарихында еске алынады» (Мақаланың авторы және әдебиет көрсетілмеген. – Қ.М.). Энциклопедияда «ата-тегі туралы нақты дерек жоқ», – деген Жаныштың кім екенін Шаһкәрім шежіресі анықтап береді. Шежіреде арғы аталарынан бастап, Әбусағидқа келеді де: «Әбусағид хан. Өз Жәнібек аталған осы Әбусағид еді... Мұның тоғыз баласы: Ераншы, Махмұд, Қасымхан, Айтек, Жаныс, Қамбар, Тыныш, Өсік, Жәдік. Осы айтылған Қасымхан, біздің қазақтың «Қасымханның қасқа жолы» деген білім жолын шығарған хан еді», – деп жазады (Шежіре, 82-83-бет). Олай болса энциклопедиядағы «Жаныш» дегені – Жаныс, Қасымханмен бір туысқан Өз Жәнібектің баласы болады. Қазақ ССР тарихының екінші томында (орыс тіліндегі) Жәнібектің баласы Қасымханмен бірге Жәнібектің басқа балалары да аталып, Жаныс – Джаныш (267, 268-329-бет) деп, Тыныш – Таныш (269, 329-бет) деп жазылған.

Тарихта белгілі «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деп аталатын аса ауыр халді Шаһкәрім шежіресінде қысқаша былай баяндайды:

«...1723 жылы қазақ-қалмақ болып жиылып соғысқанда, қалмақтың бастығы Цэван-Рабтан қазақтың көбін қырып, қалғанын қуып жіберген. Сонда қазақтар ашжалаңаш жаяу шұбап, бір көлдің басына келіп, көлді айнала сұлап жатыпты. Сонда бір ақсақал кісі айтып-

ты: «Балалар, адам бастан кешкен жақсылықты қандай ұмытпаса, жаманшылық көргенін де сондай ұмытпауы керек. Біздің бұл көрген бейнетіміздің аты: «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама болсын», – депті. Мағынасы: табанымыз ағарғанша жаяу жүріп, көлді айналып жатқан күн дегені. Және сол жолда айтылған қазақтың ескі өлеңі мынау:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айырылған қиын екен,
Қара көзден мөлдіреп жас келеді...

Ауып көшкенде, Қаратаудан көш асқанда, енесін артып алған бір тайлақ көшті жанап боздайды, қарындасын-жақынын қалмақтар өлтірген жылаулар оны жоқтап, ол да зарлайды. Көштің алды-артын шолып жүрген батырлар қарауылда отырып, соны көріп айтқан өлеңдері еді», – дейді (Шежіре, 36-37-бет).

Осы уақиға ресми тарих кітабында: «1723 жылдың көктемінде жоңғарлардың сансыз қолы Қаратау тауларынан асып, Талас өзенінің аңғарын басып кірген. Қазақтар бұл кезде шабуыл болатынын күтпеген еді де, қыстауларынан жазғы жайылымға көшуге дайындалып жатқан еді. Мұндағы қазақ халқының бәрі түгелімен дерлік қырылып кетті, ал тірі қалғандары мал-мүлкін тастап қашуға мәжбүр болды» (Қазақ ССР тарихы. I том, 1957, 249-бет), – деп жалаң да жадағай баяндалған.

Шаһкәрім шежіресінде елдің бәріне бірдей түсінікті бола бермейтін, басқа тілдерден кірген сөздерге, көнерген сөздерге түсінік беріп отыруды қажет деп білген. Мысалы: «Қаратаудың басынан көш келеді» өлеңіндегі «Мына заман қай заман – бағы заман» деген өлең жолындағы «бағы» деген сөзге: «Бағы» деген – «өзін-өзі билеп, низамға қарсы келгендер» деп түсінік береді, яғни «Ақтабан шұбырындыға» ұшыраған елдің береке-бірлігі кетіп, бет-бетімен босып, бүліншілік заманға, «бағы заманға» душар болуы. «Бағы» – араб сөзі, «Арабша-орысша сөздікте» – «Несправедливость, притеснение», – деп түсіндіріледі («Арабско-русский словарь». Москва, 1970, стр. 97).

Осы бір сөзге ерекше көңіл аударып отырғанымыздың себебі, осы күні «бағы» деген сөз «баяғы заман, кене заман» ұғымында қолданылып жүр. Оған мысал өте

көп. Бәрін тізіп жатпай-ақ, тілші-ғалымдарымыздың, әдебиетшілеріміздің жазғандарынан бірер мысал келтірейік.

«Қазақ әдебиетінің тарихында» (1-том, бірінші кітап) былай деп жазады: «...тарихи туындыларда баяндалатын қолбасы, батырлар бұрынғы бағы заман батырларына суреттеледі» (1960 ж., 487-бет). «Бағы заман батырлары сияқты Олжабай өз руының, Мейрам-Сүйіндік руының жоғын жоқтап Абылайға қарсы аттанады» (598-бет). Республикамыздың баспасөз беттерінен мұндай мысалдарды жүздеп-мыңдап келтіруге болады.

Ерте заманда бір мағынада қолданылған кейбір сөздердің кейінгі замандарда екінші мағынаға ауысып кететіндері болатынын білеміз. Бірақ, ерекше тарихи уақиғаға байланысты, басқа тілден алынып, қолданылып, берік қалыптасқан «бағы» сөзі бұрмалауға келе қоймас. Сол сияқты «бағзы» деген сөз де осы күні көп жерде «баяғы, ерте заман» мағынасында орынсыз қолданылып жүр.

Шаһкәрім шежіреде «бағыдан» басқа да бірталай сөздің түп төркінін анықтауға көңіл бөліп, өзінің пікірін жазып отырады. Бірер ғана мысал келтірейік. Мысалы: «Нәсілі бір болмаса да екі түрік ағайын болғысы келсе, бір жерін қанатып, қандарын сүтке яки қымызға қосып бөліп ішеді де, қаны қосылған қарындас болдық деседі. Оны «анда» дейді. Біздің қазақтың құда-анда дегендегі «андасы» осы сөз», – дейді (Шежіре, 18-бет). «Һұндар (ғұндар. – Қ.М.) ханының қатынын «иенші» деуші еді. Біздің қазақтың өзінен үлкен кісінің қатынын «жеңеше» дегені сол сөз болады» (Шежіре, 13-бет), – деген жорамал айтады.

Түркі этнонимдерін этимологиялық талдау жасау мәселесіне де шежіреде көп көңіл бөлінеді. Шаһкәрім бұл мәселеде өзінен бұрынғы тарихшы - ғалымдардың пікірлерін ескере отырып, өзінің ой-пікірлерін, болжауларын дәлелдеп келтіріп отырады.

Шаһкәрімнің «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Нартайлақ-Айсұлу» поэмалары уақиғасының тарихтық негізі шежіреде бар. Ақынның бұл көркем шығармаларын – тарихи дастандар деуімізге әбден болады. Шежіреде баяндалатын уақиғалар оның поэмаларында көркем суреттеліп, көсіле жырланады. Шежіреде ықшамдап берілген кейбір тарихтық мағлұмат-деректер дастандарында кеңейтіліп, айқындалып сипатталады. Шежіресі мен поэмалары терең тамырласып жатады. Мысалы, жаңағы «Ақтабан шұбырынды. алқакөл

сұлама» уақиғасы баяндалғанда: «...бір көлдің басына келіп, көлді айнала сұлап жатыпты. Сонда бір ақсақал айтыпты», – десе, «бір көлі» – қай көл, «бір ақсақалы» кім, осының бәрін «Еңлік-Көбек» поэмасында айқындап, ашып береді.

...Сырдан қалмақ қуған соң біздің елді.
Күні-түні жүре алмай, халі құрып,
Сұлап жатты айнала Саумалкөлді,
Сонда Шақшақ Жәнібек сөз сөйлепті,
Балалар, осы сөзді ұмытпа депті,
«Ақтабан шұбырынды» мұның аты,
Құдай қосса алармыз біз де кекті... –

деп, одан әрі «Ақтабан шұбырындыдан» кейін қазақтың қай елі қай жерлерге қоныстанған тарихын баяндап береді де, «Еңлік-Көбек» дастанын бастайды. «Ту тіккен Тобықтының қолбасшысы, Жуантаяқ, Тоқтамыс деген кісі», – деген өлең жолындағы «жуантаяқ» деген сөзге: «Тобықтының бір тап елінің аты», – деп түсінік береді. Ал енді «жуантаяқ» деген сөздің анықтамасын, түп төркінін шежіреден білеміз. Шаһкәрім «...Тобықтының екі баласы: Ырысбетек, Дәулетек. Бұл Дәулетек бір аста жуан таяқ ұстап, ошақ басын қорғағаннан «Жуантаяқ» атанып, нәсілі де сол атпен атанды», – дейді. Және «абыз» сөзінің төркінін: «Дәулетектің үш баласы: Байғара, Байшора, Жиеншора. Бұл Жиеншора оқымысты кісі болған соң, «хафиз» дейміз деп, тілі келмей «абыз» атандырыпты», – деп түсіндіріп береді (Шежіре, 64-бет).

Шаһкәрімнің көркем шығармаларын, тарихи әңгімелерін толық, терең түсініп оқу үшін оның шежіресін жақсы білуіміз керек. М ы с а л ы:

«Ақтабан шұбырынды...» уақиғасын баяндай келіп: «Біздің Әнет бабаң деген кісінің 97 жасында жүре алмай қалған жолы да осы. Бабаңмен туысқан Қалқаманның Мәмбетейдің Мамыр деген қызы туралы оққа байладың деп, Әнет бабаңа өкпелеп, Бұхара төңірегіне кеткені де осы жолының аз ғана алды еді» (Шежіре, 34-бет) немесе:

«...Әйтектің бәйбішесінен Олжай, тоқалдан Байбөрі, Қалқаман Мәмбетейлердің бір Мамыр деген қызын (Мамырдың әкесінің аты – Байғазы. – Қ.М.) алып қашып, сол тақырыпты садақпен атуға бұйырылып, садақ қара санына тиіп, өлмей қалып, Әнет бабаңа өкпелеп, Бұхар маңындағы елге барыпты. Тұқымы бәр деп естиміз.

Мұнымен туысқан Байбөрі «Бөкең» атанып, оның нәсілі мұнда жүз үйдей бар» (Шежіре, 68-бет), – деген үзінділерді алайық.

Шежіреде баяндалған осы тарихи уақиға бойынша Шаһкәрім «Қалқаман-Мамыр» дастанын жазған.

Өткен іс, ойға күңгірт, көзге танық,
Көрмесе де білгенге бәрі қанық.
Мың жеті жүз жиырма екінші жыл,
Қазақтың Сыр бойында жүргені анық.
Өнет бабаң арғынның ел ағасы,
Әрі би, әрі молда ғұламасы.
Орта жүзге үлгі айтқан ғәділ екен,
Сол кезде тоқсан беске келген жасы.
Кішік деген бабаңның өз атасы,
Мәмбетей ол Кішіктің бір ағасы.
Мәмбетсопы, Кішіктің шешесі бір,
Қатаған Тұрсын ханның ханышасы.

Мәмбетсопы мен Кішік бір шешеден туған екен, олардың шешесі «Қатаған Тұрсын ханның ханышасы», яғни қызы екен. Сонда: «Қатаған, Тұрсын хан дегені кім? Оның ханышасы (қызы) кім?» деген сұрақтар туады. Бұл сұрақтарға «Қалқаман-Мамыр» поэмасынан жауап таба алмаймыз. Ондай мәселені ақын поэмасында тәптіштеп айтып жәтпейді. «Еңлік-Кебек» дастанындағы «Әңгіме алдында аз сөз» деген өлеңінде Шаһкәрімнің: «Керек болса оқындар Шежіремнен, жазылған сонда анықтап түгел сөзі», – дегені бар. Сондықтан «Қалқаман-Мамырда» айтылған: «Мәмбетсопы, Кішіктің шешесі бір, Қатаған Тұрсын ханның ханышасы» деген сөзінің сырын анықтап білгіміз келсе, ол мәселені шежіреден қарасақ, айқындап ашып береді. Шежіреде былай баяндалған: «...Есім хан 1628 жылы Тұрсын Мұхаммед ханды өлтіріп, Қатаған елін шапты. Бұл сөздің анығы мынау: «Шежіре түрікті жазған Әбілғазы Баһадүр хан туысқандарымен хандыққа таласып, Үргеніштегі өзбектер бұзылып, үш бөлініп кеткенде, осы Есім ханның қолына келіп тұрдым», – дейді.

«Сонда Есім хан Тұрсын ханды өлтіріп, Қатағанды шапты, – дейді. – Жәрдем көремін деп келген хандардың жайы бұлай болған соң, Есім ханнан рұқсат алып кайттым», – дейді.

Бұлай болғанда біздің тоғызыншы атамыз Сарының қатыны, Тұрсын ханның қызы – Қоңырбике сол 1628

жылы алып келінген болды. Оны қазақтар былай айтушы еді: Атамыз Сарымен бір туысқан інісі Әлі деген бір сартта қызметкер болып жүргенде, Есім хан Қатаған елінің ханы Тұрсынды өлтіріп, Ташкентті қайта алыпты деп хабар келіпті. Мұны естіген соң, Әлі сарттың жемге байлаған екі атын мініп, елге қарай қашыпты. Жолда келе жатып, әкесінің өлгенінен бұрын сейілге шығып жүрген Тұрсын ханның қыздарына жолығып, оларға сырын айтпай, елге келіп, елден кісі алып барып, Айбике, Нұрбике, Қоңырбике деген Тұрсын ханның қыздарын, қанша нөкер қыз һәм жасау, жолдастарыменен алып келген соң, Әлі көріп-бақтап барған жұлдесіне Қоңырбикені барша киім, шатыр-сайманыменен берген соң, жасау, киімдерін өзі алып, Қоңырбикені ағасы Сарыға беріпті. Сол Қоңырбикеден біздің сегізінші атамыз – Кішік пен Мәмбетсопы туыпты» (Шежіре, 34-35-бет).

«...Мұсабай бидің бір баласы - Сүйірбас. Сүйірбастың үш баласы: Әлі, Сары, Қожаберген... Сарының бәйбішесінен екі баласы: Мәмбетей, Үмбетей және Тұрсын ханның қызы Қоңырбикеден туған баласы: Мәмбетсопы. Кішік...» (Шежіре, 66 бет).

«Мәмбетсопы, Кішіктің шешесі бір, Қатаған Тұрсын ханның ханышасы» деген сөздің қысқаша тарихы осы.

Шежіреде тарихи дұрыс баяндалған осы уақиға Сәбит Мұқановтың «Жарқын жұлдыздар» кітабында: «...1629 (?) жылы Есім ханға еріп барып Түркістан қаласын жаулайтын (дұрысы Ташкент қаласы. – Қ.М.) арғынның бір батыры – Әлі (?). Сол өлтірілген Түркістан ханы (дұрысы Ташкент ханы. – Қ.М.) Тұрсынның қызы – Қоңырбикені Әлі еліне алып кеп, інісі (дұрысы ағасы. – Қ.М.) Сарыға қосқан...» («Жарқын жұлдыздар», 1964 жыл, 163-бет), – деп тарихи шындықтан шығыңқырап, бұрмалана баяндалған.

Әлі алып келетін Тұрсын ханның үш қызы: Айбике, Нұрбике, Қоңырбике деген едік. Қоңырбикенің тарихын айттық. Енді Айбике мен Нұрбикенің тарихына қысқаша тоқтайық.

Айбикені де, Нұрбикені де Шаншар деген кісі алған. Шаншардың арғы аталарын Шаһкәрім былай таратады: «Арғын ағаның нәсілінен – Қодан, Коданнан - Дайырқожа (Ақжол), Дайырқожаның бәйбішесінен – Қарақожа, Қарақожаның бәйбішесінен – Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік. Кіші әйелінен – Болат (Болатқожа), лақап аты – Қаракөсек. Болатқожаның нағыз екі

баласы: Майқы, Бошан, асыранды екі баласы: Жалықпас, Қамбар. Осы төртеуінің нәсілі Қаракесек атанады.

Бошанның бес баласының бірі – Шаншар, Тұрсын ханның Айбике, Нұрбике дейтін қыздарын алатын Шаншар осы.

Шаншар мен Айбикеден туған төрт баласының бірі – Келдібек, Келдібектің алты баласының бірі – Қазыбек (қаз дауысты Қазыбек).

Қазыбектің баласы – Бекболат, одан – Тіленші, одан – Алшымбай. Алшымбайдың Жүсіп деген баласының қызы Ділда – Абайдың бәйбішесі болады.

Шаншар мен Нұрбикеден туған үш баласының бірі – Бертіс, оның үш баласының бірі – Бектемір, Бектемірдің баласы – Мешеке, Мешекенің балалары: Қазанқап, Битен, Шитен. Қазанқаптың баласы атақты күйші, домбырашы – Тәттімбет (1815-1862). Битеннің балалары: Тонтай, Қонтай. Тонтайдан – Тұрпан. Тұрпанның қызы Ұлжан – Құнанбайдың әйелі, Абайдың шешесі болады.

Революциядан бұрын Қарқаралы уезінің екі болыс елі Айбике-Шаншар, Нұрбике-Шаншар деп аталатыны тарихта белгілі.

Қазақ Совет энциклопедиясында «Айбике» деген мақалада: «Айбике – Орта жүз Арғын ішіндегі Қаракесек руының бір атасы (?). Революциядан бұрын «екі мың үй Айбике» аталған (санына қарай). Атақты Қазыбек би осы Айбикеден шыққан. Бұлардың өнді бір атасы – Нұрбике. Кейде екеуін қосып, Айбике-Нұрбике деп те атайды. Атақты күйші Тәттімбет Қазанқапұлы, оның әкесі Мүшке (дұрысы Мешеке. – Қ.М.) күйші осы Нұрбикеден шыққан... Ойын-сауыққа, мысқыл-мазаққа құмар ел болған. Сондықтан олар «шаншар», «шаншардың қулары» аталған», – деп түсіндіреді (ҚСЭ, 1-том, 161-бет).

Мақала жалпы үстірттеу жазылған және «Шаншар» деген атаудың түп төркінін түсінбей, Шаншар деген кісінің есімі, содан тараған рудың аты екені аңғармай баяндалған.

Энциклопедияның 12-томындағы мақалада: «Шаншар 18 және 19 ғ-да өз бойындағы табиғи қызғылықты іс-әрекеттерімен, өткір сықақ-келемеждерімен және шанышпа әжуа-қалжыңдарымен халық арасына кең танылған – Қаракесек руынан шыққан күлдіргі өнершілер әулеті..» – делінген. Бұл мақалада да «Шаншар» деген тарихи адам есімі, сол есімнен туған ру аты деп білмейді, «шанышпа», «әжуа-қалжыңнан» туындаған сөз деп, яғни «күлдіргі» юморист ұғымында түсіндіреді.

Мұхтар Әуезов: «Абайдың өз шешесі Қаракесек ішінде Бертiс бидiң тұқымы болады. Ұлжанның әкесiмен бiрге туысқан ағалары – Қонтай, Тонтай – Орта жүзге қалжыңымен тегiс аты жайылған, белгiлi мысқылшыл, тапқыш, күлдiргi болған. Бұл әдет Бертiс, Шаншар руына түгел жайылған мiнез», – деп. Шаншар – кiсiнiң есiмi, ру аты екенiн анық, ашық жазған. (Абай. Толық жинақ. 1933, 343-бет).

Жазушы, әдебиетшi, тарихшы ғалымдар Шаһкәрiм шежiресiне әр кезде кеңiл бөлiп, өздерiнiң зерттеу еңбектерiнде пайдаланып отырған. Мысалы, Сәкен Сейфуллин «Қазақ әдебиетi» (Бiрiншi кiтап. «Билер дәуiрiнiң әдебиетi», 1932 ж.) кiтабында Ахмед-Алаша хан туралы айта келiп, Шаһкәрiм шежiресiне сiлтеме жасайды. Және «Қобыланды батыр» жырына талдау жасай отырып, Сәкен былай дейдi: «Белгiлi қазақ шежiрешiсi, ақын Шаһкәрiмнiң шежiресiнде Қобыланды батыр болған адам. Мұны Шаһкәрiм шежiресi толық айтады. Оның айтуына қарағанда, Қобыланды батыр – қазақ атаулы елдiң ноғайлы атымен жүрген заманының адамы. Шаһкәрiм шежiресi бойынша, Қобыланды батыр Арғын Дайырқожа бидi өлтiргенде, Дайырқожаның әкесi Қыдан деген ақын жылап, баласына мына бiр жырды айтқан екен дейдi:

...Қара қыпшақ Қобыландыда
Нең бар едi құлыным!
Сексен асып, таяғанда тоқсанға,
Тұра алмастай үзiлдi ме жұлыным.
Адасқанын жолға салдың
Бұл ноғайлы өлiнiң.
Аққан бұлақ, жанған шырақ,
Жалғыз күнде құрыдың!
Қара Қыпшақ Қобыландыда
Нең бар едi, құлыным!»

Мiне, мұнда қазақ атаулы рулардың ол кезде ноғайлы болып жүргенiн айқын айтады.

Бұл уақиға Шаһкәрiм шежiресiнiң 31-бетiнде айтылады. Шаһкәрiм одан кейiн былай дейдi:

«...Қыдан тайшы деген өлеңшi, ақын дегенi. Бiздiң қазақтың Арғын атасы Қотан ақын дейтiнi осы. Және бұл сөзге бiр дәлел Арғын Жанақ ақынның Уақ Жарқын биге айтқан өлеңi. Жарқын би: –Атаңда ақындық бар ма едi, – дегенде, Жанақ айтыпты:

Алашта Арғын аға болған зерек,
Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қотан
Өлеңге бізден ұста болса керек...» (Шежіре, 31-32-бет).

Шежіредегі осы мағлұматты Өлкей Марғұлан өзінің «О носителях древней поэтической культуры казахского народа» атты мақаласында келтіреді. Бірақ Ө.Марғұлан Шаһкәрім шежіресіне сілтеме жасамаған және Жарқын биді қазіргі Абай ауданының адамы деген. Дұрысы Жарқын қазіргі Жаңасемей ауданының адамы. Өлеңдегі: Алашта Арғын аға болған зерек» деген жолдағы екі сөзді өзгертіп: «Ертеде Арғын ата болған зерек» деп берген.

Сәбит Мұқанов та шежірені атамай және ешбір сілтеме жасамай, былай деп жазады: «Қазақ арасында «Арғын атасы Қотан ақын» дейтін мәтел бар, сол «Қотан» дегені осы Қодан. Қоданның ақын болғандығы туралы ХІХ ғасырдың ортасында жасаған, Арғын руынан шыққан Жанақ ақынның бір ауыз өлеңі бар. Уақ руынан Жарқын деген би Жанақ ақынға «Атаңда ақын болған кім бар?» деп сұрау қойғанда, Жанақ:

Алашта Арғын ата (?) туған зерек,
Өзгеден сол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қотан
Өлеңге бізден ұста болса керек...»

(«Жарқын жұлдыздар». 1964 ж., 161-162-беттер).

Жоғарыда айтылған С.Сейфуллиннің Шаһкәрім шежіресінен келтірген Дайырқожа, Қобыланды батыр жайындағы мағлұматын және Ө.Марғұлан мен С.Мұқановтың шежіреден алған деректерін Мұхтар Мағауин «Қобыз сарыны» (1968) монографиясында, Шаһкәрімге сілтеме жасай отырып, дұрыс берген («Қобыз сарыны», 12-13-бет). Тек өлеңіндегі: «Арғын аға» деген сөзді «Арғын ата» депті.

Сәбит Мұқанов «Жарқын жұлдыздар» (1964) атты монографиясында Абайға арналған бөлімінде Шаһкәрім шежіресіндегі тарихи мағлұматтарды мол пайдаланған. Бірақ ешбір жерде Шаһкәрім шежіресі аталмайды, шәжіреге сілтеме жасалмайды. Бірнеше ғана мысал келтірейік. «Абайдың ата тегі» деген тарауында С.Мұқанов былай деп жазады: «Арғын» деген аттың қайдан шыққаны туралы ғылымда мынандай жорамал-

дар бар: ескі қытай тарихында, монғолдардың батысында (?) көшіп жүретін, түрік тұқымдас «Бай-Егу» дейтін ел бар. Қытайлар «р» дыбысын айтпайды және сөздің аяққы дыбысын тастап сөйлейді. Егер «Бай-Егудің» ортасына «р» әрпін қойса, аяғына «и» қосса «Бай-Ергун» боп шығады. Бай – қытайда «зор», «ұлы» (түрікше «улуг» деген сөз) деген мағынада. Олай болса –Бай-Ергун» – «Ұлы-Ергун», яғни «Улуг-Ергун» болады...» («Жарқын жұлдыздар», 159-бет).

«Арғын» деп не себептен аталғаны туралы орыс жазушылары әр түрлі сөз айтады. Соның ішіндегі қисындысы түрік Орхонский надписьтағы «Улуг-Ергин» деген сөз сықылды көрінеді. Бұрынғы заманда осы «Улуг-Ергин» деген тап монғол жұртының күншығысында жүрген. Оны қытайлар «Бойе-гу» дейді. Себебі, қытайда «р» харпі жоқ және сөздің аяғындағы харіпті тастап айтатұғын әдеттері бар. «Байе-гудің» ортасына «ра» қосып, ақырына «нон» харпін қосса, «Бай-ергун» болады. «Бай-ергун» һәм «Улуг аргу» – екеуі де «Улуг аргу» дегенге келеді (Шежіре, 61-бет).

Және Сәбит Мұқанов былай дейді:

«Тарихта Арғын-аға деген кісі болған. 1262 жылы Шыңғысханның кенже баласы Толы Харасан деген елге Ойрат атанған елден Арғын-аға деген кісіні хан сайлаған...» («Жарқын жұлдыздар», 159-бет). Бұл да Шаһкәрім шежіресінен алынған дерек.

Шаһкәрім былай дейді: «...Менің өз ойымша, біздің осы Орта жүздегі Арғынның атасы Әбілғазы ханның шежіресінде айтылатұғын Ойрат Арғын аға деген кісінің нәсілі болса керек. Оның мәнісі мынау: «Шыңғысханның кенже баласы Толы үлкен хақан болған кезде, Ойрат атанған елден Арғын-аға деген кісіні Харасан деген жерге хан қойған. Сол мұсылманша 440 жылы, орысша 1262 жылы еді...» (Шежіре, 62-бет).

Сәбит Мұқанов тағы да былай деп жазады:

«1822 жылы жоғарыда аталған «Сібір қазақтарын басқарудың уақытша ережелерін» шығарады. Бұл ережеге наразы болғандар, Россияға бағынбаған жаққа көшуге қобалжып кейбір елдер көшіп жатқанда, Балқаш көліне құятын Тоқырауын өзенінің бойында отырған Тобықтының Дадан дейтін руының биі Қараменде Шыңғыс тауында отырған Мұсабай руының биі Кеңгірбайға өлеңмен былай сәлем айтады:

Басында Сырдан шығып Орға келдік,
Табан тиіп жүре алмай зорға келдік
«Қол (?) алдынан құрулы талқы» деген.
Бұл жаққа баққа келмей, сорға келдік?
Сәлем де, Кеңгірбайға кел кетелік
Мықты сабаз атаңды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай қойып,
Аты жақсы дариядан әрі өтелік.

Кеңгірбай бастаған Шыңғыс тауындағы Тобықты Қараменденің ол сәлеміне қызбайды». («Жарқын жұлдыздар», 166-167-б.).

Сәбит Мұқанов бұл мағлұматты Шаһкәрім шежіресінен алса да, анахронизмге ұрычып қалған. XVIII ғасырда болған уақиғаны XIX ғасырдағы мәселемен шатастырып алған.

Шаһкәрім былай дейді:

«1723 жылы қалмақтан жеңіліп. «Ақтабан шұбырынды» көріп, Орта жүз Ешім (Есіл), Нұра, Сарысуға барғанда, біздің Тобықты Орынбордың бергі жағында Ордың Қарағашына барған. Онан да әрі барған Кіші жүз қазағы орысқа қарамақ болыпты деген соң, сонан қорқып Тобықты көшіп, Ырғыз, Торғай өзендеріне келген. Сонда біздің төртінші атамыз Ырғызбай менен інісі Торғайда туып, аттарын сол өзен атымен қойыпты. Онан және бері қарай көшіп, Мамай батыр бастап, осы Көкен, Орда, Доғалаң тауларының ортасына келіпті. Сол кезде Орта жүз де орысқа қарамақ болды дегенде, Дадан Тобықты Қараменде бидің біздің Кеңгірбай биге сәлем айтқан өлеңі мынау:

Басында Сырдан шығып, Орға келдік,
Табан тиіп жүре алмай зорға келдік.
«Құл алдынан құрулы талқы» деген,
Бұл жаққа баққа келмей сорға келдік.
Сәлем де Кеңгірбайға кел кетелік,
Мықты сабаз атаңды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай қойып,
Аты жақсы дариядан әрі өтелік»

(Шежіре, 44-бет).

Мұхтар Әуезов те Абайға арнаған әдеби және ғылыми зерттеу жұмыстарында Шаһкәрім шежіресін және басқа еңбектерін де орынды пайдаланып отырған. Шаһкәрім мен Мұхтардың жалпы қарым-қатынасы, творчестволық байланысы өз алдына бір өңгіме.

Шаһкәрімнің «Күр шежіре деменіз мұның өзін, ойлаңыз ғибрат алып әрбір сөзін», – дегенін өнегелі өсиет деп біліп, Шаһкәрім шежіресін ғылым тұрғысынан қарап, терең зерттеп оқып, ғибрат алуымыз керек.

Шаһкәрім шежіресінің құрылысы. Кіріспесі «Шежіреден бұрын» деп аталған. Кіріспеден кейін «Шежіре басы» деп тақырып қойып, мұнда ол түрік тарихшысы Нәжіп Ғасамбектің, Өбілғазы Баһадүр ханның т.б. шығыс тарихшыларының еңбектеріне шолу жасап, талдайды (4-27-бет). «Қазақтың қайдан шыққаны» деген тарауында «түрік» сөзінің төркінін баяндаудан бастап, қазақтың шыққан тегінің тарихын, басынан кешкен дәуірін баяндап, 19 ғасырға дейін әкеліп: «Ақырында 1868-інші жылы жаңа закон шыққан соң, қазақ біржолата орыс заңына қарады», – дейді (28-48-беттер).

Шежіре кітабының 49-бетінен үш жүздің және негізгі-негізгі рулардың (қаңлы, қыпшақ, керей, найман, уақ, тәлеңгіт, тарақты, арғын) шежіресін қысқаша баяндай келіп «Орта жүздегі арғынның рулары» деп аталған тақырып кеңірек баяндалады (63-75-беттер).

«Хан шежіресі» (73-80-бет), «Шыңғысхан шежіресі» (80-91-бет) баян етіліп, «Стамболдағы ғұсманлы түрік һәм сұлтандары», «Фарсыдағы һәм Закавказдағы түрік нәсілі» туралы жазылады. «Сарт», «Өзбек» атаулары жайын сөз ете келіп, «Ноғай» шежіресін кеңірек баяндайды. «Башқұрт», «Қалмақ һәм тілеуіт», «Түрікмен», «Якут», «Ұранқай» шежіресін сөз етеді. «Енесейдегі түрік», «Құншығыстағы түріктер» тарихын баяндап барып, «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» аяқталады. Шежіренің соңында: «Мақсұд», «Қазақ». «Нәсихат». «Тағы сорлы қазақ» және «Қош» деп аталатын бес өлеңі жарияланған.

Шаһкәрімнің әлі жарияланбаған «Қазақтың түп атасы» деген өлеңмен жазылған шежіресі де бар.

* * *

Шаһкәрімнің 1878 жылдан бастап, 1904 жылға дейінгі жазған өлеңдері «Қазақ айнасы» (бірінші бөлім) деп аталып, 1912 жылы жеке кітап болып Семейде басылып шықты. «Қазақ айнасының» қара сөзбен жазылған екінші бөлімінің қолжазбасын Шаһкәрімнің баласы Ахатты 1937 жылы НКВД тұтқындаған кезде алып кеткен.

1888 жылы жазылған «Қалқаман-Мамыр», 1891 жылы

жазылған «Еңлік-Кебек» атты тарихи дастандары да 1912 жылы Семейде басылып шығады. 1911 жылы Орынборда басылып шыққан шежіресі және «Мұсылмандық шарты» кітаптары – екі жылдың ішінде жарық көрген бес кітабы арқылы бұрын да елге әйгілі Шаһкәрімнің даңқы халық арасында кең жайылды.

Шаһкәрім 1907 жылы Азербайжанның ұлы ақыны Мұхаммед Сүлейменұлы Физулидың (1494-1563) бүкіл әлемге әйгілі «Ләйлі-Мәжнүн (1537) поэмасын еркін аударған. Поэманың кіріспесінде:

Біле ме біздің қазақ ғашық жайын,
Ұқсаңыз білгенімше сипаттайын.
Ғашықтық махаббаттың ең күштісі,
Жүрекке қатты орнығар басқан сайын.

Өркімде ондай ғашық жаралмайды,
Шын асыл көп халыққа таралмайды.
Мәжнүннің Ләйліменен сыры қиын,
Еш адам байыбына бара алмайды.

Талай жан оның сырын ұға алмаған,
Ойсыздың жүрегіне жұға алмаған.
«Тез оңар әсіреқызыл» болмаған соң,
Әр елге өлең болып шыға алмаған.

Бұрынғы бәйітшіні білемісің,
Мен айтсам, оның кім деп күлемісің.
Сабырбай, Жанақ, Шөже, Кеншімбай деп,
Түк білмей онан өзге жүремісің.

Науаи, Сағди, Шәмси, Фзули бар,
Сайқали, Қожа Хафиз, Фердаусилар...
Бәйітші елден асқан шешен болып,
Әлемге сөздің нұрын жайған солар.

Мәжнүннің Ләйліменен жоқ жұмысы,
Әне сол шын ғашықтың қылған ісі.
Бұлардың әфсәнәсін жазған адам –
Фзули Бағдади деген кісі.

Ондай ғып еш бәйітші жаза алмаған,
Нақысын шын келтіріп қаза алмаған.
Кітабын Фзулидың іздеп тауып,
Кез болды былтырғы жыл азар маған.

Мен оның келтіре алман мыңнан бірін,
Айтуға тіл жетпейді тәтті жырын.
Мәжнүннің атын білер, жайын білмес,
Қазаққа ұқтырайын біраз сырын, –

дейді Шаһкәрім ақын.

Шаһкәрімнің «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасы тұңғыш рет «Шолпан» (Ташкент) журналының 1922-1923 жылғы сандарында жарияланды. Поэмаың Шаһкәрім берген қолжазбасын «Шолпан» журналына Мұхтар Әуезов апарып (1922) тапсырған.

«Шолпан» журналында басылған «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасының шырқы бұзылып, сапасыз болып шыққанына қатты ренжіген Шаһкәрім Семейде шығатын «Қазақ тілі» газетіне хат жазып жариялаған:

«Қазақ тілі» газетінің басқармасына өтініш

Төменгі сөзіме газетіңізден орын берсеңіз екен. Баяғы түріктің атақты ақыны (поэт) Фзули өлеңінің басында айтқан: «А, Құдай! Менің өлеңімді үш түрлі антұрғаннан сақта. Бірінші, әннің ретін білмейтін кісіден сақта, себебі: ондай кісіге айтқан жақсы өлең де жаман көрініп, байыбына бара алмайды. Екінші, күншілден сақта, оның себебі: жақсы өлеңімді жамандап, теріс мағыналап, халықтың жүрегіне азғыру салады. Үшінші, қате жазушыдан сақта, оның себебі: менің «көз» деп жазғанымды «көр» деп жазып, ашық көзімді соқыр көрсетеді», – деген.

Сол айтқандайын, Ташкенттегі «Шолпан» журналы менің өлең қылған «Ләйлі-Мәжнүн» әңгімесін соншалық көп қате қылып басыпты. Оны түзету қайтадан бір кітап жазғаннан қиын.

Кей өлең мүлде жоқ, кейінің жартысы жоқ, әріп қатесі есепсіз көп. Өлеңімді: соқыр, ақсақ, шолақ қол қылыпты. Өлеңнен хабары бар кісі оқыса, ол менің кемшілігім емес екенін білер. Шаһкәрім («Қазақ тілі», 1924 жыл, N 13 (412)).

«Ләйлі-Мәжнүн» поэмасын Сәкен Сейфуллин 1935 жылы жеке кітап етіп бастырып шығарды.

А.С.Пушкиннің «Дубровский» атты повесін Шаһкәрім «Дубровский әңгімесі» деп ағап, 1908 жылдары өлеңмен аударған. Бұл шығармасы 1924 жылы жеке кітап болып, араб әрпімен басылып шықты. «Дубровский әңгімесін» аударған жылдары Пушкиннің «Метель» де-

ген әңгімесін «Боран» деп атап, оны да өлеңмен аударған «Боран» «Әдебиет майданы» журналының екінші санында, 1936 жылы жарияланған.

«Жасымнан жетік білдім түрік тілін» дейтін Шаһкәрім кейін араб парсы және орыс тілін меңгеріп алған. Сөйтіп төрт халықтың тілін жетік білген ақын. Шығыс және орыс әдебиеті классиктерінің шығармаларын түпнұсқасы бойынша қазақ тіліне емін-еркін аударған.

Өлемге әйгілі, «Шираз бұлбұлы» атанған Қожа Хафиздің (1325-1389) терең сырлы лирикасын (газелдер) парсы тілінен аударған (көлемі 300 жолдай өлең). Америкадағы құл иелену озбырлығы туралы жазған «Хижина дяди Тома» романын «Том ағайдың балағаны» деп атап, көркем қара сөзбен аударған.

Шаһкәрім көркем шығарманы басқа тілден аудару мәселесіне аса жауапты қараған жазушы. Аударма туралы пікірі:

- Ақын, жазушы өзінің жазған тума шығармасына жауаптылықпен қарау қажеттілігі сөзсіз. Ал өте жауапты нәрсені біреудің шығармасын аудару. Бұған өте шеберлік керек.

Шығарманы аударушы адам, сол шығарманың барлық мазмұнын түсінумен қатар, жазушының нәзік сезімін, шеберлігін, шығарманың қандай күйде, қандай рухта жазылғанын жақсы білу керек. Демек: аудармашы сол аударманың авторынан ой-санасы, сезімі төмен болса, онда аударма дәл болып шықпайды. Шығарма аударылғанда рухынан айырылып қалса, онда аудармашының жазушыға қиянат істегені болады, – дейді.

Шаһкәрім аударма жұмысынан өмірінің ақырғы кезеңіне дейін қол үзбеген.

Лев Толстойдан: «Асархидон-Лаэли» (қара сөзбен), «Үш сауал» (қара сөзбен), «Крез патша» (өлеңмен, әңгімелерін аударған. Күншығыс әңгімесінен: «Ұждан» (қара сөзбен), «Пан-Жи-Зан-хан» (өлеңмен), «Қолшатыр бұйрығы» (өлеңмен) әңгімелерін аударған. Бұл әңгімелер 1924 жылы аударылған.

Осы алты әңгімені аударғандағы мақсатын ақын ашып айтып, былай дейді:

Алты әңгіме оқуға жайың бар ма?
Ұсындым жаңа өспірім ғалымдарға
Әншейін бос сөз демеі ғибрат ал,
Ой жібер ішкі сырын пағымдарға.

Алдыңғы біз ел жедік обал демей,
Зарлады талай момын, талай кедей.
Нәпсі, мақтанға алданба, қарақтарым,
Үміті кім бұл елдің, сендер емей.

Орыс, қазақ адамның бәрі бірдей,
Ешкімді алалама оны білмей.
Кем-кетікке қарасу ар міндеті,
Халқыңа пайда тигіз босқа жүрмей.

Жаныңды аяй көрме жардамынан,
Сөйткенде арың шығар арманынан,
Әйтпесе бұл өмірің артық емес,
Тәніңді топырақ басып қалғанынан.

Шаһкәрім Лев Толстойды нағыз әділеттің, анық ардың иесі деп танып, оның данышпандығын, ұлы адамгершілік қасиетін адал жүрек, ақ көңілімен ардақтап, өзін Толстойдың шәкіртімін деп білген. Абай өлгеннен кейін Толстойды ұстаз тұтып, одан ақыл сұрап хат жазған. Толстойға хат жазып, одан хатына жауап алғаны туралы Шаһкәрім былай деген:

– Толстойдан үш сұрақ сұрадым. Толстой сұрақтарыма өте қымбатты жауап қайырды. Әсіресе, сол жауаптары мені толғандырып, ғибрат алатын сабақ болып, көңілімде орнап қалды. Бірінші сұрағым: Адамның арына тиетін, өзім білетін жағымсыз қылықтардың бәрін тізіп жаздым да, осылардың ішінде және Сіз білетін, арға ең ауыр тиетін не? – дедім. Толстой бұған: •

– Осы тізіп жазғаныңыздың бәрі де адамшылық арға тиетін нәрселер. Менше, арға ең ауыр тиетін бір іс бар. Ол: егер адам көпшілікке не жалпы қоғамға зиян келтіретін істі хақиқат біліп, соны үш нәрседен қорғанып, сол хақиқатты айтпай қалса, сол арға өте ауыр тиеді. Бірінші, сен өте бай болып, сол хақиқатты айтсаң, малыңа, байлығыңа зиян тиетін болса, екінші, сен мансап иесі болып, сол хақиқатты айтсаң, мансабыңнан айрылатын болсаң, үшінші, сол хақиқатты айтсаң, басың жазаға тартылатын болса. Міне, осы үш түрлі зардаптан қорғанып, көпке зиян келетін хақиқатты біле тұра айтпай қалсаң, арға ең ауыр тиетіні осы, – деп жауап берді.

Екінші сұрағым: ірі шығармалар жазуға бет алдым. Бұған қандай кеңес бересіз? – деп, көлемді шығарма жазу жайында ақыл сұрадым. Толстой бұған:

– Көп адамдар қатысқан шығарма болсын не ұсақ әңгіме болсын, алдымен сол әңгіменің уақиғасына, іс-әрекетіне жазушы өзі араласқандай жетік болуға керек. Сол уақиғаның ізі, сыры қоғамға байланысты әрекетіне, жазушы өзі араласқандай жетік болуға керек. Сол уақиғаның жайы жазушыға айнадай айқындалып, сезіліп тұрғандай болуы керек. Олай болмаған күнде, әңгіме дәл, қызықты болып шықпайды. «Көлеңкеге пішкен тон бойға шақ келмейді», – деген мақалды жазушы ойдан шығармауға керек. Ішіне араласпай, сырттай ой-жотамен жазған шығарма шындыққа жанаспайды, қызықты болып шықпайды, – деп жауап жазды.

Үшінші сұрағым: жазушы, оның ішінде мен, өз жазғанымның дұрыс, терісін сынап алмаймын. Өз шығармасының қатесін қандай әдіспен көріп, сынап, түзетуге болады?

Үшінші сұрағыма Толстой:

– Жазушының артық қасиеті – өз қатесін көріп, оны түзей алуы. Бұл әркімнің қолынан келе бермейді. «Біреудің қатесін біреу көреді» деген бар. Бәрінен де адам өз қатесін өзі түзегені артық. Өз қатесін өзі түзей алатын қасиет адамның өз бойында бар. Ол – адамға біткен ақ жүрек. Егер адам өзі істеген ісін, жазған сөзін ақ жүрегіне сыната білсе, ақ жүректің нәзік сезімін ашып бере алады. Ақыл толғауынан өткен қорытындыны жүрек елегінен өткізу керек. Жүрек ықпалына беріліп дағдыланған адам өз мінін де, біреудің мінін де көре алады. Сондықтан, әділ сыншың – ақ жүрегің, – деп жауап берді. Осындай ақыл, кеңес берген Толстойды мен ұстазым деп бағалап, ардақтаймын, – дейді Шаһкәрім. Сондықтан Толстойға арнаған өлеңінде:

Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың,
Алдампаз, арам сопы кәпір қойдың.
Жанымен сүйді әділет, ардың жолын,
Сондықтан ол иесі терең ойдың.

Толстой кәпір емес, кәпір өзің,
Дін емес, бәрі алдау айтқан сөзің.
Көңілің соқыр надансың, бейілің қара,
Нұр жарығын қалайша көрсін көзің.

Көнбеймін дінді теріс бұрғаныңа,
Сопының бара қойман құрбанына.

Хақиқат сырымды айтсам, Толстойдың
Алмаймын мың сопыны тырнағына.

Адаспайсың ақылды, арлыға ерсең,
Жолай көрме, жылмайы сопы көрсең.
Тапқыр, адал, ақ ниет адамдардың,
Алданбайсың артынан ере берсең.

Жазушылық қызметінде Абай мен Толстойдың дәстүрін берік ұстаған Шаһкәрім ешкімнің де беті-жүзіне қарамай, шындықты жазудан, анық ақиқатты ашық айтудан тайсалмаған, мал-басыма зардабы тиер деп, қобал-жымаған да қорықпаған. Ақынның бұл қасиетін оның шығармаларынан айнытпай танимыз.

Шаһкәрім, Толстой айтқандай, «өзі істеген ісін, жазған сөзін ақ жүрегіне сыната білген» адам. Ертеде жазған, жарияланған еңбектерін қайта қарап, қатесі болса мойындап, кемшілігін түзетуге батыл барған.

Шаһкәрім өмірінің ақырына дейін, өзі жазған шығармаларын қайта қарап, қатесін өзі тауып мойындап, кемшілігін толықтырып түзеумен болған. Мысалы, өлер алдындағы жазған бір хатында: «...Шежіренің бір жыртылып қалғаны табылып, бұрынғы басылғандарында қате һәм қосылмаған сөздер бар болғандықтан, көшіріп, түзеп жатырмын», – дейді. Ақын өзінің бір өлеңінде:

Дұрыс деме, құр ойлап,
Ақылға сынат, сабыр қыл.
Жығылмайтын дәлел тап,
Бірезу болма өзімшіл.
Мінінді тапса, кім сынап,
Аяғына, бар, жығыл.
Қап, бәлем деп, кекті ұнап,
Сақтай көрме ойға зіл.
Тікенің болса бойыңда,
Ауырса да өзің жұл, – депті.

* * *

Енді ақынның өмірбаянына қайта оралайық. 1917 жылы февраль революциясы жеңіп, патша өкіметі құлағаннан кейін тамыз (август) айында Орынборда Бірінші жалпықазақ съезі өткізіліп, съезде қабылданған қарар бойынша, Қазақстанда Алаш партиясы құрылып және губернияларда, уездерде партияның облыстық Комиттеттері ашыла-

ды. «Қазақ» газетінің 1917 жылы 2 желтоқсандағы санында Семейде Алаш партиясының облыстық Комитеті ашылғанын хабарлап, Комитетке кірген кісілерді атайды. Олар: «Әлімқан Ермекұлы, Райымжан Мәрсекұлы, Имам Әлімбекұлы, Ақыметжан Қозыбағарұлы, Турағұл Абайұлы, Халел Ғаббасұлы, Сыдық Дүйсембіұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Мұстақым Малдыбайұлы, Анияр Молдабайұлы, Бидахмет Сәрсенұлы». Бұлардың ішінде төртеуі: Ақыметжан, Турағұл Абайұлы, Халел, Аниярлар Абай елінің адамдары, ұлы ақынның шәкірттері. Абайдың ақын шәкірттері түгелдей Алаш партиясын қолдаған. Мысалы, Семей уездік земствосының мүшелері 1917 жылы «Сарыарқа» (Семей) газетінің 26-санында халыққа үндеу жариялаған. Үндеуге қол қойғандардың ішінде Абайдың ақын шәкірттері Көкбай Жанатайұлы мен Имамбазар Қазанғапұлы да бар. Үндеудің қорытындысында:

«Біз Алаш партиясының соңынан ереміз, анық көшбасшыларымыз сонда», – деген.

Сөйтіп, Шаһкәрім бастатқан Абай шәкірттері Алаш партиясын, оның басшыларын қазақ халқының нағыз жанашыр қамқоры деп таныған, шексіз сенген.

1917 жылы 5-13 желтоқсан күндері Орынборда өткізілген Екінші жалпықазақ съезіне Шаһкәрім айрықша арналып шақырылады.

«Сарыарқа» газетінің 1918 жыл, 25 қаңтардағы санында съездің үлкен қаулысы жарияланған. Сол қаулыдан үзінді келтірейік:

«...бүкіл қазақ-қырғызды билейтін өкімет керектігін ескеріп съез бірауыздан қаулы қылды:

I. Бөкей елі, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Ферғана, Самарқанд облыстарындағы және Амудария бөліміндегі қазақ уездері, Закаспий облысындағы және Алтай губернасындағы іргелес болыстардың жері бірыңғай, іргелі. Халқы қазақ, қырғыз. Хәлі, тұрмысы, тілі бір болғандықтан өз алдына ұлттық жерлі автономия құруға.

II. Қазақ-қырғыз автономиясы «Алаш» деп аталсын.

...ҮІ. Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен уақытша ұлт Кеңесін құруға. Мұның аты Алаш Орда болсын.

...Алаш Ордасының уақытша тұратын орны Семей қаласы. Алаш Орда бұ күннен бастап, қазақ-қырғыз халқының билігін өз қолына алады.

...Осы күнде мемлекет ішінде бассыздық, талан-тараж, қырылыс-талас болып жатқанын ескеріп, қырғыз-

қазақты мұндай бүліншіліктен қорғау үшін съез төмендегі қаулыны қабыл етеді:

Ешбір тоқтаусыз милиция түзеуге кірісуі тиіс...»
Шаһкәрім Алаш Орданың қазысы яғни биі болады.

Түзелер деп қазағым,
Николай құлап, өлген соң,
Тағы да тартып азабын
Алпысқа жасым келген соң.
Құлдықтан қазақ босады,
Білмеймін қайдан тосады,
Күн шыққанға ұсады,
Бостандық сәуле берген соң.
Оқыған жастың етегін,
Қабыл алдым жетегін.
Босқа жатып нетемін
Бостандық туын көрген соң, –

дейді ақын.

* * *

Семейде милиция құрылуына байланысты болған бір қайғылы уақиға туралы Бейімбет Майлиннің «Сарыарқа» газетінің 1918 жылы 18 наурызда жарияланған үлкен мақаласының Шаһкәрімге де тікелей қатысы болғандықтан, сол мақаладан үзінділер келтіреміз. Мақала «Тұңғыш құрбан» деп аталған.

«Соңғы жалпықазақ-қырғыз сиезінің қаулысы бойынша, Семейде атты-жаяу милиция құрылған еді. Мұны соңғы кезде болшебектер ұнатпай, «Ойыныңды тоқтат, мылтықты бер» деп, мінез көрсетіп жүрді. Оған біздің милиционерлер-қорғаушылар өз жүректерінде ұлт сақтаудан басқа ешкімге қастық қылатын ниеті болмаған соң, қарсы да келмеді, ойынын да тоқтатпады.

6 мартта, таңертең сағат 9 шамасында Алаш қаласында (қазіргі Жаңасемей. – Қ.М.) мылтықсыз ойнап жатқан атты қорғаушылардың жанына 10-15 солдат келіп, еш себепсіз мылтықты бір-екі басып қалады. Ешкімге оқ тимейді. Мылтық дауысы шыққан соң, бірлі-жарымды жігіт қашуға айналғанда, милиция бастығы, учительский семинария шәкірті Қазы Нұрмұқамбетұлы айғайлап: «Қайда барасындар? Жазықсыз өлсек өлейік, бәрімізді қырма» деп, тоқтау айтып, өзі орнында тұрды. Сол арада мылтық үсті-үстіне атылып, Қазының

өзіне де, атына да оқ тиді. Оқ жүректен тиген. Есіл жас сол арада жан тапсырды.

Марқұмның жолдастары ботадай боздап, басын құшақтап, шуласты. Көрген, естіген жан қайғырды... ертеңінде халық көп жиналып, жаназасы шығарылды...

Қабірге қойып, құран оқылып болғаннан кейін, Шаһкәрім ақсақал халыққа қарап, сөз сөйледі:

«Әлеумет! Мынау жатқан кім, білесіңдер ме? Бұл ұлты үшін шыбын жанын құрбан қылған алаш азаматының тұңғышы. Мұны өлді демендер, бұл өлген жоқ. Бұл күнгі және мұнан соңғы «ұлтым» деген азаматтар, мына мен сияқты болып, «ұлтым» деңдер деп, өзінің ұлтшылдығын сөзбен емес, іспен көрсетті.

Марқұмның аты да Қазы еді. Қазы – би деген сөз. Қазы билігін айтып кетті.

Қарағым, Қазы, өліміңе өкінбе! Арманың жоқ. Құдай алдында да, жұрт алдында да сенің орның бөлек.

Оқығандар! Жастар! Мынау жолдастарыңды ұмыта көрмендер. Мұның үй-ішінің міндеті сендердің мойыңдарыңда. Бір кішкентай көзінің қарашығы, бір жасар ұл баласы қалыпты. Соны тәрбиелеп, адам қылу бәріңнің – барлық алаштың мойнына парыз. Және өздерің де бұл оқиғаға қажымандар. Құдай тағала Алашқа шын ұл бергеніне бүгін ғана көзім жетті: Алпыс жасқа келгенде мұндай ұлты үшін жанын қиып, құрбан болатын азаматты көрермін деген үмітім жоқ еді. Көрдім. Енді бүгін өлсем де, арманым жоқ.

Қарағым, Қазыжан! Қадіріңді біліп, құрметтей алма-сақ, кешу қыл, қош. Қабірің нұрлы болсын!» – деді.

Жиылған әлеумет жылап-еңіреп жіберді.

Сонан кейін Міржақып тұрып, мынаны айтты:

Мынау кім жатқан, әлеумет,
Жас қабірді жамылып?
Мұнша ардақты кім еді,
Тұрсындар бәрің жабығып.
Жалғызы ма еді біреудің,
Тілеп алған зарығып.
Байы ма еді бұл елдің,
Құрметтейтін жабылып?
Би мен бектің бірі ме ед,
Жылардай жұрты сағынып?
Ханзада яки Сейіт пе,
Қарашы шулар қамығып?
Жоқ, әлеумет, бұл жатқан:

Жалғыз да емес,
Бай да емес,
Биі де емес,
Бек те емес,
Сейіт те емес
Хан да емес,
Бусанып жатқан жас қабір,
Иесін мұның айтайын:
Мақсұты ұлттың жолына,
Туын ұстап қолына,
Жас өмірін пида еткен,
Жар-жолдасын күйзелткен,
Алаштың адал баласы,
Армансыз өлген данасы.
Жүректен жалғыз оқ тиген,
Жаза баспай, дөп тиген.
Алаштың бұл құрбаны –
Аяулы жолдас, Қазы жас.
Қош бауырым, жолдасым!
Армансыз сенің өз басың.
Қабыл болып құрбаны,
Алашты Құдай оңдасын!

Жиылған халық қамығып, көңілі босап, көзіне жас алды. Бұлардан кейін Райымжан, Жанғали қажы, Мұтақым сөз сөйледі.

Ақырында Қазының бірге оқып жүрген жолдасы Жүсіпбек (Аймауытұлы. – Қ.М.) еңіреп тұрып: «Жан бауырым, жолдасым! Қош бол, жасаған алдыңды өзіңе, артыңды бізге қайырлы қылсын! Талаптаңдың, талпыңдың, оқып қатарға кірдің. Бұл күнде мынадай мезгілсіз қазаға душар болдың. Өкінбе, ұлтың үшін туып едің, ұлтың үшін өлдің. Кеудеңде бір-ақ арманың кетті, ешкімге оқ атып, қылыш суыра алмай, жазықсыз оққа ұштың. Тым болмаса ұлтыңның бақытының шетін көре алмай кеттің. Қош бауырым, жолдасым, қош», – деп, көзінің жасын тыя алмай, сөзін әзер тоқтатты.

Сөйтіп 7 мартта бейсенбі күні Алаштың тұңғыш құрбанын баянды сапарына жөнелтіп, жұрты тарқасты.

...Қазы марқұм жасы 22-де, Семей уйезі, Еңірекей болысында, Сыбан деген рудан еді. ...1915 жылы Семинарияға түсті. Оны ендігі жылы бітіремін деп жүргенде, ұлт тілегін зор көріп, бірге оқып жүрген жолдастарымен мелициеге жазылды. Қыс ортасынан бері атты милиционері басқарып тұрушы еді.

...Жастар ұйымы марқұмның жетісі толған күні жұртты шақырып, құран оқытты, дұға қылдырды.

Алаш аман болса, бұл тұңғыш құрбан ұмытылмас, тарихта аты қалар. Бірақ, біздің бұдан үлгі алып, жүрегімізді соның жүрегіндей қылуымыз керек.

Рухың шат болсын, шейіт болған Алаштың шын баласы! Біз де сенің ізіңде, қош, жолдасым!»

Осы оқиғадан кейін Алаш Орда көп өмір сүре алмады

1919 жылы 1 желтоқсанда Семей облысында да Кеңес үкіметі орнады.

* * *

Кеңес дәуірінде де Шаһкәрімнің қаламы қолынан түскен емес. Ол көп жазды. Оның жазған шығармаларының тақырыбының өзін атап, тізіп шығу бұл мақалада мүмкін емес.

Ақын ертеректе жазған, қолжазба қалпында халыққа тарап кеткен шығармаларын жинақтап, баспаға әзірледі. 1907 жылы жазған «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасының қолжазбасын 1921 жылы Мұхтар Әуезовке тапсырады. Поэма сол жылы «Шолпан» журналында (Ташкент) басылып шықты. 1908 жылы Пушкиннен аударған «Дубровский әңгімесі» атты поэмасын Семейдің губерниялық қазақ баспа жұмыстарын қарайтын комиссия 1924 жылы бастырып шығарды.

Шаһкәрім баспасөз жұмысына да ат салысып, жазып тұрған. Мысалы, «Қазақ тілі» (Семей) газетінде 1924 жылы әдебиет сыны туралы жазған екі мақаласы жарияланыпты. Ол мақалалары: «Сын һәм сынауды сынау», «Қазақ тілі» газетінің басқармасына өтініш» деп аталған. Бұл мақалалары қазір де маңызын жойған жоқ.

1925 жылы Семейде «Таң» журналы шыға бастағанда өз әнімен қоса екі өлең шығарып, жариялайды.

«Таң» журналында ертедегі шешендердің сөздерін жариялайды. Мысалы, «Қазыбек би сөзі», «Ескі билік» («Мөшеке би мен Бекболат»), «Қараменде мен Кеңгірбай», «Шаһкәрім ақсақалдың айтуынша» деп журналдың үшінші санында жарияланған.

Көптеген өлең, әңгімелер және пьеса жазады. Ақан сері туралы шығарма және «Шыныбақ» атты поэма жазады.

«Әділ-Мария» атты романын 1925 жылы аяқтады. Романның қолжазбасы сақтаулы. Орыс, Шығыс ақындары-

ның шығармаларын аудару жұмысымен шұғылданады. Өзірге бізге мәлім емес еңбектері де көп.

Шаһкәрімнің музыка саласындағы еңбегі өз алдына бір төбе. Ол жиырмадан астам ән шығарған. Музыка өнері туралы бірнеше өлең жазған. Бір өлеңі былай аяқталады:

Гомер ән сиқырын аңғартқан Сиреннен,
Қиялдаған оймен тереңнен.
Ол әннің жайын айтып берумен,
Күткен сондай әнді өреннен.

Шығардым әндер жаңалап,
Саларсың сынға саралап,
Ұнаса, ойладым, әншілер салсын деп,
Белгі болып бір мұра кейінгіге
Өнімнен де қалсын деп

(Арнаулы әні бар).

Ақынның сан салалы мол еңбегін біз бұл мақалада айтып жеткізе алмаймыз.

Өзі еңбек сүйгіш ақын адал еңбек адамын шығармаларында мадақтаған, мақтаған. Арамтамақ, екі жүзді, арсыз атқамінер қуларды өткір тілмен түйреп, әшкере-леген. Сондықтан олар ақынға іштерінен қас болған, көре алмаған, сыртынан өсек-аяң жүргізген надан молдалар оны «кәпір» деген. Ақынның өзі: «найзаны тура саламын, аямай мінін аламын. Ащы тілмен у тегіс – бәрін қылған маған қас», – дейді.

Шаһкәрімді бұқара халық ерекше құрметтеп, адамгершілігі зор, адал жүрек ақынын ардақтаған.

1930 жылдан бастап, ақынның ақырғы кезеңі аса бір ауыр халде, қайғы-қасіретпен өтті. 1930 жылы 1 ақпанда ең алдымен Шаһкәрімнің үлкен баласы Ғафурды (Ғабдулғафур) конфискелеп, Баязит деген баласымен бірге айдап апарып, Семей түрмесіне жабады. Ақпанның 7-і күні Шаһкәрімнің өзін конфискелеп, қамауға алады.

Түрмеде тергеусіз жатқан Ғафур ақырында өзін-өзі бауыздап өледі. Қайғы-қасіретке толы осы оқиғаны Шаһкәрім өзі жеріне жеткізе, толық жазыпты. Бұл қайғылы өлеңі еш жерде жарияланбағандықтан және ақынның ауыр хал үстіндегі көңіл-күйін, сезім-сырын терең сипаттайтын болғандықтан, өлеңнің толық нұсқасын қалың оқырман қауымға жеткізуді мақұл көрдік.

Мың тоғыз жүз отызыншы,
Февральдың бір жетісі –
Жүрекке салған от сәнбей.
Алтыншы июль тым ауыр күн,
Болып маған қараңғы түн,
Бұларды ұмытпаймын өлмей.
Бірінде кеп Ғафурды алды,
Баласы да қосақталды,
Сен қалма деп көгенделмей!
Мүлік-малын түгел алып,
Екеуін түрмеге салып,
Біраз ғана аял бермей.
Жетісінде өзімді алды.
Сыпырып үй, жасау, малды,
Кетерме ойдан өлім келмей.
Онында мені шығарды,
Үй тұтқын қып, қағаз алды,
Жатасың деп, іс жөнделмей.
Ғафурды алып Семей барды,
Екеуін түрмеге салды,
«Под судом» деп бір тексермей.
Абақтыда бес ай өтіп,
Июльдің алтысы жетіп,
Ғафур өлді атақты ердей.
– Жазасызға жаным құрбан
Деп, осы оймен бауыздалған,
Кетем деп қорлыққа көнбей.
Әдейі Аллаға кеткен,
Шаһиттікке қолы жеткен,
Бұл жалғанға көңіл бөлмей.
Сездірмеген еш жолдасқа,
Не баласы, не достасқа,
Мұны қалған адам көрмей.
Алдына қойған леген,
Сол қолын жерге тіреген,
Он қолымен бәкі сермей.
Бір тартқанын біреу көріп,
Күре қиған тағы орып,
Ағызып қан қызыл селдей.
Бұл не? – деп, жолдасы жеткен,
Өзім деп, ишарат еткен,
Алыс жолға жөнелгендей.
Әділетсіз баламды алды,
Бір ұл мен төрт қызы қалды,
Енесі өлген жетім төлдей.

Ата-ана мен бауырлары,
Балалар мен қосақ жары,
Ағызды көз жасын көлдей!
Ағайын, көрші, дос, құда,
Ғафур деп, зарлады бұ да.
Жиылып көп, ошар елдей.
Өкеткенге міне бүгін
Толып бір жыл, жетінші күн
Өте шықты өмір желдей.
Сен өткенге жеті ай болды,
Соны ойлап, сабырым өлді,
Жаман тамым болып көрдей.
Білмедім қайғы ма, шын ба?
Бүгін бар деді осында,
Сиқыршы үшкірген желдей.
Шыдап, ішке толып жалын,
Міне, шықты болып сарын,
Аулақта зарлап именбей.
Ана күні түсіме ендің,
Ақ күмбезден тұра келдің,
Таяу тұрдың есік пен төрдей.
Өткенің тұр көңілімде,
Бізге ермес өлік деп мүлде,
Жүзің тұр бейне күлгендей.
Халыққа бірдеме дедің,
Қуанып, ұмытқаным менің
Түсімді өңім деп сенбей.
Шешілді сол түсім енді,
Депсің сен: февраль келді,
Ұмытыппын мен есіме енбей.
Осы февраль, осы түсім,
Қабат келіп жарылды ішім,
Жүрекке қанжар ілгендей.
Осыны ойлап, ағып жасым,
Су боп қағаз, қарындашым,
Неше бұзылып, неше жөндей.
Иесіз тамым болып мола,
Сабырым кетті біржола,
Отырмын жазуым өнбей.
Қарағым, момыным Ғафур!
Бүгін болып әкең пақыр,
Қоя алмадым бір күңіренбей.
Құлыным қош! Бақытты бол!
Жаңа февраль, алтыншы июль
Ұмытылмайды мені көмбей!

Ол ай келсе, осы жырым,
Түсірер ойға әрбірін,
Құсайын, Кербала шөлдей¹

Шаһкәрімнің басына төнген қайғы-қасірет бұлты онан сайын қалыңдай түседі. Фафурдан кейінгі баласы Ахат та сол жылы (1930) сотталып, Семей түрмесіне жабылды.

1931 жылы Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Елтай Ерназаров Шыңғыстауға (қазіргі Абай ауданы) келгенде, Шаһкәрімнің Елтайға әдейі барып жолығып, сөйлесіп шыққанын көрген Аюбай Кенесарин (1906 жылы туған) былай дейді: «Осы ауданға Қазақ үкіметінің бастығы Елтай Ерназаров келгенде (1931) Шаһкәрім сол кісіге кіріп, ұзақ әңгімелесіп шығып тұрғанда көрдім. Жаздыкүні болатын. Елтайға арналып Қарауыл өзенінің жағасына бірнеше қазақ үй тігілген-ді. Елтай отырған үйді милиция адамдары күзетіп тұрды. Арыз айта келгендер өте көп еді. Бірқатары кіруге рұқсат ала алмай күнұзақ тосумен болды. Сол күні атақты өнер иесі, әнші Ағашаяқ ретін тауып кіріп, сиырымды қайтарып беретін болды деп қуанып шықты. Басқалары арызымыз шешілмеді деп ренжіп шығып жатты.

Бір кезде Елтай отырған үйден Шаһкәрім де шығып келіп, тұрған халыққа:

– «Малдан айырылған елдің ашыға бастағанын айтып тәуір-ақ сөйлестім. Көнбеді. Мәселе шешетін басшыға ұқсамайды. Босқа әуре боп кірмей-ақ қойыңдар», – деп атына мініп, жүріп кетті.

Елтай сияқты басшыдан әбден көңілі қалып, күдер үзген қаралы қарт ақын «Өтініш зарым» деген өлеңін жазыпты. Бұл өлеңі әлі жарияланбағандықтан, сәл қысқартылған нұсқасын келтірейік:

Отырмын таудың басында,
Жетпістен асқан жасымда.
Жапанды жалғыз күзетіп,
Жолдасым жоқ қасымда,
Елсізде қалған мен бір шал.

Даланы басқан қалың қар,
Ойымда қайғы, зарым бар,
Артым – тұман, алдым – көр,

1) Кербала шөлінде соғыста өлген, Өзірет Өлінің баласы, Мұхаммед пайғамбардың жиені – Құсайынды айтады. – Қ.М.

Көз жетпес бұлдыр, жолым тар,
Ұққаның зарға құлақ сал.

– ...Бостандыққа елім қана алмай,
Әділет жолын таба алмай.
Басшыға айтқан мұңдары
Есепке жатыр саналмай,
Көп арыз жолда қалатын.

Түзелмей отыр басшылар,
Қойылса екен жақсылар,
Елменен еркін санасар
Саналы, ойлы сақшылар,
Әділет жолға салатын.
...Қазақтың басшы баласын
Сөйлестім, көріп шамасын.
Қалайша қалап қойған ел
Сезімсіз, ойсыз шаласын,
Түк келмейтін қолынан?!

Ел мұңын ондай ұға алмас,
Бастық та болып тұра алмас.
Мансапқа өзің мақтансаң,
Еліңнің басы құралмас,
Адасар айқын жолынан...

Шектен шыққан орасан озбырлықтан, зорлық-зомбы-
лықтан еңіреген елін құтқарып алу қолынан келмейтініне
әбден көзі жеткен Шаһкәрім:

Қанды қанау айналам,
Соларды көріп ойланам.
Құтқарып алар қуат жоқ,
Құр саламын байбалам, –

деп зарланады.

Ақырында елден аулақтағы өзінің саят қорасына ке-
теді. Елден оңашаға кетудегі ендігі мақсатын ашық
айтып:

Мен кеттім, сендер елде қойдың қалып,
Ешкімнің кеткенім жоқ малын алып.
Елу бес жыл жинаған қазынамды,
Оңашада қорытам ойға салып, –

дейді.

Ол елсіздегі қорада жалғыз жатады. Бар шаруасын

өзі істейді. Қасында ешкім болмайды. «Жұмысты әлім келген біреуге артып, құлданбақ азаттарды жөн демеймін», – дейді. Өрбір басынан кешкен өмірін күнделік ретінде өлеңмен жазып отырады. Ақынның басынан кешкен бір ғана уақиғаны келтірейік:

...Қалса да халқым білмей өлгенімді,
Тағдырға байқадың ба көнгенімді.
Кез келген кезіп жүріп өз басыма,
Айтайын бір азғана көргенімді, –

дей келіп, ылғи жалғыз жаттым, ит жүгіртіп, бүркіт салып жүргенім жоқ. Аулақта жатып, ойға келген өлеңімді жазам, еріксем, елге барып қайтам, кетерде есігіме құлып салып кетем, қайтарда отын алып келем, дейді. Бір күні қайтып келсе, өзі жоқта белгісіз екі адам есігін ашып кіріп, тамағын жеп кеткенін көреді. Келіп жүрген аңшылар ма екен, кімдер екен деп, білгісі келеді:

Жүр едім сол екеудің ізін шалып,
ГПУ-дің солдаттары келіп қалып:
– Қашқынмен хабарласып жүрсің ғой деп,
Әкетті Бақанасқа ұстап алып.

Мені олар Бақанасқа алып барды,
Жайымды айтып бастыққа хабар салды, –

дейді. Бастық ертеңінде Шаһкәрімнен жауап алады. Жауап алған кісі – қаладан келген ГПУ қызметкері, ақ пен қараны ажырата алатын, адамды тани білетін, шын мен жалғанды айыра білетін байыпты адам болған. Шаһкәрім оған өзінің кім екенін жеріне жеткізе айтқан. Ол 73 жастағы қазақтың ақ жүрек ақсақалын, атақты ақынын таныған, ұққан. Жамандыққа баспайтын, зиянсыз адам екеніне әбден көзі жеткен соң, Шаһкәрімді тұтқыннан босатқан.

Қайтер ем сонда мені қойса жауып,
Құтылғам жоқ жалғанмен, айла тауып,
Шыңды айттым, шынға сенді, шын –
сүйенішім,
Аққа бәле жұғар деп қылман қауіп, –

дейді ақын.

Ал, жергілікті ГПУ бастығы шаш ал десе, бас ала-

тын, таяз ақыл, тасырдың нақ өзі болады. Ол Шаһкәрімді: бай, жуан, қажы яғни жау деп қана білген. Және Шаһкәрімнің елден аулақта жападан жалғыз жүруі аудандық ГПУ-дағылардың күдігін күшейте түскен. Оның үстіне 1931 жылы елді зорлықпен күштеп, қорқыту, үркіту арқылы жаппай коллективтендіру нәтижесінде мал-мүлкінен айырылып, аштыққа ұшырап қырыла бастаған шаруалар бас көтеріп, көтеріліске шығып, қыркүйек айында ауданға шабуыл жасайды. Аудан басшылары, әсіресе ГПУ бастығы, көтерілісті ұйымдастырушы басшысы Шаһкәрім деп білген.

Ауданға шабуыл жасаған көтерілісшілерді қырып-жойып, олардың бас сауғалап, қашып кеткендерін қуып ұстап, жазалауға ГПУ бастығы Қарасартов бастаған отряд шығады. Сол күні ауданға бет алып келе жатқан Шаһкәрім Қарасартовтарға кездеседі. Олар анадайдан көре сала, сөзге келместен, Шаһкәрімді атады. Оқ тиіп, жараланып жатқан ақын тілге келіп: – Мені ауданға апарыңдар... – дегенше болмай, екінші біреуі тағы атады. Ақын өледі. Бұл сұмдық оқиға 1931 жылы 2 қазан күні болған. Сөйтіп, Шаһкәрім ақын 73 жасында жазықсыз оққа ұшып, қызыл империяның қара жүрек, қанды қол жендеттерінің қолынан қаза табады.

Жендеттер ақанды атып өлтіргеннен кейін, оның сүйегін есіз даладағы ескі бір құр құдыққа апарып тастап, кете барады.

* * *

Шаһкәрімнің сүйегі отыз жыл бойы құдықта жатты. Тек 1961 жылы ғана ақынның баласы Ахат (1900-1985) әкесінің сүйегін құдықтан қазып алып, Жидебайдағы Абай зиратының жанына жерледі. Бұл туралы Ахат былайша баяндайды: «1961 жылы 26 июльде Бақанасқа бардым. Әкемнің сүйегін тастаған құдықты жалғыз қазып, ол күні метрден аз-ақ артық қаза алдым. Жаныма адам алмай жалғыз қазған себебім: біреу болса, ол асығып, сүйектің бір жерін сындырып алар деген ой келді. 28 июльде және қазып, барлық сүйегін түгел алдым. Тек, оқ бүлдірген екі сүйегі болды. Бір оқ оң жақтағы тоқпан жіліктің басын үзген. Екінші атқан оқ төс сүйектің ортасынан өтіп, оң жақ омыртқаның қанатын сындырған. Кейбір сүйектерін өлшеп алдым...

Әкей өте ұзын бойлы адам болатын. Сүйегін ауданға алып келдік. 7 август қабыры қазылды, 8 август

күні Абай зиратының қасына жерленді. Жүздеген адам қойысты. Сүйек келгенде жыламаған жан болмады. Көздерінің жасымен бірге қуаныштары да байқалды...»

Қысқаша айтқанда, Шаһкәрімнің өмірі мен тағдыры жайындағы шындық осындай.

ТУРАҒҰЛ АБАЙҰЛЫ ҚҰНАНБАЕВ

(1875-1934)

Абайдың екінші әйелі Әйгерімнен туған тұңғыш баласы – Турағұл (Тураш). Турағұлдың аты елге мәлім болғанымен оның өмірбаяны әлі күнге толық зерттеліп жазылған жоқ.

Турағұл әкесі туралы естелігін үлкен әңгіме етіп жазып қалдырған. Ол естелігінің көп қысқартылған шағын нұсқасы 1933-1940 жылдарда шыққан Абай жинақтарында жарияланған. Естеліктің толық нұсқасының қолжазбасы сақтаулы.

Турағұлдың нақтылы туған жылы туралы мағлұмат аталған естелік әңгімесінің қолжазба нұсқасында айтылған: – **«Мен әкемнің отыз екі жасында, жастықтың алғашқы ағыны басылып, жігіт ағасы болып калған кезінде тудым»**, – дейді. Олай болса, 1877 жылы туған болады. Ал естелігінің екінші бір жерінде әкесі туралы тағы бір есте қалған әңгімесін бастар алдында: **«1899 жылы менің он төрт жасымда...»** деп жазады. Бұлай болғанда, 1875 жылы туған болып шығады. Қолжазбада мүлт кеткен: **«Мен әкемнің 32 жасында... тудым»** деген сөз болуы керек-ті, дұрысы: **«1889 жылы менің 14 жасымда...»** дегені болады. Олай дейтініміз: Турағұл дүниеден көшкенде (1934) қасында болып, өз қолынан ақырғы сапарына аттандырған, қазір көзі тірі қызы – Мәкен (1911 жылы туған): «Әкем 59 жасында қайтыс болды» – дейді. Сөйтіп, Турағұлдың дүниеге келген нақтылы уақыты 1875 жыл болады.

Тураш жас шағынан әкесі Абайдың қолында болып, тәлім-тәрбиесін көп көріп өскен. Мұхтар Әуезов былай дейді: «...1891 жылға шейінгі өмірі – Абайдың ең мағы-

налы өткізген жылдары болады... Сол уақыттарда жас шәкірт болып әкесінің қолында тұрып, оқып жүрген Тураш деген баласы мынаны айтады:

«Осы жылдарда мәжілісінде ілім сөзінен басқа сөз жоқ болды. Бастығымыз Шаһкәрім болып шәкірт секілденіп сөзін тыңдап, медреседегі шәкірттерше: ақиқат олай емес, бұлай болады деп бір-бірімізбен дауласып жатушы едік... Ұстаздық қылып отырғанда біздің жүрегімізге малқұмар, мансапқұмар адам, – адам емес деп егуші еді. Әрдайым сағынып көксеп, кезі келгенде қуанып қатты рахаттанатын уақыты: сөзді ұғар-ау деген адамдары, іні, балалары секілді жастарға ілім сөзін сөйлеп, насихатын айтып отырған кезі болушы еді» (Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ, Қызылорда, 1933, 372-бет).

Турағұл бала жасынан зерек, ұғымтал, зерделі болған. Әкесінің қадір-қасиетін ерте түсініп, табиғи ақындық қуанын ерте танып өскен.

Абайдың барлық ақындық өмірінің ең мағыналы, ең жемісті кезеңі 1889 жыл болғанын, сол жылы жиырмадан астам өлең жазғанын Мұхтар Әуезов ерекше атап айтады. Дәл сол жылы он төрт жастағы бала Тураш әкесінің өзіне тән ерекше мінезін, ақындық шабыт үстіндегі тұлғасын терең түсініп, шебер суреттеп береді.

«1889 жылы менің 14 жасымда, үлкен шешемнен туған (Ділдені айтады. – Қ.М.) Райхан деген апамды Найман Серікбай баласы Құдайбергенге беріп ұзатып, үйдің ішінің бәрі жолаушы кеткенде, әкеммен екеуміз ғана үйде қалдық. Бұл жылы әкемнің белсеніп ғылым жолына кіріскен жылы екен, артынан байқасам... таңертеңнен кешке дейін көбінесе, орыстың кітабын оқиды да, ара-тұра жастықты бауырына басып, алдында ақ қағазы, қолында қарындаш, күңіреніп отырып өлең жазып тастайды. Сол өлең жазардағы түрі: бір Мұсаға мінген кісідей еңі қашыңқырап, азырақ ентіккен кісідей танауы көбіңкіреп көзі жасаураңқырап, естілер-естілмес қып күңіренгеннің ішінде, күбірлеңкіреп кеп, жазып кеп кеткенде, көп тоқталып, ойлана бермейді, қайта сызып түзетпейді де, өлеңнің тығыны суырылып кеткенге ұқсайды». – дейді Тураш.

«Әке балаға сыншы» дейді халық даналығы. Оның үстіне Абайдың сыншы, данышпан әке Тураштай талантты, қабілетті, ақылды баласының мінезін тамыршыдай танып оның адамгершілік қасиетіне әкелік көңілмен

сүйініп, мақтан еткен. Тураш тағы да былай дейді: «Мен сол жарты айдың шамасындай уақытта жазған өлеңдерін жаттап, айтқан сөзін жалықпай тыңдап отырсам керек. Менің соныма қуанып, риза болып, жолаушылар келгенде соларға мені: «Мынау адам болады екен, менің сөзімді ұғып, жалықпай тыңдады», – деп мақтады.

«Мен әкемнің аузынан шыққан сөзді пайғамбардың аузынан естігендей сеніп, адам болады екемін деп, сол жылғы бастығымыз Шаһкәрім қажы болып, ақиқат олай емес, былай деп таласып жататұғын саналы шәкіртінің қатарында болдым».

Турағұл – Абайдың ең сүйікті баласының бірі ғана емес, ол және ұлы ұстаз ақынның әдебиеттегі дәстүрін берік ұстаған саналы, мәдениетті шәкірті болған адам.

Абай жалғыз өсиетіне қанағат қылмай, талантты жас шәкірттерінің сезім тәрбиесін толтырмақ болып, музыка үйретпекші болғанын, сол мақсатпен 1889 жылы Көкен еліндегі (қазіргі Семей облысы Жаңасемей ауданы. – Қ.М.). Мұқа деген скрипкашыны ауылына алғызғанын Мұхтар Әуезов атап айтады. Абайдың осындай тәрбиесінің арқасында бала жасынан өнерге бейім Тураш домбыра, скрипка сияқты музыка аспаптарын еркін меңгерген, шебер музыкант, өз шешесі Әйгерімге тартқан әнші де болады.

Әкесі бірде: Тураш үш ауыз өлең жазып әкелші, деп баласының ақындық өнерін байқап көрмек болса керек. Сондағы Тураштың жазған өлеңі:

Алладан мен қапа боп тілеген күн,
Жым-жырт болып салбырап кетеді түн.
Жұлдыздар жыпылықтап, ай сұп-сұр боп,
Бәрі де тыңдап қапты шығармай үн.

Мұңымды айтып едім сөзбен сыңдап.
Дүние жым-жырт болып тұрды тыңдап.
Жел күрсініп сөйлесе сусыл қағып,
Шөптер басын изейді шын-шын шыңдап.

Қалғандар желден сұрар сөзімді ұқпай,
Бұлыт қасын түйеді жылай-сықтай.
Тік қарауға мені аяп шыдай алмай,
Күн бұлытқа кеп тығылды қайта шықпай.

Бұл қазақтың ежелгі үйреншікті қара өлеңі емес. Әкесі Абай бастаған жаңа жазба әдебиеті үлгісінде жа-

зылған, жас ақынның қаламынан туған әрі көркем, әрі терең мағыналы өлең. Адамның қапа болып мұңайған бір шағындағы нәзік сезімін суреттеп берген жан сыры лирикасы.

Ақын табиғатты жанды бейне түрінде алып, оның түрлі көріністерімен мұңдасып, сырласады. Бұл Абайға шейін қазақ поэзиясында болмаған, ақындық өнердегі жаңалық.

Тураштың ақындық қуатын анық танытатын өлеңі.

Тураштың жастық махаббат тақырыбына жазған өлеңдерінен сақталып бізге жеткені екі-үш-ақ өлең.

Ағасы Әбдірахман (Әбіш) Алматыда науқастанып жатқанда, 1895 жылы жазған екі өлеңі бар. Бірінші өлеңі:

Рахаты көңілімнің, Әбіш ағатай,
Аллаға мәлім шығар біздің де жай.
Күнде алладан тілеймін жанын сұрап,
Бізді душар қылдың деп күнге осындай, –

деп басталатын хат түрінде жазылған тілек өлеңі.

Екіншісі, Әбіштен келген хаттарды оқыған кездегі көңіл-күйін, жан тебіренісін суреттейтін өлеңі. Әбіштің хатын оқыған сәттегі әкесі Абайдың бейнесін Тураш өлеңі көз алдына әкелгендей болады.

Бастапқы хатты көріп қалдық шошып,
Соңғы хаттан жақсылық тұрдық тосып.
Жүректің шошынғанын, лүп еткенін,
Қайта оңалған қызыққа кеттік қосып.

Өңге үн жоқ, тындап қаппын хаттың сөзін,
Хат оқыған ағамда¹ екі көзім.
Хат біткен соң, ағамды абайласам,
Көз жасаурап, сұрланған көрдім жүзін.

Бұл өлеңді жазған кезде (1895) Тураш жиырма жаста еді.

Жиырма тоғыз жасқа аяқ басқан шағында Тураш ең ауыр қайғы-қасыретке душар болады. 1904 жылы мамыр айында аяулы ақын ағасы Мағауия отыз төрт жасында қайтыс болады. Мағауия өлген соң әкесі Абай да бір алуан ауруға айналып, қырық күн отырып, 23 маусымда дүниеден өтеді. Әкесінің қырқын беру үшін үлкен ағасы Ақылбай ақынмен бірге Тураш Семейге барады. Абайдың қырқын берген күні Ақылбай 43 жасында кенеттен қайтыс болады.

¹ «Аға» деп Абайды айтады. – Қ.М.

Сөйтіп, 1904 жылдың үш-төрт айының ішінде: әкесі Абайдан, екі бірдей ағасынан айырылып, орны толмас қазаға ұшырал, арылмас ауыр қайғыға батады.

* * *

Әкесі өлген соң немере ағасы Кәкітай Ысқақұлымен бірге оның әдеби мұрасын жедел жинап, баспаға әзірлеу ісіне кіріседі. Ең алдымен Абайдың өлеңдерін, өмірбаяны туралы мағлұматтарды өздеріне бұрыннан таныс Әлихан Бөкейхановқа тапсырады. Әлихан орыс тілінде: «Абай (Ибрагим) Кунанбаев (некролог)» деп атап мақала жазып, 1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде (1905, N 250-252) және 1907 жылы «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества» (выпуск 3, 1907) атты кітапта жариялайды.

Мақаласының соңында Ә.Бөкейханов: «Оригинальные сочинения Абая и его переводы из Пушкина (отрывок из «Евгения Онегина»), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Турагулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским Подотделом императорского русского географического общества под редакцией А.Н.Букейханова» деген. Бірақ, Ә.Бөкейханов айтқан кезде Абай жинағы шыққан жоқ. Турағұл мен Кәкітай жинап, баспаға әзірлеген Абай өлеңдерінің алғашқы жинағы 1909 жылы Петербургта басылып шыққаны мәлім.

Турағұл осы жылдары Әлихан Бөкейхановпен, сонан кейін Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсыновтармен жақсы танысып, сырлас дос, тілектес, ниеттес болып кетеді.

Кейін, 1917 жылы Алаш партиясы құрылғанда, Турағұл Алаш партиясының Семей облыстық Комитетінің мүшесі болған. Ол туралы «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 2 желтоқсан күнгі 253 санында жарияланған хабарды келтірейік:

«Алаш» партиясы

Семейде обласной «Алаш» партиясының комитеті ашылған хабарын жазып едік. «Сарыарқаның» соңғы номерінде бұл туралы мынадай мақала басылды. «Алаш» партиясының Семейде уақытша обласной комитеті ашылды. Комитетке кірген кісілер:

Әлімхан Ермекұлы, Райымжан Мәрсекұлы, Имам

Турағұлдың Сақыпжамал деген әйелінен туған Жебрәһил (Жебеш) атты ең жақсы көретін баласы Семейде орысша орта мектепті бітіріп, Томск институтында оқып жүрген шағында, Тобықтының шолақ белсенділерінің бірі 1928 жылы «Турашы кеткен соң, Жебеші де қалмасын» деген атпен газетке мақала жазып, институттан қуғызады. Сонан соң Жебеш әкесінің артынан Шымкентке келіп, одан Ташкентке барып оқып жүргенде, 1930 жылы ауыр науқасқа ұшырап, ауруханаға түседі. Жебештің нашарлығын естіп, Турағұл Ташкентке барып, Мұхтардың (Өуезовтың) үйіне тоқтайды. Ол кезде Даниал Кәкітайұлы Ысқақов та Ташкентте тұратын. Жебештің жазылмасына көздері жеткен соң, Мұхтар мен Даниал Жебешті ауруханадан алып шығып, бір оңаша үйге орналастырады. Дәл сол күні Мұхтар мен Даниал тұтқынға алынып, түрмеге жабылады. Бірнеше күннен кейін Жебеш қайтыс болады. Сөйтіп, Жебешінен өлі айырылып, Мұхтардан тірі айырылған Турағұл қалың қайғыға батып, қан жылап құлазып қалады.

Талантты өнерпаз, тамаша әнші Жебеш 26-ақ жыл өмір сүріпті. Жебешті Мұхтар ерекше жақсы көрген.

Турағұлдың Миса деген бәйбішесінен туған баласы Зұбайыр 1933 жылы екі баласымен Қырғызстанда өледі.

Турағұлдың үлкен баласы (1900) Ақыш (Ақылия) 1985 жылы 1 маусымда маған жазған хатында әкесі (балалары Турағұлды «аға» дейді) туралы былай дейді: «Мұхан (Мұхтар Өуезов) мен Тураш ағамның ақырғы кездесуі 1933 жылы болатын. Сол жолы Мұханның үйіне түскен. Алматыға келген соң Исаевқа (Ораз Исаев, Совнарком бастығы. – Қ.М.) арыз жазып: балаларым жоқ, өзіме жұмыс бермейді, рұқсат жоқ дейді. Аудармаларым басылмайды. Қалай күн көрем, не істеуім керек, десе Исаев: Өзір ештеңе дей алмаймын. Кейін көрерміз, деп қайтарған. Тураш ағам туралы көп не айтайын... Ол кісі өмірдің көп қиындығын көріп кетті ғой. Ал Мекеш ағадан қалған екі баласы болатын. Үлкені Ғұзайыр, кішісі – Ғалишер. Екеуі де соғыстан келмеді. Ізқайыл ағамыздан Тоқташ деген баласы бар еді. Өлеңді жаңа айтып жүргенде, соғысқа кетіп, келмеді. Ақыры біз біткен ауыл болдық қой...» – дейді Ақыш марқұм. Ақыш 1990 жылы 90 жасында Алматыда қайтыс болды.

Турағұлдың қазіргі көзі тірі қызы, әкесін өз қолынан ақырғы сапарына аттандырған Мәкен 82 жаста, Алматыда тұрады. Мәкен былай дейді: «Тураш ағам, шешеміз Сақыпжамал, немересі Алпаш (Жебештің баласы)

үшеуі Шымкент қаласында бір сарттың үйінде пәтерде тұрды. 1934 жылы қатты ауырып жатты. Бір күні мен ағамның ауыр халде жатқанын көріп, шыдай алмай, егіліп қатты-қатты жылап: «Сен де өлесің бе?» – деп барып үстіне құлай кеттім. Сол кезде басын көтеріп алып:

– Сен мені өлме дегенің қарғағаның ғой. Мен сенің қолыңда өлейін деп жатырмын. Болмаса мені түрмеде өлтіреді, – деді. Мен шошып кетіп:

– Не дейсіз, аға, – деп едім:

– Оны кейін білерсің, – деді де, басқа ештеңе айтпады. Ақыры айтқаны 37 жылы келді ғой.

Тураш ағам 1934 жылы 6 наурыз күні, елу тоғыз жасында қайтыс болды. Шымкент қаласының ортасындағы мұсылман зиратына жерленді. Кейін сол зираттың үстіне химзавод салыныпты. Завод салынарда Тураш ағамның сүйегін алатын жанашыр жақыны болмай, завод астында қалды. Ол кезде біз Шымкенттен ауысып, басқа жаққа кеткен болатынбыз», – дейді Мәкен апамыз.

Абайдың сүйікті баласы, ең соңғы мұрагері, талантты ақын, жазушы, мәдениет қайраткері, Алаштың ардагер асыл азаматы – Турағұлдың әзірге бізге мәлім, қысқаша өмір тарихы осы.

Турағұл Абайұлы Құнанбаевтың өмірбаяны терең зерттеліп жазылуы керек.

КӘКІТАЙ ЫСҚАҚҰЛЫ ҚҰНАНБАЙ НЕМЕРЕСІ (1869-1915)

Абайдың інісі Ысқақтың тұңғыш баласы Кәкітай 1869 жылы дүниеге келіпті. Әкесінің қойған шын аты – Ғабдулхакім. Шешесі еркелетіп «Кәкітай» деп атағандықтан, ел де Кәкітай деп кеткен.

Кәкітайдың шешесі Текті – тарихта белгілі Қаракерей-Мұрын руының Тапа мырза атанған атақты адамының қарындасы, Жанпейістің қызы.

Құнанбай балаларына өзі теңдес аталы жерден қыз айттырып, ерте үйлендіріп, енші беріп, жеке-жеке ауыл етіп шығарады.

Абай мен Ысқаққа Ақшоқы, Ащысу аталатын қалың қорықтан екеуіне бірдей етіп жер бөліп береді. Сөйтіп, Абай мен Ысқақтың қыс қыстауы, жаз жайлауы, күз күзеуі қатарлас, жақын көрші болады.

Абайдың Мағауия деген баласы Кәкітаймен құрдас болғандықтан екеуі жас бала күнінен үнемі бірге ойнап-күліп, тату-тәтті құрбы, айырылмас дос болып өседі.

Кәкітай мен Мағауия сегіз жасынан бастап ауыл молдасынан сабақ оқып, сауатын ашады.

Мағауияны он төрт жасында әкесі Семейдегі орыс мектебіне оқуға түсіреді. Ысқақ Кәкітайды Мағауиямен бірге оқытпақ болса да, бәйбішесі: өзіңнің ел басқару жұмысынан қолың босамайды, мен үйде отырған әйелмін, малға, шаруаға кім қарайды, деп, Кәкітайды қалаға оқуға жіберуге көнбейді. Сөйтіп, Кәкітай қалаға оқуға бара алмай қалады.

Жасынан оқуға қабілетті, зерделі, зерек, талапты Кәкітайды өзінің ақылды баласы Мағауиядай жақсы көріп, одан үлкен үміт күтетін Абай Ысқақты шақырып алып:

– Сен қатыныңның тіліне еріп, мына адам болайын

деп тұрған Кәкітайды оқудан қалдырдың. Енді бұл баланы мен өз тәрбиеме алам. Сенің мұнда жұмысың болмасын, – дейді.

Ысқақ басында анау-мынау десе де, Абайға қарсы тұра алмай, ақыры: өзіңіз білесіз, дейді. Сөйтіп, Кәкітай бала жасынан бастап Абайдың тәрбиесінде болады.

Қала мектебінде үздік оқып жүрген Мағауия өкпе науқасына шалдығып, ауылына қайтады. Содан Мағауия мен Кәкітай екеуі де Абайдың қолында тәрбиеленіп өседі.

Енді Кәкітайдың басынан кешкен өмір кезеңдері туралы оның тұңғыш баласы Әрхамның 1949 жылы бізге жазып берген естелік әңгімесі бойынша мағлұмат келтірейік.

Кәкітайды әкесі Ысқақ он төрт жасында үйлендірген екен. Оған себеп: Абайдың Ақылбайдан кейінгі (Ділдәдан туған) екінші баласы Әкімбайды Ысқақ бала қылып алыпты. Тегінде Құнанбайдың салған үлгісі бойынша, оның балалары да біреуінің баласын біреу бала етіп алатын салты болған.

Ысқақ Әкімбайға Қызылмола болысына қарайтын Уақ руының Қалдыбай қазы атанған көп жыл ел басқарған белгілі адамының Уақбай дейтін (ол да көп жыл болыс болған) баласының Салиха деген қызын айттырып, көп қалыңмал беріпті. Әкімбай тоғыз жасында дүниеден қайтып (1865-1874), Салиха әке-шешесінің қолында қалады. Салиха Әкімбайдан екі жас үлкен екен (1863 жылы туған).

Қазақтың: «Аға өлсе – жеңге мұра, іні өлсе – келін мұра» дейтін салты бойынша, Салиханы Кәкітайға қаратады. Сөйтіп, Кәкітай өзінен алты жас үлкен жеңгесіне үйленеді.

Жасау-жабдығымен келіп, келін боп түскен Салиха бір жылдай ата-енесінің қолында болып, келесі жылы Кәкітай енші алып, бөлек үй болады. Жасынан аса пысық, шаруаға ыңғайлы Кәкітай тез арада мал құрап, қасына ағайындарынан көрші жинап, келелі бір ауыл болады.

Кәкітай он алты жасқа келгенде, 1885 жылы бірінші баласы Әрхам туады. Ол баланы қырқынан шыға сала үлкен шешесі бала етіп алып, бауырына басады.

Кәкітайдың Әрхамнан кейінгі екінші баласы Біләл 1888 жылы туған, одан кейінгі баласы Даниял 1889 жылы дүниеге келген. Бұлардан басқа Салихадан туған Хакима, Қабида деген қыздары болады.

Салиха қайтыс болған соң, 1903 жылы алған әйелі Бибіден туған Уалит, Самат деген екі ұлы, Бәзилә деген бір қызы болған.

* * *

Кәкітай өмірінің ең ауыр кезеңі 1904 жыл еді. Сол жылы арылмас қалың қайғы, қатал қасіретке душар болады. 1904 жылы 12 мамырда Мағауия қайтыс болады, 23 маусымда Абай дүниеден көшеді, 2 тамызда Ақылбай өледі.

Абай қайтыс болғаннан кейінгі жылдардағы Кәкітай өмірі жайында нақтылы толық мағлұматтарды Әрхамның естелігі бойынша баян етеміз.

* * *

Әрхам өзі де Абайды көрген және оның немере балаларының біріндей болған адам. Абай дүниеден қайтқан жылы (1904) Әрхам он тоғыз жастағы жігіт болатын. Сондықтан әкесі Кәкітайдың мінезін, оның адамшылық қасиетін өте жақсы білетін Әрхамның берген мағлұматына сенімді тарихи дерек ретінде қараймыз.

– 1905 жылы жаз басында, – дейді Әрхам, – Кәкітай Абайдың зор қарызын өтеуге бел байлап, дайындық жасады. Ең әуелі кең етіп, «Абылайша» деп аталатын қос жасатты. Сонан соң өз ауылында ескіше бала оқытып жүретін Мүрсейіт Бікі баласы деген молданы босатып алып, бала оқытқаннан табатын пайданды мен беремін деп, міндеттеніп, сол қосқа отырғызып, қағаз, қарындаш, қалам, сия сықылды жазу аспаптарын түгендеп беріп, Абайдың ел аузына тарап, одан әркім жазып алып, сақтап жүрген өлеңдерін, қара сөздерін жинап, өзі қарап шығып, реттеп беріп, Мүрсейітке көшіріп жазуды тапсырады.

Мүрсейіттің әкесі Бікі Ысқақпен көрші тұрып, әрі туысқан есебінде болған адам екен. Мүрсейіт жас шағында ауыл молдасынан оқып, сауатын ашқан соң, Семей қаласындағы Кәмәли хазіреттің медресесіне оқуға түсіп, медресені бітіріп, молда болып қайтады. Қалада болған жылдары орысша да үйреніп, аздап сөйлей, оқи, жаза білетін болыпты.

Мүрсейіт жазуды әрі анық, әрі шебер жазатын молда болады. Оның өмірбаяны туралы қысқаша мәлімет осы.

Кәкітай, Турағұлдар жинап берген Абай шығармаларын 1905 жылы жаз айының басынан бастап көшіріп жазуға отырған Мүрсейіт жазу жұмысын 3-4 айдың ішінде аяқтап шығады.

Абай шығармаларының көшірме қолжазбасы даяр болған соң, Кәкітай Омбы қаласына аттанады.

Ол кезде Омбы қаласында Әлихан Бөкейханов тұратын еді. Кәкітай Әлиханмен 1900 жылдан бастап таныс екен. Әзірше Әлиханның Кәкітай туралы жазған мақаласынан үзінді келтірейік. Мақалаға кейінірек тоқталамыз.

Әлихан былай дейді: «Әуелі Кәкітайды 1900 жылы күзді күні көрдім...»

«...1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар деп, балаларына хат жаздым».

«1905 жылғы шілденің аяғында Кәкітай Абайдың қолжазбасын алып, Омбыдағы маған келді... Кәкітай біздің үйде бірер жұмадай жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мәз-мейрам болдық. Анық таныстық».

Сөйтіп, Кәкітай Абай шығармаларының қолжазба жинағын Әлихан Бөкейхановқа апарып тапсырған.

Ә.Бөкейханов 1905 жылы Абайдың өмірбаянын орыс тілінде жазып, Семейде шығып тұратын «Семипалатинский листок» атты газетте жариялайды. Сол мақаласы «Абай (Ибрагим) Кунанбаев (некролог)» деп аталған, екінші рет 1907 жылы «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества» деп аталатын кітапта тағы басылып шықты.

Мақаланың соңында: «Биографические данные для этого некролога доставил племянник Абая Какытай Скакович Кунанбаев» дейді.

Және жақын арада Абайдың өлеңдер жинағы басылып шығатынын хабарлап, былай деп жазады:

«Оригинальные сочинения Абая и его переводы из Пушкина (отрывок из «Евг. Онегина»), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Туракулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским Подотделом Им. Р. Географ. Общества под редакцией А.Н.Букейханова» – дейді. Солай десе де Абай жинағы жарық көрмей қалған. Оның себебі Әлиханның тұтқынға алынып, түрмеге жабылуына байланысты болады. Әлихан былай деп жазады: «В январе 1906 г. в связи с событиями дней свободы, в Семипалатинске был

назначен областной съезд. Меня арестовали на пути из Павлодара в Семипалатинск, в пос. Ямышевском, 8-го января» (Алихан Букейханов. «Выборы в степном крае», в книге «К десятилетию первой государственной думы», Петроград, 1916 г., стр. 45).

Әлихан Павлодар түрмесіне жабылғанда, оның портфелінде оған Кәкітай тапсырған Абай шығармаларының қолжазбасы да болыпты. Оны дәлелдейтін архив докуменітін келтірейік:

«1906 г. января 10 дня г. Павлодар. Мне, мировому судье 2-го участка Павлодарского уезда, при посещении сего числа тюрьмы, арестованный по шифрованной телеграмме ротмистра Рутланда из г. Омска, Алихан Нурмухамедович Букейханов, содержащийся в Павлодарской тюрьме, заявил, что он просит об аресте его довести до сведения прокурорского надзора... а также просит принять меры к сохранению рукописи на киргизском языке, имеющейся в арестованном у него в портфеле, содержащей стихотворения, так как она оценивается в 5.000 рублей. Стихотворения эти принадлежат киргизскому поэту Кунанбаеву» (Госархив Омской области, фонд 270, опись 1, дело 200, лист 10).

Әлихан бұдан кейін, 1908 жылы тағы да тұтқындалып, Петроград түрмесінде отырып шығады. Осы уақиғаның салдарынан 1905 жылы баспаға әзірленген Абай өлеңдерінің жинағы төрт жыл бойы жарық көре алмай келіп, тек 1909 жылы басылып шығады.

Бұл жөнінде Міржақып Дулатов 1914 жылы «Қазақ» газетінде (№ 67) «Абай» атты мақаласында былай деп жазады: «1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде, онан кейін Семейдегі «Географический обществаның» шығарған бір кітабында Әлихан Бөкейханов Абайдың тәржіма халын жазды һәм кешікпей кітабы да басылатынын білдіріп еді. Бірақ тез шықпады.

1909 жылы Абайдың балалары мен інілерінің ризалығы һәм Әлиханның иждиһадымен Абай кітабы Петербуртта Бораганский баспасында басылып шықты. Бұл күнгі қолымыздағы кітап сол бірінші баспасы».

* * *

Қай ақынды болса да ең мол танытатын баспаға шығу болатынын айта келіп, Мұхтар Әуезов Кәкітай туралы былай дейді: Бұл жөнінде қазақтың мәдениет тарихына, Абай мұрасына ерекше еңбек сіңірген, Абай өзі

тәрбиелеп, баулыған жас жұртшылықтың көрнекті өкілі болған – Кәкітай Ысқақ ұлының еңбегін айрықша айту керек... Кәкітай Абай шығармаларының ең алғашқы таңдамалы жинағын бірінші рет Петербургтегі Бораганский баспасында 1909 жылы шығарады. Сол жинақтың аяғында ақынның Кәкітай жазған бірінші өмірбаяны беріледі деп, Кәкітайдың Абай мұрасына сіңірген ерекше еңбегін атап айтып беріп: «Абайдың баспаға шығуында тарихтық, бірінші зор еңбек етуші – Кәкітай дейміз», – дейді.

Кәкітайдың тарихтық зор еңбегін жоғары бағалай отырып, тұңғыш жинақта Абай өлеңдерінің тақырыбына қарай жіктеліп басылуын сынайды.

«Кәкітай өзінше талдау-жіктеу жасаған. «Ой туралы», «Өзі туралы», «Ел туралы», «Ғашықтық туралы» деген сияқты тақырыптарды бөліп шығарып, әр өлеңнің мазмұнына қарай мөлшермен жіктейді... Бұл шартты түрдегі, біраз зорлықпен жасалған жіктеулер. Себебі, көбінесе Абай өлеңдерінің ішкі мазмұнына қарасақ, «Ой туралы» деген бөлімде өзі турасындағы сөздер жүреді. «Ақындық туралы» деген бөлімінде ой туралы, «Ғашықтық туралы» деген өлең тобында көңіл-күйінің лирикасы да араласып отырады.

Сонымен, Кәкітай жасаған жіктеулер дәл-дәлді емес», – дейді.

Енді 1909 жылғы жинақта Абай шығармаларының басылу тәртібіне келейік. Жинақ 17 бөлікке жіктеліп, әрбір бөліктің тақырыбы аталған, әр бөлікке кірген өлеңдердің әрқайсысының жазылған жылдары көрсетіліп отырған.

«1-бөлік. Халық туралы». Бұл бөлікке 1886 жылы жазылған «Қартайдық қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінен бастап, тоғыз өлеңі, 1887 жылы жазылған екі өлеңі, 1889 жылғы бес өлеңі, 1890 жылғы екі өлеңі, 1891 жылғы бір өлеңі, басқа жылдары жазылған он бес өлеңі – барлығы отыз төрт өлең кірген.

«2-бөлік. Өлең туралы». Бұл бөлікте: «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Көңіл құсы құйқылжыр шар тарапқа» және «Құлақтан кіріп бойды алар» өлеңдері басылған.

«3-бөлік. Өзі туралы». «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінен бастап, он жеті өлеңі басылған.

«4-бөлік. Ғашықтық туралы». Бұл бөлікте «Желсіз түнде жарық ай» өлеңінен бастап, он өлең басылған.

«5-бөлік. Ой туралы». Бұл бөлікке «Жақсылық ұзақ тұрмайды» өлеңінен бастап, сегіз өлең кірген.

«6-бөлік. Насихат туралы». «Базарға қарап тұрсам әркім барар» өлеңінен бастап, он бір өлең кірген.

«7-бөлік. Замандас туралы». Бұл бөлікте: «Көзінен ба-сқа ойы жоқ», «Менсінбеуші ем наданды» деген екі өлең басылған.

«8-бөлік. «Сегіз аяқ» деп аталып, «Сегіз аяқ» өлеңі жеке берілген.

«9-бөлік. «Сұлу ұрғашы туралы». Бұл бөлікте: «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Білектей арқасында өрген бұрым» өлеңдері басылған.

«10-бөлік. «Жазғытұры».

«11-бөлік. «Жаз», «Жаздыкүн шілде болғанда».

«12-бөлік. Күз».

«13-бөлік. Қыс». Жыл мезгілдеріне арналған өлеңдер жеке-жеке жіктеліп берілген.

«14-бөлік. Аңшылық туралы». Бұл бөлікте «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі жеке басылған.

«15-бөлік. Переводтар» деп аталып, бұл бөлікке Пушкиннен бастап, орыс ақындарынан аударма өлеңдер басылған. Барлығы қырық екі өлең.

«16-бөлік. Аттың сыны» деп аталып, «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» өлеңі жеке басылған.

«17-бөлік. «Әңгіме Масғұд». «Ескендір әңгімесі».

Ақын шығармаларын осылайша жіктеп, шартты түрде болса да, тақырыбына қарай топтап бастыру, сол замандағы оқырман қауымға Абайдың ақындығын таныту жолын жеңілдету мақсатынан туған болады.

Тұңғыш жинақта Абайдың отыз тоғыз жасында, яғни анық үлкен ақын шеберлігіне жеткен шағында жазған өлеңдерінен бастап, ең таңдамалы шығармалары басылған. Шығармалары түгел басылып шықпаса да, осы бірінші таңдамалы өлеңдер жинағының өзімен-ақ Абайдың ақындық атақ-даңқы кең жайылып, оның қадір-қасиеті қалың қазақ халқына таныла бастады.

Кәкітай жазған Абайдың бірінші өмірбаяны жинақтың аяғында басылды. Кәкітай ақынның өмір тарихын оның үшінші атасы, қолбасы батыр, ел басы би болған Ырғызбайдан бастап, оның соңғы атасы, халық ортасында әділ би атанған Өскенбай туралы мағлұмат береді.

Абайдың өз әкесі Құнанбай қажының мінезін, адамшылық қадір-қасиетін қысқаша баяндап, шешесі Ұлжанның Каракесек-Бошан руының белгілі биі Бертістің тұқымы екенін жазады.

Сөйтіп, Абайдың өзін терең түсіну үшін, ең алдымен,

оның ата тегін, тәлім-тәрбие алып өскен ортасын таныту қажет деп біледі.

Абайдың ата тегімен, нағашы жұртымен таныстырып алған соң барып ақынның бала жасынан бастап, басынан кешкен өмір тарихының басты кезеңдерін баяндап береді. Ұлы ақынның өзіне тән өзгеше мінезін, табиғи тума талантын, терең білімін, адамгершілік қасиетін сипаттауға ерекше көңіл бөледі.

Бала жасынан бастап, жиырма төрт жыл бойы үнемі Абайдың өз қасында болған Кәкітай тікелей өз көзімен көргенін, өз құлағымен естіп-білгенін жазады.

Әсіресе, ұлы ақынның ұстаздық мәдени еңбегін, Абайдың алды әдебиет мектебі болғанын нақтылы дәлелдеп, тұңғыш рет сипаттап берген Кәкітай болды.

Абайдың ұстаздығы туралы Кәкітай былайша баяндап жазады:

«Абай жазған өлеңдерінен басқа, әншейін отырғанда, көбінесе өзінің қызықты көріп, көңілі рахат болатұғыны: сөзін ұғар деген бала-шағасы уа ғайри жаңа талап, байыпты жас жігіттер ортасында өзге ел сөзі, шаруа сөзі сөйленбей, өзінің білгенін, сезгенін айтып, адамның адамшылығы қандай мінезбен түзеледі, қандай қылықпен бұзылады, ғылымды қалай іздеуге керек, өмірді қалай кешірсен жөн болады, бұрын қандай ғалымдар өткен, олардың артықша айтқан сөздері қандай, әйтеуір не түрлі нәсихатын болсын жастарға ғибрат болып, адамшылығы түзелер деген сөзді айтып отырудан қанша уақыт болса да еш жалықпай, ынталы көңілмен бек рахаттанып айтып, ұқтырып отырушы еді. Бұл уақытта бір адам әншейін шаруа жайынан, ел жайынан сөз сөйлесе, бек ренжіп, ашуланып қалушы еді. Қанша халық надан болса да, Абайдың нәсихатын көп тыңдап қасында болған жігіттер өзгелерден бір түрлі, медреседен оқыған, ғылым жолындағы кісі сықылды әр нәрсенің жөнін біліп, жаман-жақсыны көп айырып, надандықтан шығып қалушы еді.

Өз алдын медресе біліп, ұқса, ұқпаса да халыққа білгенін айтып, үйретіп отырғанын ең қызықты өмірім деп жазғаны:

Ақырын жүріп, анық бас.
Еңбегің кетпес далаға,
Ұстаздық қылған жалықпас,
Үйретуден балаға».

Абайдың ұстаздық еңбегінің мәдени ағарту ісіндегі мән-мағынасын, тарихтық маңызын терең түсінген Кәкітай

оның ерекше қадір-қасиетін дәл көрсетіп, баяндап берген.

Абайдың орыс ақын, жазушыларынан және Европа ғалымдарынан кімдерді оқып, білгенін бірінші рет нақтылы атап жазып, тарихи дәл мағлұмат берген адам да – Кәкітай.

Ол атап жазған, анық Абай оқыған орыс жазушылары: Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев, Чернышевский, Крылов.

Егер Кәкітай атап жазбаған болса, орыс жазушыларынан Абайдың кімдерді оқығанын біз бәрін білмеген болар едік.

Европа ғалымдарынан: Спенсер, Льюс, Дрэпердің еңбектерін Абайдың оқығанын бірінші рет мәлімдеп жазған да Кәкітай. Ол бұл ғалымдардың Абай оқыған шығармаларын да атап жазады.

Қысқасын айтқанда, Абайды танудың басы төңкерістен бұрын басталғанын және оны бірінші бастаған Кәкітай болғанын көреміз.

Кәкітайдың жазған басқа еңбектері сақталмаған.

Әрхам әкесінің жас шағында өлең шығарып, жазып жүргенін айта келіп: «Бірақ, өзін ақынмын деп санамайтын. Абай жинақтарында басылып келе жатқан: «Әбдірахманға Кәкітай атынан хат», «Тілім, саған айтамын», «Көзімнің нұрысыз» дейтін өлеңдерді шынында Кәкітайдың өзі жазған. Мүрсейіт қолжазбасында да Кәкітайдың хаты делінген... Ондай өлең жазу Кәкітайдың қолынан келетіні даусыз нәрсе. Және азамат соғысы кезінде 1918 жылы: «Қытайға қашып бара жатқан ақтардың әскерін қуып келе жатқан қызылдар жолда Кәкітайдың қыстауында болып, оның үш сандықта сақтаулы тұрған кітаптарын, қолжазбаларын өртеп кетті. Міне, осындай залалкес жауыздардың қиянатынан отыз жыл еңбектеніп жиған Кәкітайдың кітаптары, қолжазбалары, түрлі керекті материалдары кейінгілерге жетпей кетті», – дейді.

Сөйтіп, Кәкітайдың архиві жойылған. Сондықтан оның еңбегі туралы нақтылы толық жазып, пікір айту мүмкін емес.

Кәкітай 1915 жылы 46 жасында дүниеден қайтты.

* * *

Кәкітай Абай мұрасына ерекше зор еңбек сіңірген мәдениет қайраткері ғана емес, ол сонымен қатар ез

заманында саяси әлеуметтік іске белсене ат салысқан қоғам қайраткері ретінде абыройлы азамат болған.

Ол ең алғаш 1900 жылы Әлихан Бөкейхановпен танысып, айнымас адал дос болып кеткен.

Саясат ісінде екеуі ниеттес, тілектес, айырылмас жолдас болған. Және жас жағынан да екеуі құрдас адамдар еді.

Кәкітай қайтыс болған соң, жазған мақаласында Әлихан былай дейді: «5 мамырда (1905 жыл. – Қ.М.) саясат ісін кеңесуге мен Семейге бұғып бардым. Пароходта Кәкітаймен бірге жүрдім. Содан бері саясат ісінде бір одақ болдық».

Енді Кәкітайдың адамгершілік, азаматтық қадір-қасиетін нақтылы дәл сипаттап, толық баяндап беретін, 1915 жылы 18 қаңтарда «Қазақ» газетінде жарияланған Әлихан Бөкейхановтың мақаласын толық түрінде келтірейік:

«Қош, қарағым!

Бүгін, 10 қаңтарда Семейден Медеу телеграм соқты. 6 қаңтарда Кәкітай (кітапша аты Ғабдулхакім) Ысқақ ұлы Құнанбаев қайтыс болыпты.

Кәкітайдың әкесі – Ысқақ, ақын Абайдың інісі. Кәкітайды жасынан сүйіп, Абай қасына ертіп баураған. Абай қасында жүріп, мектеп көрді. Кәкітай орысша жаза да, оқи да біледі. Абай білетін Европа жазушыларымен Кәкітай таныс еді. Иждиһадтылық арқасында сөзге ұста болды. Топта орысша сөйлеуге қысылмайтын. Сөз білетін еді.

Мен депутат сайланып шыққан жылы Семей қаласының орыстары бізді клубта қонақ қылғанда, орыс шешендеріне Кәкітай жауап та қайтарған еді: «Біз Михаэлис пікіріндеміз. Солардың шәкірті Әлиханды сайлағанымыздың себебі – осы» деп.

Абайдың тәржіме халін жазған да – Кәкітай. Осы екі істен-ақ Кәкітайдың білімі оқушыларға байқалып қалар.

Әуелі Кәкітайды 1900 жылы күзді күні көрдім. Қасқырдың бөлтірігіндей тоғыздағы баласы Біләлді гимназияға бәрем деп, Семейге келген-ді. Онда заман тыныш, тұңғыық. Біз сынаса алмадық.

1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар деп, балаларына хат жаздым.

1905 жылғы шілденің аяғында Кәкітай Абайдың қол-

жазбасын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғытұры саясат ісі қалай болғанын «Қазақтың» оқушылары біледі. Кәкітай біздің үйде бірер жұмадай жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мазмәйрам болдық. Анық таныстық.

5 мамырда саясат ісін кеңесуге мен Семейге бұғып бардым. Пароходта Кәкітаймен бірге жүрдім. Содан бері саясат ісінде бір одақ болдық.

Қаңтардың басында, 1906 жылы Керекуден Семейге хабар келген, Керекуден Семейге шыққан мені ұстасын деген. Марқұм Омарбек пен Кәкітай Һәм өзге достар мені қашыртпақ болып, маған қарсы үш атпен «Б»-ны жіберген. Бірақ мен Тұзқалада (Ямышев. – Қ.М) ұсталған едім. Бірақ, мен ол күні «Б»-ға жолықсам да қашпақ емеспін. Егер мен қашсам, онда қырға отряд шығып, қазақты қор қылмай ма?

Мені Тұзқалада күзетке алып, қарауылға бір орыс қойып, мені ұстаған орыстар бір үйге тамақ ішуге кетті. Сонда жиылып келіп, Тұзқала кісілері: «Қашырайық, қаш», – деді. Мен: «Қашпаймын, абақтыда бір кісінің жатқаны – жұрттың қор болғанынан ыңғайлы болар», – дедім.

Дума сайлауында да Кәкітай марқұм выборщик болды.

Екінші Дума сайлауында ынтымақ қылмай, Темірғалимен таласқа түсіп, Кәкітай бүктелді.

Шаһкәрім, Кәкітай, Темірғали, Хасен, Омарбек – осылардың бірін сайлаңдар деп, жұртқа мен көрсеткен бес кандидат еді.

Сонда осы істің ағат болғанын Кәкітай мойнына алған еді. Ер жігіттің белгісі – адасқанын мойнына алғаны. «Шын сөзге жан пида», – деп Шаһкәрім айтар еді.

1908 жылы Семейге келдім. Мен Семейде абақтыда борышымды өтеп жүргенде: Шаһкәрім, Кәкітай, Турағұл әдейі қалаға келіп, тағы да біраз күн көңіл көтеріп, шат болған едік.

Мен абақтыда жатқанымда келіп, амандасқан да осылар болды. «Бұған өзге қазақ жарамады-ау» деп налыдым.

Мен абақтыдан шыққан соң, бір түн Қаражан үйінде бірге болып, мені Қарқаралыға Омарбек, Кәкітай шығарып салып, қош айтысқан жерде құшақтап, жыласты. Мен қарысып, буындырған құсаны сыртқа шығармадым. Бекер жыламаған екенмін. «Тастан қатты екен» деп ойладың ба? Асыл ер, шырақтарым-ай!?

Содан бері Омаш, Кәкітайды көргенім жоқ, Арманды кестелеп жазуға қалам шіркін шорқақ қой

1909 жылы Шаһкөрім, Кәкітай маған хат жазып, ақыл сұрады

«Не айтасың, ата қоныс, кір жуып, кіндік кескен Қарауыл өзені мұжыққа кетіп барады, 15-тен жер ал дейді, аламыз ба?» – деп «Не болса жұртпен бірге көр» дедім

Бәріміз бұл дүниеге қонақпыз Артыңда орынбасарың табылсын! Хош қарағым, достым, Кәкіш!»

(«Қазақ» газеті, 1915 жыл, 18 қаңтар)

Кәкітайдың өмір тарихын осымен аяқтаймыз

* * *

Енді Кәкітайдың ұрпақтары жайында, өзімізге мәлім болған мағлұматтар бойынша, қысқаша болса да айта кетуіміз керек

Кәкітайдың бәйбішесі Салиқадан туған тұңғыш баласы – Әрхам (1885), екінші баласы – Біләл, кенжесі – Даниял (Дәку)

Әрхам өз әкесі туралы естелік және Абай өмірбаянына қосымша мағлұмат беретін естелік әңгіме жазып қалдырды Семейде Абай музейін ашу жұмысына белсене ат салысты және Абай музейінде қызмет істеді Абайтану мәселесіне Әрхамның сіңірген еңбегі аз емес Әрхам өлең де жазды Оның Абайға арнаған «Заипа» атты үлкен поэмасы 1961 жылы жеке кітап болып басылып шықты Әрхамның еңбегі, өмірбаяны зерттеліп жазылуы керек Әрхам 1964 жылы дүниеден қайтты

Біләлді тоғыз жасында (1900) әкесі Семей гимназиясына оқуға бергенін Әлихан Бөкейханов жазады Біләл гимназияны бітіріп шыққан соң, науқасқа шалдығып, одан әрі оқи алмаған Біләл да өлең жазған Абайға еліктеп орыс ақындарының өлеңдерін аударуға талаптанған Оның аудармаларынан сақталып бізге жеткені – Пушкиннің «Қысқы жол» («Зимняя дорога») өлеңінің аудармасы

Өркештенген бұлыттың арасынан
Азаиып ай көрінді қарасынан
Елсіз жым-жырт қайғылы сары далаға
Мұңайып сәуле түсер саласынан

Келеді жол үстінде үш ат жеккен,
Көңілсіз қыстың үлгі жолмен кеткен

Доғада қоңырауды желген аттар
Шаршағандай дыбыспен күңіrentкен

Ән салар жәмшік жолдың ұзағында,
Сол әнің тәтті үні тұр құлағымда
Жүректің жүз толғауы еске түсіп
Келеді қуанғым да, жылағым да

Жанған оты жылтырап көрінсе үй,
Қалың қар, есіз дала кетірет күй
Шақырымның есебін жазған тақтай
Анда-санда көрінсе, ол да үлкен сый

Өлеңнің бұдан кейінгі соңғы шумақтары сақталмаған
Жас жігіт шағында айықпас ауыр дертке душар бо-
лған Біләл Семей ауруханасында қайтыс болыпты Дәл
қай жылы өлгені бізге мәлім емес

Даниял Кәкітайұлының өмірбаяны зерттеліп жазылған
емес

Жазушы Даниялдың баспасөз жүзінен, әзірге бізге
мәлім еңбектері – оның аудармалары

1935 жылға дейін жеке кітап болып басылып шыққан
аудармалары А Серебрякованың «Маркстың жас шағы»
атты романы, Бруно Ясенскийдің «Человек меняет кожу»
романы, Гаршинның «Төрт күн» («Четыре дня») әңгімесі
және Чеховтың бір әңгімесі

1923 жылы Ташкентте шыға бастаған «Сана» журналы-
ның басқарма мүшесінің бірі – Даниял болыпты Журнал-
дың соңында «Шығарушы Түркістан қазақ білім комис-
сиясы

Басқарма мүшелері Досмұхамедұлы Халел, Кемең-
герұлы Қошке, Ысқақ ұлы Даниял» деген

«Сана» журналының 1924 жылғы 2-3 санында Даниял-
дың

«Қорғансыздар» (Әуезұлының «Бәйбіше-тоқалына» тек-
серу), – деп аталған үлкен сын мақаласы жарияланған
Журналдың 14 бетінде (99-112-беттер) басылған мақала-
ның соңында «Егер «Бәйбіше-тоқалдың» идеясы, әсердің
түрі осы айтылғандай деп танысақ, тексерушінің ендігі
міндеті жазушының ол мақсатын қандай дәрежеде орын-
дай алғанын ішкі есаның көріністерін байланыстарын сол
мақсатына үйлестіре алған, үйлестіре алмағанын қарасты-
ру болмақ. Енді соны орындауға көшеміз

Даниял (Аяғы бар)» – деген Мақаланың аяғы жур-
налдың келесі 4-санында жарияланса керек еді Журнал-
дың 2-3-ден кейінгі сандары жоқ

Тегі «Сана» журналының шығуы 2-3 саннан кейін, тоқтатылған болады.

Даниялдың бұл мақаласын жазушы Тұрсын Жұртбаев «Абай» журналының 1993 жылғы 6-санында жариялаған. Және Т.Жұртбаев Даниял туралы:

«Ол Мұхтар Әуезовтың «Бәйбіше-тоқал» пьесасын сондай пайымды пікірмен талдаған. Қазақ сынының басы.

Реті келгенде айта кетейік Даниял Ысқақов – Ташкент қаласында М.Әуезов екеуі бір тұрған және екеуі қатар ұсталып, 1930-1932 жылдары түрмеде бірге жатқан», – деп дұрыс жазған.

Даниял түрмеден босап шыққан соң, Алматыда оқу-ағарту саласында (наркомпроста) қызмет істеп жүргенде, 1937 жылы тұтқынға алынып, қызыл қырғынның құрбаны болды.

Кәкітай тәрбиелеп өсірген талапты, талантты балаларының тағдыры осындай.

Кәкітайдың бір туған інісі Ахметбек те көзі ашық, көңілі ояу, мәдениетті адам болған. Ахметбектің: Мүбәрәк, Медхат, Талғат, Жәудәт деген ұлдары, Ғалия, Қапиза, Үбісән және Кәсира атты қыздары болыпты.

Ағасы Кәкітайдың үлгі-өнегесімен Ахметбек те балаларын жас кезінен оқытып, жақсы тәрбиелеп өсірген. Ауыл молдасынан оқып, сауатын ашқан соң, ұлдарының бәрін де қаладағы орыс мектебінде оқытқан.

Үлкен баласы Мүбәрәк Семей гимназиясында оқыған.

Ахметбек 1931 жылы тұтқындалып, түрмеге жабылып, хабар-ошарсыз кеткен.

Балалары да қуғын-сүргінге ұшыраған. Талапты, білімді баласы Мүбәрәк Семейде мұғалімдер институтында оқытушы болып жүрген кезінде 1937 жылғы репрессияға ұшыраған.

Ахметбектің ең соңғы ұрпағы, Қапиза деген қызы 1984 жылы тоқсан жасында Семей қаласында қайтыс болған. Қапизадан қалған жалғыз бала, қазір ортамызда жүрген – Балтабек (Балташ) Ерсалимов.

Кәкітайдың жақсы көрген інісі Ахметбек жайында және оның ұрпақтары туралы бізге мәлім мағлұмат осы айтылғандар.

Кәкітайдың өз өмір тарихы да әлі толық зерттеліп болған жоқ

КӨКБАЙ ЖАНАТАЙҰЛЫ **(1861-1925)**

Көкбай – Абайдың ең талантты ақын, әрі әнші шәкірттерінің бірі. Ол Абаймен 1880 жылдардан бастап, жиырма бес жыл жолдас, дос болған. Көкбай өзінің естелігінде Абаймен ең алғашқы рет жақындасып кетуін былай баяндайды:

«Ел ішінің ақыл алысып, ақы берісіп жатқан сиезі еді. Мұны өткізуге Семейден Лосевский деген ояз келіп еді. Сол бір ісімді жақтырмай, мені ел кісілерінің ортасында тұрғанымда, стражниктерін (атарман) жіберіп жазаламақшы болды. Әлгілер ерікке қоймай әкетіп жатқан соң, қасымда еріп жүретін өлеңші жігіттерім бар еді, солардың біреуінен Абайға бір ауыз өлеңмен сәлем айтып жібердім. Ол кезде ән салып, өлең айтатұғым, қасымдағы жолдастарым да сондайды әдет қылатын.

Оязға әкелген соң, Абай да келіп: «жазығы не?» деп істің жөнін сұрады. Содан кейін Лосевский: «Бұған біреу басшылық етіп, тәрбиесіне алмаса, мына елдің ортасында арызқой, пәлекұмар болып, бұзылғалы жүрген адам. Сен тәрбиеге алып, міндетті болып, түзетемін десең, берем. Өйтпесе жазаға ұшырайтын ісі бар», – деді.

Абай маған кепіл болып алып шықты. Осыдан кейін Абайдың жолдасы болдым. Жолдастығым 25 жылға созылды.

Жаңағы оқиға 1880 жылдардың шамасында болып еді. Содан кейін қыс болсын, жаз болсын, Абай ел араласа, қасында жүріп, ауылына келсе, үйінде бірге жатып, айрылыспайтын болдық. Абайдың қасында ай жүріп, ай жарым жүріп келіп, бір әредік толас болғанда ғана өз үйіме бір жұма, көп болса, он күнге рұқсат

алып келіп, артынан қайта барамын», – дейді (Абай. Толық жинақ, 1933, 387-бет).

1880 жылы Көкбай жиырмаға жаңа аяқ басқан жас жігіт еді. Оның табиғи талантын сол кезде-ақ таныған Абай ел ішінің лаулап тұрған дау-шарының ортасынан алып шығып, қамқор аға болған.

Көкбай Жанатайұлы 1861 жылы, қазіргі Семей облысы, Абай ауданында туған. Тобықты ішінде Көкше руынан. Көкбайдың үшінші атасы – Есбай, Көкше ішіндегі жуан ата саналады. Есбайдың бес баласы: Сарымсақ, Сапақ, Жамантай, Көбентай, Бәйтен. Бұлардың бесеуі де шетінен ділмар, шешен әрі пысық болып, «Есбайдың бес жүйрігі» атанған. Сапақтың баласы – Қаратай шешен, Құнанбаймен тізелес, Көкшенің рубасы адамы. Жамантайдың баласы – Жанатай. Жанатайдан – Көкбай. Жанатай да сөзге шешен, орта дәулетті, пысық адам болады. Ел басқару ісіне араласпайды. Қаратай сияқты Көкшенің рубасылары Құнанбаймен бірде дос, бірде жау болып жүрсе де, Жанатай Құнанбаймен тату болып, оған арқа сүйеп, өмір бойы одан қол үзбеген.

Көкбай он жасынан бастап, он бес жасына шейін Телетай деген молладан оқиды. Он бес жасында оқуды тастап, бозбалалық құрып, ойын-сауық, той-думан қуып кетеді. Ән-күйге, өлең-жырға құштар, талапты жас Көкбай домбыра тартып, ән салып, өлең айтып, ауыл арасының ойын-сауығынан қалмайтын болады. Жас кезінен ширақ, пысық, өткір тілді, өжет әрі тентектеу де болыпты.

Кісінің мінез-құлқын, жағымсыз қылығын, ұнамсыз жүріс-тұрысын әзіл-қалжың етіп, қолма-қол суырып салып өлең шығаруға жас күнінен бейім болады.

Көкше ішінде Балтай, Қаракүшік дейтін руының биі, атқамінер ақсақалы – Төребай деген адамды ажуа етіп шығарған Көкбайдың бір ауыз өлеңі елге тарап кетеді:

Кәекте күн ұзайды жазға бастап,
Болады сонда Төкең үйден қашпақ.
Үйінде жалғыз турам дәм болмайды,
Барғанда кісі үйіне сондай асқақ.

Осы өлеңді естіп қойған Төребай қолына түскен жерде Көкбайды сабамақ болып, тісін қайрап жүреді екен. Бір күні аңдаусызда Көкбай Төребайға кездесіп қалады. Төребай оны ұстап алып:

– Қане, маған шығарған өлеңіңді айтшы, – деді.
Көкбай:

– Төке, мен сіз туралы ешбір жаман сөз айтқаным жоқ, біреу-міреу шағыстырған шығар, – деп жалғарады. «Не деп айтсаң да, айт», – деп қысқан соң, Төребайдан құтылу үшін сол арада суырып салып айтқан өлеңі:

Төрекем Қаракүшік, Балтайдағы,
Адамның туған соң бар қартаймағы.
Қырағы қылт еткенді құтқармайтын,
Ақиық алғыр қыран Алтайдағы.

Сөйтіп, Көкбай ән салып, өлең айтып жүреді де, он жеті жасында Семей қаласына оқуға кетеді. Оның орысша оқуға Семейге келуіне үлкен себеп болған Әріп еді.

Көкбай Әріппен бала күнінен жақын таныс болатын. Әріптің руы – Сыбан. Сыбанмен Көкше көршілес ел болады. Әріптің шешесі – Жаңғақ – Көкше Қаратайдың туған қызы. Сондықтан Әріп Көкбайға жиен есепті болады. Әріп бала күнінен бастап нағашы атасы Қаратай ауылына үнемі келіп -кетіп жүрген. Сөйтіп, Көкбай Әріппен жас кезінен таныс. Әріп Көкбайдан үш-төрт-ақ жас үлкен.

Әріп Көкбайдан екі-үш жыл бұрын Семей қаласындағы үш кластық орыс училищесіне түсіп, оқып жүрген. Жазғы демалыс айларында Әріп нағашыларының ауылында да болып, Көкбаймен әңгіме-дүкен құрып, талай-талай сыр шертіскен. Қаланың тұрмыс-салтын, орысша оқудың қажеттігін Әріптен естіп, біліп, әбден қанған Көкбай орыс мектебіне түсіп оқуға бел байлайды. Әріппен бірге оқитын Әнияр Молдабаев, Айтқазы Жексенаев, Ысқақ Солтабаев сияқты Тобықты елінің жастары және Найман жастары бар екенін естіген Көкбайдың орысша оқуға деген құштарлығы онан сайын арта түседі. Семейге барып, орысша оқығысы келетінін әкесіне айтса, ол шығын шығарып баласын оқытуды мүлде мақұлдамайды. Алған бетінен қайтпайтын, өршіл мінезді, жігерлі жас Көкбай әкесінің бір ту биесін мінеді де, Семей қаласына бір-ақ тартады. Көкбайдың жақын туысы, әрі өзінен оқыған шәкірті Есентай Бердин Көкбай туралы қолжазба естелігінде: «Он алты жасқа келген соң, әкесі Жанатайдың бір ту биесін мініп, Семейге оқуға қашып келіп, орысша оқуға түседі», – дейді.

Осы сөздің шындығына архивте сақталған тарихи документтер көзімізді жеткізеді. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық архивында мынандай документтер сақталыпты:

СПИСОК
учеников Семипалатинского уездного училища,
занесших плату за право учения за первую
половину 1878/79 акад.год.

1 КЛАСС

...10. Джанатаев Кокбай – 9.

...33. Мультабаров (Малтабаров болуы керек – Қ М) **Жиенбай – 26**

Міне, бұл документтен Көкбайдың 17 жасында Семейдің уездік училищесінің бірінші класына түсіп, ақша төлеп оқи бастағанын көреміз

Ақша төлеген тізімде Көкбайдың тұсында 9 цифры тұр, ал Малтабаровтың тұсына 26 цифры жазылған Сонда әрбір оқушы, әкесінің әл-ауқатына қарай ақша төлейтін болуы керек Ал Малтабар дейтін өзі қажы, Семейдің ірі байы болған адам

Енді архивтің екінші бір документін келтірейік

ВЕДОМОСТЬ

Об успехах и поведении учеников
Семипалатинского Уездного училища
за 1-ю половину 1878/79 учебного года.

Бұл ведомость 19 графаға бөлінген 1, 2, 3 класс оқушыларының аты-жөні жазылып, жасы нешеде екені, қай жылы оқуға түскендігі, емтихан бағасы т т көрсетілген Бірінші класс оқушыларының саны – 60 оның ішінде екі қазақ баласы Көкбай Жанатаев пен Жиенбай Малтабаров Енді Көкбайға қатысы бар мәліметтерді келтірейік

II. Джанатаев Кокбай. Лет – 17. Звание родителей – киргиз. Время поступления в училище – 1878. Способность – 4, прилежание – 4. Поведение – 5. Русский язык – 3. Арифметика – 4. География – 4. Чистописание – 3. Татарский язык – 4.

Ауылдан қашып келіп, орыс мектебінің есігін алғаш ашқан Көкбайдың бірінші класта, оқу жылының бірінші жартысында оқуға осындай үлгеруі жаман болмаса ке-

рек Ал, қала баласы Малтабаров бар сабақтан «3» деген баға алыпты.

Көкбай оқуға келіп түскен жылы бұл училищенің әрбір класында оқитын қазақ балалары болған Оның ішінде Тобықты елінен Айтқазы Жексенаев, Әнияз Молдабаев, Ысқақ Солтабаев, Көкбайлар болса, Найман, Сыбан елінен Әріп Тәңірбергенов, Шәкет Омарбеков тағы бір-ақ елдің балалары бар Барлығы он жеті қазақ баласы оқыған Одан басқа оқу орындарында да қазақ шәкірттері болған

Көкбай, Әріптер оқитын үш кластық училищеде оқитын шәкірттердің көбі орыс балалары болады Бұл қазақ балаларының орыс тілін жақсы біліп шығуына ерекше пайдалы еді Оқылатын пәндер орыс тілі, тарих, география, арифметика геометрия, чистописание, черчение және татар тілі

Оқуға ынталы, қабілетті Көкбай, Әріп сияқты оқушылар сабақты жақсы оқып, өз беттерімен де зерлей ізденіп, құныға кітап оқып, орыс тілін, орыс әдебиетін жақсы білуге зер салып, талаптанған Орысша оқу қазақ шәкірттерінің сана-сезімінің оянып, өсуіне, мәдениетті адам болуға бой ұрып, галпынуына игі әсер етеді

Ауылда бала жасынан домбыра тартып, ән айтып, суырып салып өлең шығаруға машықтанған Көкбай енді қолына қалам алып өлең жаза бастайды

Оқу оқып жүрген кездегі алғашқы өлеңдері өзімен бір мектепте оқитын құрбы-құрдастарына арналған әзіл, мысқыл сияқты өлеңдер болады

Ауылдың ескі әдет-ғұрпынан шыға алмай жүрген, бас пайдасы үшін, мансап үшін ғана орыс тілін білсем дейтін дүниеқор, сараң, өзімшіл кейбір бай балаларын Көкбай ащы ажуа етіп, мысқыл өлең жазады Ондайда нысанаға алатыны көбінесе Әріптің ауылдас, ағайындары болады Сыбанның бір сараң байының Сымайыл дейтін баласының мінез-құлқына ыза болған Көкбай оған жазған өлеңінің бір жерінде

Шапанының шабуы жерге түсіп,
Қысқа кесе, тізесі кетеме үсіп
Быдық қара, саңырау сарт секілді,
Қарны тойса, кердеңдеп, кеуіп-ісіп

Дүние деп қалтырап, оқып жүріп,
Бір құрбымен жүрмейді ойнап-күліп
Бар арманы орысша арыз жазу,
«Высокоблагородие» – десе-ақ біліп --

дейді. Оған қоса Шәкет деген шәкіртті де қатты сынап, ажуалап, Әріпті де іліп, әдейі сөзге шақырады. Сөйтіп екі ақын әзіл-шыны аралас айтысып кетеді. Көкбай айтыстың соңында Әріпті Абайдан үлгі-өнеге алуға шақырып:

Семейге Абай келсе, бізде думан,
Ән салып босамаймыз айғай-шудан.
Бас қосу, бақастасу, мәжіліс құру,
Секілді бір ғылымның жолын кұған.
Тарихтан неше түрлі Абай сөйлеп,
Өзгелер отырады аузын бұған.
Бір барсаң мәжілісінен кеткің келмес,
Хәкімдей Аплатон аңырап тұрған, –

дейді.

Абай қалаға келген сайын Көкбай сияқты оқып жүрген жастарды жинап, қалай оқып жүргендерін сұрап, біліп, ақыл-кеңес берумен қатар, өздеріне де ән салғызып, өлең айтқызып, олардың өнер, талаптарын мадақтап, көңілді, мағыналы мәжіліс жасап отыратын болатын. Ол жастардың кейбіреулерін оқуға түсірген де Абайдың өзі еді. Көкбайдың «Семейге Абай келсе, бізде думан» дейтіні де осы болатын.

Көкбай училищеде оқып жүрген кезінде медресеге де түсіп оқиды. Кәмали молладан сабақ алады. Кәмалитдин (Кәмали) Мұхаметрахимов әуелде Қазан қаласында, одан соң көп жыл Бұхарада оқып, мұсылманша жоғары дәрежелі білім алған адам. Отыз бес жасынан Семей медресесінде ұстаздық етіп, өле-өлгенше сабақ берген. Жас шағында Абай да осы Кәмалиден оқыған. Кәмали 95 жасында, 1917 жылы дүниеден қайтқан.

Сөйтіп, Көкбай Семей қаласындағы үш кластық уездік училищені бітіріп және медреседе оқып, орысша, мұсылманша білім алған. Оқуын аяқтап, елге қайтып келген соң, үнемі Абайдың жанында болады. Абай өзі жазған өлеңдерін бірнеше жыл бойы Көкбай атынан таратады. Көкбайдың аты Абай өлеңі арқылы 1889 жылы, тіпті, баспасөз жүзінде мәлім бола бастаған. 1889 жылы «Дала уалаяты газетінде», (N 7) Абайдың «Жаз» атты белгілі өлеңі Көкбайдың атынан жарияланған. Өлеңнің басында былай деп түсінік берілген: «Семей уйезі Шыңғыс елінің қазағы Ибраһим Құнанбай ауылының Бақанас өзенінде, Көпбейіт деген жерге қонып жатқандағы түрі. Кісіден үйреніп жаздым: Көкбай Жанатайлы».

Абайдың «Жаз» өлеңінің жазылу тарихын және өлеңдерін өз атына аударып алу жайын Көкбай өзінің естелігінде баяндап жазған: «1890 жылдан бастап, 1886 жылға шейін Абай әрбір өлеңді жазып жүрді. Бірақ, бұл уақыттағы сөздерінің барлығын Көкбай сөздері деп жүргізді. Кейін Омбыда шығатын «Дала уалаяты» мен «Серке» газеті шыққанда бірер өлеңін тағы менің атымнан жіберді. «Сорлы Көкбай жылайды, жылайды да жырайды» дегенді мен қылып қойып, өзін айтып еді. Осы хәл 86 жылға шейін келді де, сол жылдың жазында ел жайлауға шықты. Абай ауылының ең өрістеп барып, орнықпақ болған жайлауы Бақанас өзенінің бойы еді. Көш жүріп кетті, біз Абаймен бірге бірнеше кісі болып артынан келдік. Осы жылы Абай ауылында доктор Долгополов та қонақ еді. Ауыл Бақанастың бойындағы Көпбейіт деген жерге қонып жатыр екен. Абай қонып жатқан ауылды көріп, осы суретті өлең қыл деді. Мен біраз өлең қылып едім, жақтырмады да, өзі жазбақшы болды. Сонымен үй тігіліп болып, бәріміз жайланған соң, Абайға келіп едім: «Өлең Көкшенің бойынан асайын деді ғой», – деді. Мен: «Асса, басында мен қолқаланып алған нәрсе емес еді. Енді өзіңіз ретін тауып, қайта аларсыз», – деп қалжыңдадым. Сөйтсем, сол күні «Жаздыкүн шілде болғанданы» жазған екен. Оқып берді. Өзі жазған өлеңіне ең алғашқы рет аз да болса қанағат қылғанын көргенім сол. Менің қалжыңыма орай қылып: «Сен соғымыңа бір ту бие ал, мен енді өлеңімді өзім алайын», – деді», – дейді.

Көкбай Абайдың өле-өлгенше айырылмас адал досы, ақын шәкірті болды. «Сол кезде Абай айналасындағы бар ақынның ішінде суырып салма, импровизацияға ең жүйрік ақын Көкбай болғаны даусыз. Сол талантын бағалап, Абай мұны өзі жазып жүрген алғашқы өлеңдеріне ие қып шығарды», – дейді Мұхтар Әуезов.

Біреудің жағымсыз мінез-құлқын, іс-әрекетін, адамгершілікке жат қылығын байқап қалса, Абай Көкбайға: «Осыған бірдеме деші деп, емеурін білдірсе-ақ, болды, Көкбай сол арада көзбе-көз, қолма-қол, Абай нұсқаған адамның бейнесін аудармай суреттеп береді. Тоғызқұмалақ ойынына жүйрік Көрпебай деген кісі Абай үйінде жиі болып, қона жатып тоғызқұмалақ ойнайды екен. Көрпебай аса ашқарақ, қомағай, мешкей адам болыпты. Соның ет жеп стырған кездегі түріне таңырқаған Абай: «Көкбай бірдеме деші», –депті. Сонда Көкбай қолма-қол суырып салып:

Көрпебай көп ойнайсың құмалақты,
Сөйткенмен кісі емессің тиянақты
Қызылға кезқұйрықтан қырағысың,
Көргем жоқ сендей адам сұғанақты
Ет көрсең етпеттейсің сұғанақ көк,
Асайсың екі қолдап сыбалап кеп
Әкең ғ майдан өлген кісідей-ақ,
Ағарғанды табасың сығалап кеп, –

деп әзіл-қалжыңы аралас, ажуа етеді

Өзінің жақын туысы, ру басы, болыс болған белгілі
Дүтбайдың да беті-жүзіне қарамай, Көкбай оны да ащы
ажуа өлеңмен түйрейді

Тозаққа біреу кетсе, Дүтім кетер,
Дүтім кетсе, Көкшенің құты кетер
Кісінетіп қара айғырды байлап қойып,
Артынан тоғыз биді күпілдетер

Тоғыз би сөз айтпайды, бөз айтады,
Дүтбайдың тоғыз бисіз өзі айтады
Талтандап жемге тойған көп қарғалар,
Қызылды көрген сағат кезі айтады –

деп әшкерелейді Абаймен алысатын Оразбай байды
Көкбай сайқы-мазақ сатира өлеңмен сипаттайды

Сенбісің қара бүркіт омыраулы,
Бұл күнде болып тұрсың елмен даулы,
Шұнайдың бұйратындай мына Оразбай,
Қалайша жеңем дейді зеңгір тауды

Асқардың жел соғады бүйірінен,
Тіліңнің таптың пайда сүйірінен
Қарада қасқыр соққан қартаң айғыр,
Дөнен қуып шығарды үйіріңнен, –

деп, Оразбайдың Оспанмен (Абайдың інісі) алысам деп,
масқара болғанын айтады

Көкбай көңілдегісін ашық айтатын, ешкімнен де
қаймықпайтын, ер мінезді, өжет, турашыл, от ауызды,
орақ тілді ақын

Жанды Құдай алады, кісі алмайды,
Себеппіз шыбын қонып, ұша алмайды
Кеудеге өлең кернеп келген шақта,
Шындықтан басқа жолға түсе алмайды, –

деп нағыз ақындығын мысты ардақтайды

Көкбайдың суырып салып айтқан өлеңдері көп болған. Ондай өлеңдерін қағаз бетіне түсірмеген. Тек шәкірттерінің жазып алғандары, ел ауызында ұмытылмай сақталғандары ғана бізге жеткен.

Көкбай, суырыпсалма-импровизатор ақындық өнерімен қатар әрі қалам қайраткері. Ол ұзақ өлеңдерін жазып шығаратын болған. Көкбай – уақиғалы үлкен шығармалар жазған, кең құлашты эпик ақын. Оның тарихи тақырыпқа арнап жазған үлкен дастаны «Саба-лақ» «Сабалақ» дастанының жазылу тарихын Абай туралы естелігінде Көкбай былай баяндайды. Бір жылы менің өзіме Абылай хан мен Кенесарының қазаққа істеген еңбектерін ұзақ әңгіме қылып айтып беріп осыны өлең қыл деді. «Абылай да, Кенесары да қазақтың мақтан қылатын ерлері. Бұлардың еңбегі де айта қалғандай ұмытпастық еңбек. Сондықтан бастарынан кешкен дәуренді жақсы сөзбен жыр қылып ел арасына жау жақсы өлеңшінің міндеті. Сен үйіңе барып, орнығып отырып, осыны өлең қылып кел», – деді. Содан кейін үйіме келіп отырысымен өлең қылуға кірісіп, күндіз-түні тыным алмай жаздым да, 5-6 күнде бітіріп, Абайға қарай қайта жүрдім. Абай бұл уақытта үлкен ауылынан бауырдағы ауылына, тоқалынікіне барып сонда жатыр екен. Кіші ауыл «Аралтөбе» деген жерде. Үлкен ауылы – Ділдә қыстауы, Ақшоқыда. Біздің ауылдан 70 шақырымдай жерде еді.

Осы жолға қасымдағы атшыммен қыстыгүнгі аязда салт атпен келе жатып, жазған өлеңімді ойлап көрсем, жатқа айтуға бірде-бірі есте қалмапты. Абайдың барысымен айт дейтіні мәлім. Сондықтан, жол жүріп келе жатып өз өлеңімді өзім жаттауға кірістім.

Күн суық. Қағазды екі жеңіммен ұстап, атымның басын жолдасыма жетектетіп қойып, жол бойы жаттадым. Сонымен, кеш болып, ел орынға отырған кезде кіші ауылға жетіп, Абай отырған үйге сәлем беріп кіріп келдім. Үйде кісі көп екен. Алдарына кешкі шайды жаңа ғана алған екен. Кірген жерімде сәлемімді алмастан

«Абылай келді ме?» – деді.

Мен сұрағына «Келді», деп едім.

– Олай болса, айт! деді.

Сонан барлық киімімді шешіп бестен отыра қалып айта бастадым. Өлеңді алғашқы айта бастағанымда тымағымның бауын да шешкен жоқ едім. Тегінде «шешінейін жайланайын» деген сөз Абайдың ықыласын қайтарып тастайды. Сондықтан өлеңді айта отырып тымағым

мды шешіп бір алып қойып, тағы бір әредікте белдігімді гастап, содан өлеңнің желісін үзбей отырып, сыртқы киімімді тастап, жүгімнен бірте-бірте барып қана босандым...

...Өлеңді әнге салып айтсам да, шаршаған, талғанымды білдірмей, желісін үзбей айтып отырдым... Қағазыма да қарағаным жоқ. Ылғи жатқа айттым.

Алдарына келген шай ішілмей қалды. Алғашқы самауырын суып кетіп, оны алып барып, екінші рет қойып, тағы әкелді. Олда суып қалды. Абай да, басқа ешкім де ішкен жоқ. Сонымен үшінші самауырын келгенде Абылай мен Кенесарының жорығын аяқтатып барып, енді Наурызбайға көшіп едім, бұған келгенде: «Енеңді ұрайын ашулы тентек, Кене ханның бағын да осы алып еді, енді шайынды іш! – деп, Наурызбайдың жайын бұл арада тыңдағысы келмеді.

Осы өлеңдердің ішінде Наурызбайға Меркенің бегі берген Ақауыз аттың тұлғасын сипаттап едім. Ол атты менің сөзімнен сынады да: «Мұның шыға шауып, жайылып қалатын ат болған екен», – деп сол күндерде: «Ақауыз атты жазамын» деп «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» деген белгілі ат сынын шығарды. Басында мұны Ақауыз аттың сипаты деп айтқан соң, мен «Абылай Кене» жырына кіргізейін бе? – деп сұрап едім: «Бұл шіркіннің өзі де мес болып кетті ғой», – деп кіргіздіртпеді».

Көкбай сөйтіп, Абайдың берген тапсырмасын бұлжытпай орындап, «Сабалақ» дастанын жазып шыққан.

«Сабалақ» дастаны жайында Мұхтар Әуезовтың пікірін келтірейік:

«Көкбай ұзақ шығарма жазды. Өңгімелі поэмасының айқын жіктелетін екі бөлімі бар. Мезгілі, мазмұны кейіпкерлерінің қалыптасу айырмасына қарай бұл ұзақ шығарманы айқын екі дәуірдің адамдары турасында, екі ұдай бағытта жазылған шығарма деп жіктеу аламыз. Сонда поэманың алғашқы бөлімін – Абылайға арналған «Сабалақ» поэмасы деп атауға болады. Екінші бөлімі Абылайдың бір топ нәсілдеріне арналады».

«Көкбай бұл шығармасында халық аузында жүрген тарихтық деректер мен естеліктерді, лақап әңгімелерді, әрі көлемді фольклор материалдарын көп жинап, пайдаланған.

Сонымен қатар, Абай арқылы кітап жүзінен алынған, баспаға шыққан мақала, зерттеулердің дәлді деректері де бар екені байқалады. Мысалы, Көкбай жырында Абы-

лайдың жетпіс жаста, 1781 жылы өлгендігі айтылады. Орта Азия хандарының тарихынан Қоқанның Ғұмар ханы, оның нәсіді – Бала ханның жайы, Ташкеннің беглер бегі, қазақ хандары мен Қоқан хандығы және Бұхар әмірінің арасында болған қатынастар, тарихқа жақын шындықпенен аталған болады. Қазақтың Үйсін сияқты руларының Қоқан хандығына қарап тұрған халдері дұрыс аталады. Абылайдан бергі замандардағы тарихтық адамдардың өмірбаянына, іс-әрекеттеріне, тарихтық жағынан қанықты болған білгірлік байқалады.

Қазақтағы хан-төрелердің көршілес елдермен қақтығысулары да тарихтық деректерге үйлес келіп отырады», – дейді Мұхаң.

Тарихи поэманың екінші бөлімінде Саржан мен Есенгелдінің Ташкент барып, қалай қаза тапқаны туралы айтылады да, Кенесары жайы әңгімеленеді.

Ағаларының кегін алуын, оның жауымен сол ұрыстағы ерлігін сипаттайды. Жауынан кек алған соң, туған жері Сарыарқаға кетеді.

Орнынан тұрғаннан соң көп кеңесті,
Өкініп өткен күнді өксіместі.
Қонысым, туған жерім атам қонған
Баралық Сарыарқаға деп кеңесті.

Ақын енді Наурызбайдың атқа мінгенін, Ақтау бекінісіне шауып, ерлік көрсеткенін батырлар жырының салтымен суреттеп кетеді.

Поэма осы Наурызбай басына келгенде аяқталады.

Тегінде Көкбай Наурызбай жайында молырақ суреттер жазған болуы керек. Бірақ, Абай Наурызбай жайына келгенде Көкбайды тоқтатып тастағанын жоғарыда айттық. Абайдың осы сынын еске алып, Көкбай Наурызбайдың жайын қысқа қайырып, ағасы Кенесарының сөзімен қорытады.

Кене айтты: батыр аңғал, балуан өктем,
Азбын деп жау қорқа ма қалың көптен.
Кетпесең аңғалдықпен байқап алмай,
Ұл тумас сенен артып біздің тектен, –

деп, поэмасын осылай аяқтаған.

Сол сияқты Көкбай суреттеген Наурызбайдың Ақауыз аттың бейнесін де Абай ұнатпаған дедік. Көкбай ат суретін де поэмадан алып тастаған сияқты.

«Сабалақ» дастанының Көкбай жазған түпнұсқасы сақ-

талмаған. Тегінде Көкбай қолжазбасы кезінде қолдан-қолға ауысып, жатталып және көшіріліп жазылып, халық арасына кең тарап кеткен.

«Сабалақ» дастанының жыршылардың аузынан жазылып алынған бірнеше көшірме – жазба нұсқалары бар. Сол нұсқаларды салыстырып зерттеп, Көкбай жазған түпнұсқаны қалпына келтіру алдағы уақытта істелетін күрделі жұмыс болмақ.

Көкбай «Сабалақ» поэмасынан басқа «Қандыжап», «Құлынды» атты дастандар жазған. «Құлынды» дастаны әлі табылған жоқ. «Қандыжап» туралы Мұхтар Әуезов былай дейді:

«Көкбай көбінше қысқа, өткір, тапқыр, суырыпсалма өлеңді сыншыл, мысқылшылдық күйінде көбірек айтқан. Бірақ әлі ол алуандас шығармалары жиналып, жарыққа шыққан жоқ.

Өзінің айтуынша, Көкбайдың соңғы үлкен шығармасы – «Қандыжап» деген поэма болуға керек еді. Бұл поэма және де Абылай заманы мен соның істеріне арналған. Шығарманың аты Абылай тұсында қазақ пен қалмақ арасында болған «Қандыжап» дейтін бітімнің атымен аталмақ болатұғын. Бұл соңғы мәліметті біз Көкбайдың өз аузынан естіген сөздер бойынша айтып отырмыз.

«Қандыжапты» Көкбай өзінің өлерінен екі жыл бұрын жазуға кіріскен еді. Бірақ, сол поэма аяқталды ма, біткен болса, қандайлық шығарма болып қалыптаңды, ол жайлардан бізге жеткен дерек жоқ. Өйткені Көкбайдың қолжазба мұралары әзір жиналып түгенделген жоқ» (Мұхтар Әуезовтың 1950 жылы жазған «Абай шәкірттері туралы» атты көлемді мақаласынан. Мақала ол кезде жарық көрмей қалған. Қазір біздің қолымызда сақтаулы. – Қ.М.).

Жоғарыда Мұхтар атап айтқан Көкбайдың: «жиналып, жарыққа шыққан жоқ» деген «қысқа, өткір, тапқыр, суырыпсалма» өлеңдерінің біразын жинап, зерттегенбіз. Ол өлеңдер «Абайдың ақын шәкірттері» атты кітапқа (2-кітап) кіріп отыр. Сол сияқты «Қандыжап» поэмасының да көшірме қолжазбасын тапқан едік. 1951 жылы МГБ (КГБ) мені тұтқынға алғанда, конфескелеген көп қолжазбалардың ішінде «Қандыжап» та кетіп, жойылды. Қазір қолымда поэманың жыртылып қалған ең соңғы бір ғана беті бар. Сол бетте бес жарым шумақ өлең сақталыпты. Сол өлеңді келтірейік:

...Аты егіз ел едік қой қалмақ, қазақ,
Жер үшін ел күйзеліп, ер тартты азап.
Босатқан Абылайдың қылығы деп,
Еліме қылып кетпе мені мазақ.

Тоқталсын бұдан былай елді шабу,
Екі елдің де пайдасы – бітім табу.
Опырылып қалғанның орны толмас,
Ашылған етек болса, қайта жабу.

Келер жыл Аягезде бітім тапты,
Бітімге «Қандыжап»¹ деп қойды атты.
Ғалдан менен Абылай бармақ басып,
Қандыжаптың бітімі содан қапты.

Содан соң қазақ, қалмақ шабыспады,
Сол болды ең ақырғы табысқаны.
Онан соң шабысуға болған да жоқ,
Арасы күн-күн сайын алыстады

Қазақ түсіп Қытайдың қармағына.
Абылай да жете алмай арманына
Ел түгіл Көкшетаудан өзі де ауды.
Патшаның шыдай алмай зардабына.

Ұрпағы арпалысты бірнеше жыл,
Патшаға қылмаймын деп қазақты құл ..

Абайдың адал досы, ұлы ақынның жолын қуған та-
биғи талантты шәкірті Көкбай ұстазының басынан кеш-
кен дәуірді, барлық уақиғаны бірге кешті.

Абай сүйіп, қасына жолдасқа алды.
Бұрынғы отказ қылдым жолдастарды.
Жаңа жарық дүниеге келгендей бол,
Көрген соң аққан бұлақ асқан дарды.

Сонда да қапы қалдым сулай алмай
Хәкімнің хикметіне улай алмай.
Бақталас пен барымта басты заман.
Астында кете бардық тулай алмай, –

дейді.

¹ Қандыжап бітімі туралы Құрбанғали Халид ұлығының «Тауарих хәмсе шәрқи» кітабында жазылған және ҚСЭ-де мағлұмат берілген – ҚМ

Абай дүниеден қайтқан соң, Көкбай қарап жатпайды. Ол былай дейді:

Ұстаздық жолына енді бетті бұрдым,
Іс қой деп игілікті ниетті бұрдым.
Сахрада медресе ашып, бала оқытып,
Ортаға сол күндегі дүкен құрдым.

Оқыды Арғын, Найман, Керей мен Уақ,
Көрген соң тек оқуды кетті құлап.
Араб, түркі, орысша сабақ бердім,
Өзіме өз еңбегім кетті ұнап.
Өзімдегі барымды бермегенде,
Аласың қолда жоқты кімнен сұрап.

Ғылымға шөлдеп жүрген талапкерлер
Жиылып бірнеше жүз жатты сулап.
Адамдық борышымды атқарам деп,
Тыққам жоқ білгенімді бойыма ұрлап.

Көкбайдың әрі туысқаны, әрі шәкірті, ақын, педагог Есентай Бердин (1894-1967) 1950 жылы маған тапсырған Көкбай туралы қолжазбасында: «Көкбай 43 жасында өзінің Тақыр өзеніндегі қорасының қасынан медресе салып, бала оқытуға кіріседі. Медресесі сегіз бөлмелі, асты, үсті тақтайлы, кәдімгі қала медресесінің үлгісімен салынған еді. Бұл медресені салу қаражатына болысқан Семейдің және қырдың байлары болды.

Медреседе оқығандар: Найман, Тобықты, Керей, Уақ – төрт ру елден жиналып, азық-түлігімен келіп, жатып оқыды. Оқу мұсылманша, орысша екі тілде жүргізілді. Оқушылар саны әуелгі жылдарда 200-300 адам болды. Оқу сегіз жылдай осы бетімен қызу жүреді. Көкбай ел сөзіне қатысудан саябырлай бастайды. Оқушылар ішінен мұсылманша жақсы оқып шыққан адамдар болды. Керей, Дағанды болысынан Кенжеғұл деген үздіксіз осы медреседе оқып, бітіріп шығып, өз елінің ортасында медресе салып, бала оқытты, Найманнан Тұрсын Мәмбетжанов деген осы медресені бітіріп барып, өз елінде медресе салып, бала оқытты. Бөкенші руынан Медетбай Өділшеұлы осы күнгі Қарауылда медресе салып, бала оқыта бастады. Көкше ішінен Нұртай деген кісі осы күнгі Шымылдық деген жерде медресе салды. Міне, осылар сияқты медресе бітірген ондаған адам шығып, өз елдерінде медресе салып, Көкбай үлгісімен бала оқыта бастады», – дейді.

Сөйтіп, Көкбай Абайдың:

Ақырын жүріп, анық бас,

Еңбегің кетпес далаға.

Ұстаздық қылған жалықпас

Үйретуден балаға, –

деген өнегелі өсиетін іс жүзінде орындап, ұлы ұстазы алдындағы борышын адал атқарған.

Жаңа оқу, – жадид шыққанша, Көкбай медресесі тоғыз жыл өмір сүреді.

Енді ол елінің мінез-құлқын дін жолымен түзетпекші болады. Алдына сондай мақсат қойған Көкбай өз бетімен даярланып діни білімін тереңдетіп алған соң, 1910 жылы Уфа қаласындағы муфтиге (мұсылман руханиларының басшысы) барып, дін білімін сынатып, емтихан беріп, шариғат бойынша ресми молда дәрежесін алып қайтады. Елге келген соң, медресесінің жанынан қала тәртібімен биік мұнаралары бар мешіт салдырады. Көкбайдың мешіт салдыру ісіне үлкен көмек көрсетіп, жәрдем берген Семей қаласындағы қазақ байлары болады.

Жақын жердегі ауыл адамдары Көкбай мешітіне жиналып, намаз оқи бастайды.

Көкбайдың ресми молда (указной молда) болғанын дәлелдейтін оның Семей губернаторына 1916 жылы өз қолымен орыс тілінде жазған арызын келтірейік:

**Его Превосходительству Господину
Семипалатинскому Губернатору
Указного муллы Мукурской волости
Кокпая Джанатаева**

ЗАЯВЛЕНИЕ

Честь имею покорнейше просить Ваше Превосходительство разрешить мне краткосрочный отпуск на 28 дней на отлучку из волости

Указной мулла Кокпая Джанатаев
3 августа 1916 года.

Ішкі Ресейге барып емделуге деп, бір ай демалыс берілген (Центральный Государств. архив КазССР, фонд 15, опись 1, дело 450, св. 23, стр. 38)

Көкбай ұлы ұстазы Абайдың адамшылық, мұсылман-

дық туралы қағидаларын бұлжытпай орындауды парыз білген және орындаған.

Руза, намаз, зекет, хаж – талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс, –

дегендерін тегіс орындаған.

1913 жылдар хаж сапарына аттанып, Мекке, Мединеге барып, ғибадат етіп, хажы болып қайтқан.

Бұл уақыттарда оның халық алдында абырой-атағы бұрынғыдан да арта түседі. Ел Көкбайды Абайдың көзіндей көріп, қатты құрметтейді.

Көкбайдың мәжілісіне құштар жұрт оны қонаққа шақырып, ақ тілек-ниеттерін білдіру үшін сәлем беріп, жан-жақтан келіп жатады. Хат арқылы сәлем жолдаушылар да аз болмаған.

Сондай хаттардың, аман сақталып қалған біреуінен үзінді келтірейік.

Берлібек деген кісінің өлеңмен жазған хатынан:

Әссәләмүғәләйкім, молла ағайға,
Адамға бұдан артық абырой қайда.
Үлкенге – имам, кішіге – ұстаз болып,
Ғылыммен келтіріп ең жұртқа пайда.
Бұл өлең Берлі ініңіз, замандастан,
Сәлемім хатқа жазып амаңдасқан.
Дін ашып, ортамызға мешіт салдың,
Жерің жоқ талиптармен жамандасқан.
Ғылыммен сан наданның көзін аштың,
Жолыңа сауап болсын қадам басқан.

Аз еді көрмегенің көргеніңнен,
Үлгі алды көрген адам өрнегіңнен.
Сөз бастап он сегізде атқа міндің,
Тең құрбың асқан емес деңгейіңнен.
Алланың сізге берген абыройы зор.
Тобықты шыққан емес шеңгеліңнен...

Көкбайды ұстаз тұтқан талантты ақын шәкірттері оның көзі тірісінде де, қайтыс болғаннан кейінгі уақыттарда да оған арнап өлең, жыр жазған. Олардың Көкбайға арнап жазған шығармаларын жинастырып, жариялау керек.

Аба... қайтқаннан кейінгі жылдардағы Көкбайдың өмірі мен көшкен өмір кезеңдеріне біраз тоқтала кету керек.

Көкбайдың немерелес туысы, көп жылдар Көкше елінің болысы болып келген Дүтбайға қарсы өз ішіндегі Жарылғап деген рудың атқамінерлері дау, жанжал шығарып, Семей губернаторына арыз жаудырады. Ақырында Дүтбайды болыстықтан түсіртіп, қуғын-сүргінге ұшыратады, тіпті оны жер аударуды талап етеді.

Дүтбайдың жанашыр жақын туысы деп, Көкбайды да көрсетіп, оған да жала жабады. Сөйтіп жүрген кезде Дүтбай өз ажалынан өледі. Ендігі пәле-жаланың бәрін Көкбайдың басына аударып, Көкбай тергеуге алынады. Өтірік жаламен үш айдай түрмеге де отырып шығады. Бұл уақиға 1905-1906 жылдары болады

Абай өлген соң, осындай басынан кешкендерін кейін жазған өлеңдерінде:

Бұл күнде жалғыз қалдым Абай кетіп,
Тірліктің дәнекері бір нәрсе етіп...
Арманым Абайменен бірге кетпей,
Қалыппын тентек елді құр күзетіп.
Көнбеген Абайға да асау, долы,
Бұл елді алу қиын тез түзетіп, –

дейді.

Көкбай 1905 жылы Семей қаласында Әлихан Бөкейхановпен танысып, сол жылдан бастап екеуі дос болып кетеді.

Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовты да Көкбай және басқа Абай шәкірттері өте жақсы білген, 1913 жылы Орынборда шыға бастаған «Қазақ» газетін Абай шәкірттері үзбей алдырып, оқып тұрған. Олардың жазған еңбектерін үзбей оқып, бастарынан кешкен қиын хәл-ахуалдары, қуғын-сүргінге ұшырап, түрмеге қамалып, ауыр азап шеккендері, үнемі қуғын-сүргін көріп жүргендері Абай шәкірттерінің қабырғасын қайыстырып, терең тебіренген. Көкбай ақын өз заманында Әлихан Бөкейхановты қазақтың алғашқы оқымысты, қамқор азаматы деп білген. Көкбай ақынның 1914 жылы Бөкейхановқа арнап жазған бұл күнге шейін жариялауға мүмкін болмай келген өлеңін келтірейік:

Қарағым, жалғызымсың қазақтағы,
Ұл тұмақ сендей болып аз-ақ тағы.
Өгіз өліп, болмаса арба сынып,
Өмірін өткен жансың азаптағы.

Бал тамған ханзадам-ай қаламыңнан,
Тәңірім айырмасын талабыңнан.
Қалған жоқ қоңсы қонбай ақылыңа,
Қазақтың – хан қырғыздың манабынан.

Абылай, Бөкей менен Әбілпейіз,
Ерлердің елге еңбегі ұшан-теңіз.
Солардың тұқымынан оқыған көп,
Тегінде тартады екен ескі негіз.

Оқыған оқыса да әрбір қилы,
Қарны тоқ оқығанның, басы сыйлы.
Оқу білім бермейді дуасызға,
Әркімнің өз ойында өзі милы

Болмайды қалғанменен бала тұқым,
Құртпайын ауызбенен елді мұқым.
Көксал¹⁾ мен Жәуетейді «төре» деген,
Солардай толып жатыр қоқым-соқым.

Анау бір Орынборда екі жігіт²⁾ ,
Сенен соң жұрт солардан қылады үміт.
Қазақтың шаңырағын көтергелі,
Болып жүр ойларында тамам ұлыт.

Осыдан үш жылдан кейін, 1917 жылы Алаш партиясы құрылғанда Шаһкәрім, Турағұл, Көкбайлар бастаған Абай шәкірттері түгелдей бұл партияны қолдайды.

Бір ғана мысал келтірейік «Үш жүз» деген партия Алаш партиясына қарсы шығып, жалған хабар таратып, Алаш партиясын халыққа жексұрын етіп көрсетпек боп әрекет жасап жатқан шақта 1917 жылы «Сарыарқа» (Семей) газетінің 26-санында Семей уездік земствоның мүшелері халыққа үндеу жариялаған. Үндеу жариялаушылардың ішінде Абайдың ақын шәкірттері: Көкбай Жанатайұлы мен Имамбазар Қазанғапұлы да бар. Ол үндеуде былай деген:

«Үш жүз партиясы – анық содырлы-сойқанды жүзі қаралар партиясы. Бұл – жұртқа келген үлкен дерт. Сөздеріне құлақ қоймай, өздерінен аулақ болып, сақта-ну алаш балаларына борыш.

1) Көксал – Бөкейханның сегін баласы. Халық көп уақытқа дейін оны «төре» деп танығысы келген. Жәуетей де сондай біреу.

2) «Орынборда екі жігіт деп Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовты айтқан – Қ. М.

Қазақтың баяғыдан бері аяқ астына басылып, көрген қорлығы, көрген зорлығы мен зомбылығы аз емес. Енді «Үш жүздің» қуларына айтамыз: «елімізді іртпеніздер, ел қылып ұстау сендердің қолдарыңнан келетін іс емес. Ел де есін біледі, сендердің сондарыңнан еріп, жарға қамалып жығылмайды. Халықты әуре қылмай, өлген мұжықтың қойынында қалаш табылатын болса, соны іздеп қараңдар!

Біз Алаш партиясының соңынан ереміз, анық көшбасшыларымыз сонда» («Сарыарқа» газеті, 1917, N 26).

Көкбай 1923 жылы ауыр науқасқа ұшырап, Мәскеуге емделуге барған сапарында Әлиханның үйінде жатып, соның жәрдемімен жақсы дәрігерлерге қаралып емделген. Әлиханның үйінде жатқан күндерінде онымен сыр шертісіп, әңгімелесіп, заман жайында көп мәселелерді естіп-біліп, ұғынып қайтқан.

* * *

Абайдың асыл мұрасын аман сақтап, оның кейінгі ұрпақтарына жеткізу ісінде өткен Көкбай еңбегі ерекше зор. Бұл мәселе туралы Мұхтар Әуезов былай деп жазады:

– Абай өзі барлық шығарған еңбектерін жинастырып, ұқыптылық етпеген. Тек 1896 жылы ғана, Мағауия, Кәкітай, Көкбайлардың айтуы бойынша, осы жылдан бастап, барлық шығармаларын жинастырып, көшіруге ұйғарады. Ол көшірмелер ең әуелі Абайдың ұдайы қасында болған жақын адамдары: Көкбай, Ақылбай, Мағауия, Кәкітай, Турағұл сияқты адамдар...

Абайтану мәселесінде Көкбай Мұхтардың өзіне де көп көмек еткен. Мұхтар оны да атап айтады:

– 1924 жылдан бастап, – дейді Мұхтар Әуезов, – Абайдың өмірбаянын жазушыларға және барлық толық жинағын құрастыруға барынша зор көмек етеді, Абайдан қалған мұраның қазақ оқушыларына толық жинақ боп құралып шығуына анық үлкен еңбек сіңірген кісінің бірі – Көкбай.

– 1909 жылы Кәкітай мен Турағұл бастырып шығарған жинақ Абай еңбектерінің жарым көлеміндей ғана еді. Көкбай қолжазбада сақталған шығармалар ғана емес, өзінің жадында жүрген, біржола жоғалып кетуге мүмкін болған Абай өлеңдері мен кейбір шумақтар, жолдарды хатқа түсіріп, ұлы ақынның өзге мұраларының қатарына қосты.

– Онан соң, Абайдың өмірбаянын толық етіп жазуда да Көкбай айтып берген биографиялық материалдар аса көп еді. Олар құнды деректер болатын. Тек Көкбайдың Абай турасында айтқан естегісі толық жазылмады. Бірақ, 1927 жылы біз құрастырып жазатын алғашқы толық өмірбаянның көп фактылары Көкбайдың аузынан алынған. Абайдың көп өлеңдеріне кейінгі толық жинақтарда беріліп жүрген қосымша түсінік, деректердің көптен-көбі де сол Көкбайдың айтуынан алынған.

Міне, Көкбайдың қазақ әдебиеті тарихына келтірген осындайлық кесек пайдасы бар.

1924 жылы Семей қаласында Абайдың дүниеден өткеніне жиырма жыл төлуына арнап қазақ оқығандары ескерткіш кеш өткізеді. Ол кеште Абайдың өмірбаяны жайында Халел Ғаббасов, Абайдың қазақ әдебиетіндегі орны туралы Мұхтар Әуезов баяндама жасайды. Сол кешке Көкбай да келіп, Абай туралы естелігін әңгіме етіп айтып береді. Бірақ, ол бұл кезде науқас еді. Мұхтар былай дейді: «Көкең Абайменен 1880 жылдан бастап, 25 жылдай жолдас болған. Соңдықтан бұл кісінің әрі аға, әрі жолдас, дос болған жақыны, – Абай туралы білген мағлұматтары көп болса керек еді. Бірақ, сол 1924 жылы Көкеңнің саулығы азайып, үлкен ауыр науқасты болды. Ауруынан «емделсем, жазылар ма екем» деген үмітпен Том, Мәскеу, Ленинград сияқты қалалардың бірінен қайтып, біріне барып, қыс бойғы уақытын жүріспен алып, орнығып отыра алмады:

Соңдықтан, Абай кешінде «Естегісін айт» деп, өзі білген жайларын көп алдына сөйлеп берудің міндетін айтқан уақытымызда да, өзімен жеке әңгімелескенде де көңілінде алаң көп болғандықтан Көкең өзі білген жайларының барлығын толық қылып түгендеп шыға алмады. Сонан соң, 1925 жылдың жазға салымында науқасы ауырлап елге қайтты. Кетерінде: «Үйге барған соң, шамам келсе, Абайдың жайын толық қылып жазамын» деп еді. Елге барған соң ол уәдесіне жете алмады. Өйткені, науқасы жеңіп әкетіп, мұршасын келтірмепті.

Сол жылдың күзінде Көкең дүние салды да, мен қыстыгүні есіткен аз мағлұматтардан басқаны жия алмаған қалпымда қалдым» (Абай. Толық жинақ. Қызылорда. 1933 жыл, 385-386-беттер).

Абайдың дүниеден қайтқанына 20 жыл толуына арналған ескерткіш кеш 1924 жылы желтоқсан айында өткен. Көкбай, Мұхтардың айтуынша, еліне Семейден 1925 жылы жазға салым қайтып барған Осыдан кейінгі

Көкбайдың тағдыры туралы үнемі Көкеңнің қасында болатын Есентай Бердиннің берген мағлұматынан білеміз.

– Көкбай 62 жасында, төсек тартып жатпаса да, ауыра бастады. Ауруы бара-бара ұлғайып, қылтамақ (рак) деген науқасқа айналды. 1924 жылдың аяғында ауруын қаратуға Мәскеуге барады. Ондағы дәрігерлер: операция жасауға болмайды деп қайтарады. 1925 жылдың басында тағы екі рет Мәскеуге барады. Сол сапарында Ленинград дәрігерлеріне де барып қаралады. Дәрігерлер дәрі беріп, сегіз айда науқасың тәуір болмаса, қайта кел деп жібереді.

Елге қайтып келген соң, науқасы күшейіп, нашарлай бастады. Күздің күні еді. Ауыл Қаракөл деген жерде отырған. Көкбай Көкшені жиғызып алып, туысқандарына өзінің денсаулығы нашарлағанын айтып, енді үшінші рет Мәскеуге жүрмекші болып отырғанын хабарлап, елмен қоштасады. Ел жол жүрмек болғанын мақұл көрмеді. Мәскеуге жете алмайсыз деп рұқсат етпеді.

Сонда Көкбай: Кімде-кім оқып білген адамға бағынуы керек. Қазақтың бір әдеті орыс докторын жек көреді. Ол қате. Кім доктор болса, соған қарату керек. Сендер ойлап отырған шығарсыңдар: менің сүйегім далада қалады деп. Оларың қате. Мен қайда өлсем де, өзімнің мешітімнің ішіндегі қорғанға қойыламын, – деді.

– Ақырында, 1925 жылы қазанның 1-і күні Мәскеуге барамын деп жолға шыққан бетінде, Күшікбай кезеңі деген жерге жетіп, сол жерде тұратын Смағұл деген кісінің үйінде, 63 жасында қайтыс болды. Сүйегі, өзі айтқанындай, мешітінің қорғанының ішіне жерленді.

Көкбайдың дүниеден қайтқаны туралы «Қазақ тілі» газетінің 1925 жылы 20 қазан күнгі, 100 (631) -санында жарияланған хабарды келтірейік:

«Көкбай молда қайтыс болды. (Семей үйезінен)

Осы октәбірдің 3-інде белгілі Көкбай молда Жанатайұлы қайтыс болды. Шығарған малдардан 3 тайынша, бір құнан өгізді баласы Ақметқали елдегі, қаладағы мектептердің пайдасына қойғызды.

Бердіұлы.

Басқармадан Көкбай молда кәдімгі Абайдың Көкбайы. Өзі бұрынғы Мұқыр болысыныңкі, жасы 60-тың ішіне кірген ед.

Біреу жылдан қылтамақ ауруына душар болып, өткен жылы Мәскеу, Ленинград, Томға көрініп қайтқан

Көкбай молда тілге шешен, өлеңге ақын, жүрегіне келген сөзді айтып салуға батырлығы бар кісі еді

Жаңа заманға әуестігінен «Қазақ тілінің» тілшілігіне жазылғаны да бар еді Ескі сөзді де көп білетін адам еді

Көкбайдың өз өміріндегі шығарған өлеңдерінен баспа жүзіне шыққаны көрінбейді

Егерде ондайлары болса, жоғалтпай жинаған тәуір болар еді»

Көкбай өлерден бір жыл бұрын, 1924 жылы «Қазақ тілі» газетінің 15 тамыз күнгі 92 (491)-санында жарияланған «Жақсы үлгі» деп аталған хабарды оқып көрейік

«Жақсы үлгі

Семей уйезі, Тобықтыда атақты Көкбай молда Жанатайұлының мұнаралы мешіті болатын 22 июльде болған Дос елінің (Әбілқайыр Досов атындағы болыс – Қ М) болыстық тобында қаулы жасалған молдаекеңнің қасиеттеген мешітін дәрігерхана қылуға Бұл басқаларға жақсы үлгі», – деген

Сөйтіп, Көкбайдың мешітін әуелі дәрігерхана етуге қаулы алып, одан соң мешіті мен медресесін шаруашылық қоймасына, мал қорасына айналдырып, ақырында мешіт пен медресе үйі бүлініп, бұзылып, тамтығы да қалмай, мүлдем жойылған

* * *

Көкбайдың өз қолжазбалары сақталмаған Оның қолжазбалары туралы Есентай Бердин былай дейді

– Көкбай өзі тірісінде қолжазбаларын ешкімнің қолына бермеді Өлгеннен кейін әйелі Үмітжан (аса бір діншіл адам еді) Көкеңнің қолжазбаларын, кітаптарын ешкімге көрсетпей тығып қойды Үмітжан бәйбішенің Көкең өлгеннен кейін сырласып сөйлесетін бір-ақ адамы болды Ол – Турағұл еді Оның бір себебі Көкбай Турағұлмен құда болып, Тураштың қызын баласы Ақметқалиға айттырған болатын

Абай өлгеннен кейін Көкбайдың Тобықтыда сырлас адамы Турағұл болды Үмітжан бәйбіше Көкеңнің қолжазбаларының көбін Турағұлға берген Абай балалары-

на «Көкбай маған қызмет етіп жүргенге қарап, оны өздерің дәрежелес адам екен деп қалмаңдар Ол үлкен адам Тегінде Көкбайдан қол үзбеулерің керек», – депті

Сөйтіп, Турағұл әкесінің өсиетін бұлжытпай орындаған

Көкбай өлгеннен кейінгі жылдарда Турағұлдың басына қандай күн туғаны қазір елдің бәріне мәлім

Турағұл Көкбай қолжазбалары түгіл, өз қолжазбаларын да сақтай алмаған, «Байтал түгіл, бас қайғы» болған

Қазір қолымызда Көкбайдың өз қолымен жазған бір ғана үлкен өлеңі бар

Бұл қолжазбаны 1940 жылы маған әкеп гапсырған – мені жақсы білетін адам болатын Менің өтіншім бойынша, қолжазбаны қайдан және қалай тапқанын қысқаша жазып берген еді Енді сол кісінің латын әрпімен жазылған өз жазбасын өзгертпей келтірейін

«Мен, Қасымбеков Мұсағали, Шыңғыстау аудандық партия комитетінде нұсқаушы болып істеймін

Көкбай Жанатаевтың мына өз қолымен жазылған өлеңді 1940 жылы 2/ҮІІІ күні Күлменді советіндегі, Доғалаң деген жердегі колхозға бара жатып, Берікқара деген жердегі ескі бейіттің бұрышындағы ұядан 4 кітап тауып алдым Басқасын танымай, сол жерге тығып кеттім «Тұхбатұл мәлік» деген кітаптың ішінен осы жазуды алдым Сондықтан қолымды қоямын

Қойған қолы (Қасымбеков)
24/IX 1940»

Мұсағали Қасымбековтың бұл қолжазбасы қазір менің қолымда сақтаулы

Көкбайдың өз қолымен жазған өлеңін М Қасымбековтан алғаннан кейін Абай музейіне тапсырғанмын (1940) Көкбай қолжазбасы Абай музейінде сақталады Ақынның дін тақырыбына жазған бұл ұзақ өлеңі әлі зерттеліп, жарияланған жоқ

Сол кезде, Көкбай өлеңін музейге тапсырар алдында, өлеңнің соңғы тұсынан біраз жерін көшіріп алған едім Өлеңнің толық нұсқасы болмаса да, мысал үшін сол көшірмемді келтірейін

Жүз ғамал мұнымен болды тәмәм,
Сөйтсе де шын білініп болмас һаман
Бар ғұмырды бұған сарыф кылсадағы
Ешбір кісі түгендеп бола алмаған
Бір біз емес мәшахат тартқандар көп
Үлкен кіші жоғарғы төменгі адам

Сөйтсе де білмегеннен білген жақсы,
Ғалыммен неге бірдей болсын надан.
Сонда да әбден біліп болғаны жоқ,
Ғалымдар іздегелі талай заман.
Әйтеуір білейік деп тырысалық,
Бәрінен білмеймін деп тұрған жаман.
Талипқа білмегеннің ғайыбы жоқ,
Білместіктен еш пенде емес аман.
Бір ауыз ұқсаңдағы ғылымға есеп,
Тазалап ұғып қара келсе шамаң.
.....секіріп шөп басынан
Кұр шаппа молламын деп далаң-далаң.
Оқығанмен оны да тоқу керек,
Өлмесе қайда кетті ата-бабаң.
Дүниенің басы – мақтау, аяғы – алдау,
Аяғы – бір жерошақ алты табан.

.....
Жамандардың жаманы – жаман ғалым,
Махшарда жиылғанда барша ғалам.
Қолтығыңнан демейтін қиын жерде,
Ел-жұртың, айырылған қатын-балаң...
Оқығандар, дұғадан тастамаңдар,
Еншалла қабыл қылар Алла тағалам.
Түспесін надаңдықтың қармағына,
Кейінгі талапкерге дұғай сәлам!

Жазғушы: рухым қазақ Орта жүзде,
Тұрағым шаһар емес, сахра түзде.
Тобықтының ішінде табым Көкше,
Момынға қосыламыз барып біз де.

Хан Шыңғыста мал баққан харекетім,
Пәлендей ғылымнан жоқ мәліметім.
Әйтеуір молла деген атымыз бар,
Алла берсін нәфиғ һәм берекетін.

...Есімім Көкбай талип осы күнде,
Тырысқан боп жатырмыз күндіз, түн де.
Қанеки бәрің үшін бір фатиха:
Асанлық ғұмыр ахыр болған демде

Көкбай акынның бұл күрделі шығармасын идеялық мазмұны жағынан зерттеп, текстологиялық талдау жасап, кең түсінік беріп, толық қалпында жариялау керек.

ӘЛИХАН НҮРМҰХАММЕДУЛЫ БӨКЕЙХАНОВ

(1870-1938)

Сталиннің кешегі кеселді кер заманында өр зорлық пен өктем зұлымдықтың құрбаны боп кеткен халықтың ардақты азаматтары, қадірлі қайраткерлері кең дүниеге қайта орала бастады.

Демократияландыру мен жариялылықтың кең өріс алып, өркендей бастауының нәтижесінде, 1988 жылы, жарық дүниеге жарқ етіп Шаһкәрім шықса, 1989 жылы – төрт бірдей арысымыз: Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбек шықты.

Нағыз табиғи дарынды, ардагер ақын-жазушыларымыздың әдеби асыл мұрасы том-том кітап боп басылып, рухани мәдениетімізді байытып, өшкеніміз жанып, өлгеніміз тірілгендей болдық.

Тарихымыздың ойсырап қалған орны, күннен-күнге толысып, ақтаңдақтан арыла бастауы халықтың рухын көтеріп, қайта құру күресіне аянбай ат салысуға онан сайын жігерлендіреді.

Елу екі жыл бойы атын атауға тыйым салынып келген тағы бір ірі қайраткер Әлихан Бөкейханов мәселесі КСРО Жоғарғы сотының 1989 жылы 13-14 майдағы Пленумында қаралып, қылмысы жоқ болғандықтан ақталғаны туралы хабарды «Социалистік Қазақстан» газетінің 7 маусым күнгі санынан оқып, шындыққа тағы көзіміз жетті. Бұрын Бөкейхановтың тағдыры туралы еш нәрсе білмейтін едік. Репрессияның етек алып, нағыз қабындап тұрған шағында, 1937 жылы 14 шілдеде Мәскеуде тұтқынға алынып, КСРО Жоғарғы сотының әскери Коллегиясының 27 қыркүйектегі үкімі бойынша, 1938 жылы мамыр айында атылғанын білдік.

«Социалистік Қазақстан» газетінің 7 маусымдағы хабарынан соң іле-шала, 9 маусым күні «Қазақ әдебиеті» газеті Бейбіт Қойшыбаевтың «Әлихан Бөкейханов» атты көлемді мақаласын, 7 шілдеде тарих ғылымының докторлары, профессор А.Ғ.Сармұрзин мен профессор В.К.Григорьевтың «Бөкейханов және тарих шындығы» атты мақаласын жариялады. Сөйтіп, жариялылық заманы туғанға шейін Бөкейханов туралы айтылмай, бүркеліп келген шындық ашылып, айтыла бастады»

«Наш современник» журналының 1989 жылғы 7-санында жарияланған «Заметки о национальном» атты мақаласында Ирина Стеклова Бөкейханов туралы «Букейханов был крупнейшим деятелем своего времени, видным экономистом. Но до последнего времени даже и представить было невозможно, что в Казахстане кто-то решится написать и издать объективную биографию Букейханова. Его имя появлялось в исторических трудах с неизменным ярлыком «националист», шла ли речь о его позиции до февраля 1917 года или об участии в правительстве Туркестана поддерживавшем Временное правительство, или о программе партии «Алаш». Но разве не интересно, что в статье «Благое дело» Букейханов агитировал за кооперацию для казахов?» - деген

«Әлихан Бөкейханов мамандығы жөнінен терең білімді экономист болуымен қатар, ол үлкен ғалым-тарихшы әдебиетші, жалынды публицист, журналист әрі шебер сөздармашы да еді

Әлихан Бөкейханов сияқты кең ойлы, жан-жақты терең білімді, ірі қайраткердің өмір тарихын саяси-әлеуметтік қызметін, ғылыми-ағартушылық еңбегін түгендеп баяндап беру – тарихшы, әдебиетші, экономист ғалымдарымыздың алдында тұрған мәселе. Бұл үлкен адамның басынан кешкен күрделі өмір сапары, ғылыми еңбегі, әдеби мұрасы әлі зерттеліп, қорытылған жоқ. Осы күнге дейін ол туралы жазылып келген қым-қиғаш пікірлер, оған жабылған жалған жала қара тұмандай тұмшалап, оның шын бейнесін көрсетпей, бүркеп келді.

«Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған Б.Қойшыбаевтың және А.Ғ.Сармұрзин мен В.К.Григорьевтың мақаласында Ә.Бөкейхановтың өмірбаянынан біраз мағлұмат беріліп, саяси-әлеуметтік қызметі туралы баядалған»

Мен бұл мақалада Бөкейхановтың өмір тарихынан өзіме мәлім болған мағлұматқа және өзім оқып, білген еңбектеріне ғана қысқаша тоқталып, ол туралы кейбір белгілі әдебиет қайраткерлерінің айтқан пікірлерін баян етпекпін

Бөкей Әліханның тәртінші атасы Шаһкәрім шежіресінде былай баяндалады: «Бөкей ханның тоғыз баласы бар Шынғыс, Есім, Уәли, Тәуке, Батыр, Сұлтанғазы, Абылғазы, Кәксал, Әбілмәмбет. Осы айтылған Батырдың бір баласы – Мырзатай оның бір баласы – Нұрмухаммед оның баласы – Әлихан Бөкейханов» (Түрік-қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі Орынбор, 1911 ж. 81-бет).

«Орта жүздің екі ханныңын бірі – Уәли хан (Шоқанның атасы) екіншісі – Бөкей хан Барақ хан ұлы (Әбілхайыр ханды өлтіретін – Барақ осы – ҚМ, Ол 1816 жылдан Қарқаралыда хан болып тұрып 1819 жылы өлген) (Құбанағали Халидұль «Тауғрих Хамса» Қазан 1911 ж., 434-441-бет.)

Әлиханның туған жылы «Социалистік Қазақстан» газетінде (7 маусым) «1866 жыл» деп және Сармүрзин мен Григоьевтың мақаласында да («Қ.Ә», 7 шілде) «1866 жыл» деп көрсетілген. Дұрысы – 1870 жылы туғандығы болады. Оған дәлел «Выборгский процесс» кітабында (С.-Петербург, 1908) Алихан Нурмухаммедов Букейханов 35 лет» деп (20-бет) жазылған және сол кітаптағы фотосуретінің астына «Букейханов Алихан Родился 1870 г. – Кончи, лесной институт Статистик» деп көрсетілген. Сондай-ақ Б. Қойшыбаевтың мақаласында («Қ.Ә», 9 маусым) 1870 жылы туған дегені дұрыс.

Әлихан Нурмухаммедұлы Бөкейханов баспасөз жұмысына 1890 жылдардан бастап араласа бастаған. Олай дейтініміз «История Сибири» кітабындағы бір мағлұматта 1893 жылдан бері Омбыда шыға бастаған «Степной листок» 1895 жылдан бастап «Степной край» атты үлкен газетке айналды. Бұл газеттің өркендеп өскен мезгілі – 1895-1897 жылдар, яғни саяси жеңілуі келгендерден құрылған редколлегия қолына кәшігі кезі болды». Ондай келісуге өздеріне ұжымда қатысқан П. Ф. Якубович (Мельшин), В. Д. Соколов (Митрич), А. А. Беляков, Флерсовский (Берзи), А. Н. Букейханов, О. Ч. Фигнер и др.

Как переводило для своего временного издания, газета «Степной край» просуществовало недолго. Протиз нее со злобой и ненавистью ополчились местные власти. Политических сочувствующих устранили от руководства газетой, она попала в руки объзвательской реакции», – деп жазылған «История Сибири». Там третий Ленинград 1968 г. стр. 393-394)

Бөкейхановтың мол еңбегінің бір саласы қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне арналған Атақты ғалым

П.П.Семенов-Тянь-Шанский мен академик В.И.Ламанскийдің редакциясымен «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты көп томды кітап шыққаны тарихтан белгілі. Сол көп томдық кітаптың 18-томы қазақ тарихына арналып, «Киргизский край» деп аталып, бұл кітап 1903 жылы Петербуртта басылып шыққан (көлемі – 478 бет). Кітапты жазуға қатысқан адамдар: «Составители: А.Н.Седельников, Л.П.Осипов, А.Н.Букейханов, С.Д.Чадов, Н.А.Бородин, Т.Т.Белоногов, В.П.Семенов, П.Н.Столлянский», – деп атап көрсетілген.

Бөкейханов осы кітаптың «Население» деп аталған 2-бөлімін (136-292-беттер) жазуға қатысқан. Кітаптың осы айтылған 2-бөлімінің Бөкейханов жазысқан төртінші, бесінші тарауларын атап, қысқаша ғана шолып өтейік. 4-тарауының тақырыбы: «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи», – деп аталған. Бұл тарауда зерттеліп жазылған мәселелер: «Народы, населявшие Киргизский край в древности – «Чуд». Татары. Башкиры. Калмыки. Джунгары. Киргизы». Одан кейін баядалатын мәселелер: «Завоевание и два вида колонизации края «вольная и правительственная. Крестьянская колонизация 80-90-х годов ХХ в. Развитие просвещения в крае. Низшее и среднее образование. Книжное и издательское дело в крае».

Тарихтың 5-тарауы: «Распределение населения Киргизского края по территории, его этнографический состав, быт и культура», – деп аталады. Осы мәселелерді баяндай келіп: «Теперь перейдем к рассмотрению главного народа края – киргиз-казаков», – деп бастап, қазақ туралы: «Этот народ, как по количеству, так и по обширности занятой территории, занимает первое место среди всех тюркских народностей азиатского материка (и второе, после турок – османов, на земле)», – дейді (стр. 199).

Қазақ халқының ақыл, ой-санасы туралы былай деп мінездеме береді:

«Из умственных способностей киргиз на первое место следует поставить память на окружающую его жизненную обстановку (природа, люди, события), в этом отношении киргиз стоит значительно выше крестьянина... Учение (особенно математика) дается нетрудно, среди учащих лица с хорошими, способностями нередки» (стр. 202).

Қазақтың мәдениеті туралы былай дейді: «Среди тюрков, кочующих в Азии, киргиз-казаки наиболее куль-

турный народ, и несомненно, что ему предстоит лучшее будущее: количество его увеличивается, и он оказывается восприимчивым в культурных приобретениях.

О сравнительной культурности киргиз-казаков можно судить отчасти по характеру языка, по способности и форме излагать свои мысли, по богатству народной литературы и наконец по состоянию развития искусств» (стр. 203).

Қазақ халқының рухани мәдениет байлығын баяндай келіп, ауыз әдебиетінің түрлеріне тоқталады. Халық поэмаларына сипаттама беріп, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастанына ерекше көңіл аударады.

«Шортанбай, Ноғайбай сияқты жеке ақындарды атап айта келіп, Абайға ерекше тоқтап, оны қазақтың жаңа әдебиетінің көш басшысы дейді:» «Наконец, как представителя нового течения в киргизской поэзии, следует назвать Кунанбаева («Кномбая» деп басылған) – автора многих стихотворений изящных по форме и поэтических по содержанию (особенно описания природы). Этому же автору принадлежат хорошие переводы «Евгения Онегина» и многих стихотворений Лермонтова (который оказался наиболее понятным для киргиз), таким образом у семипалатинских өлеңші (певцов) можно слышать, например, «Письмо Татьяны», распеваемое, конечно, на свой мотив».

«Сөйтіп, Абайдың көзі тірісінде оны орыстың оқырман қауымына тұңғыш рет таныстырған адам – Әлихан Бөкейханов.

Абай қайтыс болған соң, Әлихан Бөкейханов ақынның өмірбаянын орыс тілінде жазып, Семейде шығып тұратын «Семипалатинский листок» атты газетте 1905 жылы жариялайды.

Содан екі жыл өткен соң, 1907 жылы «Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического Общества» деп аталатын кітапта Абайдың өмірбаяны фотосуретімен бірге тағы басылып шықты» Бөкейханов жазған Абай өмірбаянынан бірнеше үзінді келтірейік.

«АБАЙ (ИБРАГИМ) КУНАНБАЕВ.

(некролог)

23 июня 1904 года в Чингисской волости (в горах Чингис) Семипалатинского уезда скончался популярный

в родной степи киргизский поэт Абай Кунанбаев. Книжное имя его Ибрагим (Авраам) но Киргизская степь следуя матери поэта, укрепила за ним нежное ласкательное имя Абай, которое и мы сохраним за ним.

Абай по отцу происходил из поколения известных вожаков и биев рода Тобыкты. Прадед его абыргинский би и батыр Ыргызбай, названный по названию реки Иргиз Тургайской области где он родился в 50-х гг. 18 века, в числе немногих вожаков его привел род Тобыкты из Туркестана в Ингисские горы представляющие превосходные пастбища.

Одан кейін Өскөнбайды айта келіп, Құнанбайға тоқталады

« Отец Абая Кунанбай имеет огромное влияние и на киргиз чужих родов что подтвердилось избранием Кунанбая в старшие султаны Каркаралинского округа.

Мать Абая Улжан происходила из поколения значительного в роде Бошан бие Бертысе подобно Ыргызбаю, приведшего киргиз рода Каракесе в Каркаралинский уезд в горы Куу Едрей, Мыгжак.

Популярнейшие в Киргизской степи братья юристы Контай и Тонтай приходились Улжан, матери Абая родными дядями »

Сөйтiп, Абайдын ата-бабасымен таныстыра келiп, оның окуын, алған тәлим-тәрбиесiн бiлiмiн, асқан ақындығын, даналығын орыс революционерлерiмен достығын орыстың ұлы ақыч-жазшыларының шығармаларымен таныстығын айта келiп «Впоследствии Абай прочел «Опыты» Спенсера, «Позитивную философию» Льюиса, «Умственное развитие Европы» Дрепера» – дег жазады

Абайдын Крылов Лермонтов Пушкин шығармаларынан аударған елендерiн баяндайды. Оның шәкiртi, әншi, скрипкашы, ағын – Мұқа Әдилхансөпен танысқанын Әлихан Бөкейханов қызықты етiп әңгiмелейдi. >

« . 1899 году в Коконской волости киргиз певец Адылханов предложил нам послушать «Письмо Татьяны» под аккомпонемент его скрипки. На наше удивление, откуда он знает «Письмо Татьяны», Адылханов, не без гордости указав на себя, пояснил, что у русских был такой же, как он певец – «акын» Пушкин который воспел, как Татьяна сулу (красавица) полюбила джигита Онегина которму и написала письмо В тот же вечер Адылханов значущий много оригинальных стихов Абая, спел нам несколько его переводов Лермонтова » – дейді

Абайдын өмірбаяны туралы мақаласын былайша қорытады

«Абай как это покажут его стихи, представлял недюжинную поэтическую силу и составляет гордость киргизского народа. Еще не было киргизского поэта, так возвысившего духовное творчество народа, как Абай. Чудные его стихи, посвященные четырем временам года (весна, лето, осень и зима) сделали бы честь знаменитым поэтам Европы».

Биографические данные для этого некролога доставил племянник Абая Какытай Скакович Кунанбаев», - дейді

Және жақын арада Абайдың өлеңдер жинағы басылып шығатынын былайша хабарлап жазады

«Оригинальные сочинения Абая и его переводы из Пушкина (отрывок из Евгения Онегина), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Турагулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским Подотделом Императорского русского географического Общества под редакцией А. Н. Букейханова», - дейді. Бірақ, солай десе де, Абай жинағы шықпай қалды. Оның себебі, Әлихан Бөкейханов 1906 жылы 8 қаңтарда тұтқынға алынып, түрмеге жабылды. «В январе 1906 г., в связи с событиями дни свободы, в Семипалатинске был назначен областной съезд. Меня арестовали на пути из Павлодара в Семипалатинск, в пос. Ямышевском, 8-го января» (Алихан Букейханов «Выборы в степном крае», в книге «К десятилетию первой государственной думы» Петросград, 1916 г., стр. 45).

Әлихан Павлодар түрмесіне жабылғанда, оның портфелінде Абай өлеңдері жинағының қолжазбасы да болған. Оны дәлелдейтін архив документін келтірейік.

«1906 - января 10 дня г. Павлодас Мне, мировому судье 2-го участка Павлодарского уезда при посещении сего числа тюрьмы арестованный по шифрованной телеграмме ротмистра Рутланда из г. Омска Алихан Чурмухаметович Букейханов, содержащийся в Павлодарской тюрьме заявил, что он просит сб. аресте его довести до сведения прокуровского надзора, объявить ему о причине задержания и об обвинении которое ему предъявлено а также просит освободить его из-под стражи на поручительство или под залог, а также просит принять меры к сохранению рукописи на киргизском языке имеющейся в арестованном у него в портфеле содеожашей стихотворения, так как она оце-

нивается в 5.000 рублей. Стихотворения эти принадлежат киргизскому поэту Кунанбаеву» (Государственный архив Омской области, фонд 270, опись 1, дело 200, лист 10).

1908 жылы түрмеде тағы да отырып шығады. Сөйтіп Абайдың өлеңдер жинағы тек 1909 жылы жарыққа шықты.

Бұт жөнінде Міржақып Дулатов 1914 жылы «Қазақ» газетінде басылған «Абай» атты мақаласында, былай дейді: «1905 жылы «Семипалатинский листок» газетасында, онан кейін Семейдегі «географический обществоның» шығарған бір кітабында Әлихан Бөкейханов Абайдың тәржіма халын жазды. Һәм кешікпей кітабы да басылатынын білдіріп еді. Бірақ тез шықпады.

1909 жылы Абайдың балалары мен інілерінің ризалығы Һәм Әлиханның ыждаһатымен Абай кітабы Петербургте Бурганский баспасында басылып шықты. Бұл күнгі қолымыздағы кітап сол бірінші баспасы».

Сөйтіп, Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағы Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен басылып шыққан. Бөкейхановтан кейін, 1913 жылы Ахмет Байтұрсынов Абай туралы «Қазақтың бас ақыны» атты үлкен мақала жариялады. 1914 жылы Міржақып Дулатов «Абай» деген мақаласын жазды («Қазақ» газеті, 1914 жыл, N 67).

Әлихан Бөкейханов Абай туралы ақынның көзі тірісінде (1903) жазғанын, 1905 және 1907 жылы жарияланған мақалаларын Абайдың ақын шәкірттері, балалары – Ақылбай, Турағұлдар, інілері – Шаһкәрім, Кәкітайлар, досы – Көкбай ақын кезінде оқып, біліп отырған. Олар Бөкейхановты ерекше қадірлеп, құрметтеген. Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағы (1909) Әлиханның ыждаһатымен басылып шыққанын жақсы түсініп, бағалаған. 1913 жылы Орынборда шыға бастаған «Қазақ» газетін үзбей алдырып оқып тұрған. Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың өздерін де, олардың жазған еңбектерін де жақсы білген, осы үш қайраткердің де түрмеге қамалып, ауыр азап шеккендері, үнемі қуғын-сүргін көріп жүргендері Абай шәкірттерінің қабырғасын қайыстырып, терең тебіrentкен. Көкбай ақын өз заманында Әлихан Бөкейхановты қазақтың алғашқы оқымысты, қамқор азаматы деп білген.

Бөкейхановтың Абаймен, оның шығармаларымен және ұлы ақынның туыстарымен (Турағұл, Кәкітай), Көкбай, Мұқа сияқты ақын шәкірттерімен алғашқы танысқан

уақыты – 1889 жыл болады. Петербургте орман шаруашылығы институтын 1898 жылы бітірген Әлихан Бөкейханов қазақ жерін зерттеуге шыққан Щербина бастаған «Экспедиция Щербины» деп аталатын экспедицияның бір мүшесі ретінде қазақ даласына шыққан. Щербина экспедициясының дәл қай жылы шыққандығы туралы жоғарыда аталған «Россия. Полное географическое описание...» кітабында көрсетілген: «Только уже после статистического исследования в 1899 г. (Экспедиция Щербины) было выяснено, что без всякого ущерба для киргиз переселенцам могут быть выделены большие участки» (стр. 163-164). Және Абайдың әнші шәкірті Мұқа Әділхановпен 1899 жылы жолығып, әңгімелескені туралы Бөкейхановтың өзі жазған сөзін жоғарыда келтірдік. Сондықтан «Советский Казахстан» журналының 1954 жылғы 10-санында жарияланған «Великий сын народа» (Абай туралы. – Қ.М.) атты мақалада: 1897 жылы Абайға қастық жасап, оған қол көтеруді ұйымдастыруға сол жылы (1897) жаздай Тобықты елінде болған Бөкейханов (мақалада тура аты аталмаса да, Бөкейханов екенін толық түсінуге болатын етіп жазылған) қатысқан деген Мұхтар Әуезов пен Сапарғали Бегалиннің мағлұматтарының дәлелді негізі жоқ екенін қай жағынан алып қарағанда да шындыққа жатпайтынын және ақылға қонбайтынын атап, ашық айтуымыз керек. Бұдан 35 жыл бұрын үстірт айтылған, көрінеу қате пікірді ашып айту – заманның талабы деп білеміз. «Великий сын народа» мақаласы Мұхтар Әуезовтің 1961 жылы шыққан «Мысли разных лет» кітабында және «Абай Құнанбаев» атты мақалалар мен зерттеулер жинағында да (1967) жарияланды... Сондықтан да оқушы жұртшылықты адастырмау үшін, мақалада оғаш айтылған пікірден арылтып, толық түсінік беру қажет деп білдік.

«Бөкейханов және тарих шындығы» («Қ.Ә.», 7 июль 1989, N 27) атты мақалада көрінеу бұрмаланған мәселенің біреуіне ғана тоқталайық. Мақала авторлары: «Россия. Біздің Отанымыздың жалпы географиялық сипаттамасы» атты көп томдық кітаптың 18-томының авторларының бірі – Бөкейханов екенін атап айтып, сол кітаптан цитата келтіре отырып: «Көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын жалғастырып келе жатқан халықтың болашағына Ә.Н.Бөкейхановтың көзқарастары онда кеңінен орын алуы табиғи нәрсе. Кітап беттерінде ол оқырмандарды былай деп иландырады: Самодержавие **жартылай жабайы халықтың мінез-**

құлқын жұмсартып дәулет деңгейін көтеруді» өзінің міндеті етіп отыр ол «қазақтардың өздерінің мүддесін» көздейді «Сауда транспорттарының жүріп тұруына ыңғайлылық жасау үшін мүмкін болған ның бәрін істейді, ең бастысы, күллі цивилизаторлық ісін жүзеге асыру нәтижесінде самодержавие астықты арзандатып, көшпенділердің өмір сүруін қамтамасыз ететін болады» Россия ХҮІІІ том 156-175-беттер – дег жазады

Сөйтіп мақала авторлары кітапта басылған басқа адамдардың, патша әкімдерінің пікірін Бөкейхановтың пікірі деп патша әкімдерінің сөздерін Бөкейхановтың сөз деп, әр жердегі үзіп-жұлып әкеліп Бөкейхановқа таңып, оны патша үкіметінің отарлау саясатын қолдаушы және мадақтаушы адам етіп көрсетеді

Енді осы айтқандарымызды дәлелдеу үшін, мақала авторларының Бөкейхановқа таңған сөздерді кітаптың қай жерінен қалай бұрмалап қалай құрастырып алғандарын көрсетіп шын мен сырына көзімізді жеткізу үшін авторлар сілтеме жасап отырған кітаптың өздері көрсеткен беттеріне көз жіберіп, мәселені теренірек білгісіз түсіну үшін толығырақ цитата келтіру қажет болады

«Состояние русской колонизации Киргизского края в 70-х годах ХУ века обрисовано так во всеподданнейшем отчете за 1895 г. одного из наиболее выдающихся генерал-губернаторов Западной Сибири ген. Казнакова

«Положение степных областей» читаем мы в этом отчете «требуется особенного внимания. Со времени принятия киргизами русского подданства успехи сделанные ими в гражданственности ничтожны»

Поднимая вопрос о необходимости заселения Киргизского края чисто земледельческим элементом – крестьянами генерал-губернатор Касчаков ставил для новой колонизации широкие задачи и вполне определенно намечал ее основные принципы «Особожно» говорит он. Без стеснения кочевое население водворение внутри степей оседлого населения, частью общинное русское население с киргизами и наглядный пример более удобной жизни представляет единственно средство могущее способствовать нраву и поднять уровень благосостояния полудикого народа

Этот взгляд на колонизацию киргизского края наш себе поддержку в центральной власти. Поэтому решено было сформировать на киргизских землях русские поселения которые предположительно должны мешать павиль-

образом при почтовых и коммерческих трактах так как это дает известные удобства для передвижения торговых транспортов и развитие хлебопашества на пунктах новых поселений (должно было удешевить хлеб и обеспечить существование кочевников. Для проведения в жизнь всех этих предначертаний была образована при главном управлении Западной Сибири особая комиссия (сторона и жана была разработать положение о порядке купчая и т.п.) (Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том восемнадцатый. Киргизские края. С. Петербург 1903 г. стр. 156-157)

«Бөкейханов және тарих шындығы» мақаласы авторларының Бөкейханов пікірі, Бөкейханов сөзі дегендерінің бәрі – Батыс Сібія генерал-губернаторы генерал Казнаковтың және оны мақұлдап отырған жоғарғы өкіметтің пікірі мен сөздері екеніне енді көзіміз жеткен болар

* * *

Әлихан Бөкейханов қазақтың басын біріктіріп ерікті ел болуын көксеген сол мақсатқа жету жолына өз бойындағы бар қолжеткен ақыл-ойын өнер-білімін, жігер-қайратын – ба, аманға өмірін арнаған адам. Егер ол өзінің бас пайдасын ғана ойлап патша заманында мансапкер болып, мен шектенге қызығып, ұлық болғысы келсе өз ақсүйеінен зүлметі әр оқымысты Бөкейхановқа ол жол оңай еді. Бірақ Бөкейханов қара басының қамын ойлаған жерінен ұянып қамын ойлап белін бекем байлап сол ұшын бек жолына түсті. Аяғын шалыс басып адала да қилы заман қылы асуда қиналып қателесе де сол жолда адала сол жолда қателесті. Бірақ халық басын астында қып тұрағына кәміл сенді. Сондықтан Бөкейхановтың еліне деген адал жүрек ақ көңіл дұрыс ұянып оған құрметпен құрметтеді. Бөкейхановтың алғашқы сөзімді серіктері – Ахмет Байтұрсынұлы мен Мәжіс Құлмұстафин болды.

Атақты ақынмыз Сүттанмахмұт Торайғыров былай дейді:

Елімнің аяғы бар ма еді
Демек қандай қазақ оны өз көзі
Сүйейді еліне жет облыс бар қазақтан
Таласғы жеке-дағды тұрғай өз
Ел үшін ерлікке жан берген

Бит, бүрге, қандалаға қанын берген.
Ұрыдай, сасық ауа, темірлі үйде,
Зарығып алаш үшін бейнет көрген.

Түймеге жарқылдаған алданбаған,
Басқадай бір басы үшін жалданбаған.
«Көркейер қайткенде» алаш деген ойдан.
Басқа ойды өмірінде малданбаған.

Заманда басқан аяқ кейін кеткен,
Жасымай алашына қызмет еткен.
Болса да қалың тұман, қараңғы түн,
Туатын «Бақ жұлдызына» көзі жеткен.

Басында ол қарағым тұр ғой дайын,
Тек ұзақ өмір берсін бір құдайым.
Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов –
Білемін бұл үш ердің айтпай жайын.

Көшегі қара күнде болмап па еді,
Бірі – Күн, бірі – Шолпан, бірі – Айым!
Солардан басқа кеше кім бар еді?
Қазақ үшін шам қылған жүрек майын...

Әлихан Бөкейхановтың нағыз үлкен қайраткер екендігін «Бөкейханов және тарих шындығы» мақаласында тарих ғылымының докторлары, профессор А.Ғ.Сармұрзин мен профессор В.К.Григорьев ашық жазып, дәлелдеп, былай дейді: «Әрі Алаш партиясында және жалпы алашордалық қозғалыс қатарында ұлт интеллигенциясының көпшілік бөлегі болғанын мойындауымыз керек қой. Болған іс болып өтті. Егер Ә.Бөкейханов 1917-1919 жылдары өз соңына, халыққа қарсы қозғалысқа даланың интеллектуалдық тұрғыдан неғұрлым әзірлігі мол негізгі бұқарасын ілестіре алған болса, демек, ол солардың бәрін маңына топтастырып, аузына қарата алғаны. Басқа сөзбен айтқанда, ол нағыз саяси лидер еді, жеке тұлға, фигура болатын».

«Нәліктен және не себепті мұндай жәйт мүмкін болды? Бұған көп нәрсе: Ә.Бөкейхановтың тегі де, жеке басының қасиеттері де россиялық интеллигенцияның көрнекті өкілдерімен жан-жақты қарым-қатынас, байланыстары да әсер етті» («Қ.Ә.» газеті, 1989, N 27).

Тарихшы екі профессордың осы айтылған пікірін дәлелдей түсетін тағы бір мағлұматты Сәкен Сейфул-

линнің «Тар жол, тайғақ кешу» кітабының алғашқы, 1927 жылғы басылымынан келтірейік: «...Омбыда, Семейде Әлекеңді құдайдан сұрап алған жалғызындай құттықтады. Мұны аз ғана көз алдыға келтіру үшін, 1917 жылғы ноябрьдің 21-індегі «Қазақ» газетінің 25 номеріндегі Бөкейханды Семейде қалай, кімдер күтіп алғанын жазған «Сарыарқа» газетінен көшірген мақаланы келтірейік. «Әлиханның Семейге келуі», «...Әлихан Семейге 21 октябрь күні келетіндігі күнілгері мәлім болған екен. Сол күні алдынан шығып, құрмет көрсетуге Семей қазақтары бұрынғы губернатор мекемесі, қазіргі «Бостандық үйіне» ағыла бастаған. Семинаристер бір рет, гимназистер бір рет, мұғалімдер бір рет, тұрғын саудагерлер, қырдан келгендер бар, «сегіздегі бала, сексендегі шал да қалмай» дегендей, қуанышпен отарбаның келуін тосқан еді», дейді.

Мұнша халықтың артықша зор құрметпен, қуанышпен сағынып күткен адамы:

Ел үшін құрбандыққа жанын берген,
Бит, бүрге, қандалаға қанын берген.
Ұрыдай сасық ауа, темірлі үйде,
Зарығып алаш үшін бейнет көрген.

Заманда басқан аяқ кейін кеткен,
Жасымай алашына қызмет еткен.
Болса да қалың тұман, қараңғы түн,
Туатын «Бақ жұлдызына» көзі жеткен.

Түймеге жарқылдаған алданбаған,
Басқадай бір бас үшін жалданбаған.
«Көркейер қайткенде алаш» деген ойдан,
Басқа ойды өмірінде малданбаған

Әлихан Нұрмұхаммедұлы Бөкейханов еді...

Өлгі көше толып ағылған қазақтың бәрі «Бостандық үйіне» барып толды...

...Сөйтіп отырғанда пойызды тосып, автомобильмен әкелуге жіберген екі кісі құрметті қонақты «Бостандық үйіне» түсірді. Жұрт амандасып болғаннан кейін қара қазақ атынан Шайқы Мұсатайұлы Әлиханның келгеніне құтты болсын айтты. Онан соң Комитет атынан Ақыметжан Қозыбағарұлы сөйледі... Оқытушылар атынан мұғалім Мәннан Тұрғанбайұлы сөйледі: «Сүйікті басшымыз! Еңбегің жанды, ұлтыңның жаңдана бастағанын

көзің көрді, өзінің оқытушы екенін жасырып жүретін оқытушылар мынау отырған. Бұрынғы келгендерінде дида-рыңды көрсетпей жауып қойған да уақыттары болды. Жүзіқаралардан қорқып, біз де бүйтіп көрініп, алдыңыздан шыға алмаушы едік. Құдай бізді бүйтіп қарсы алуға жеткізді. Біз, оқытушылар, пікіріңізді жайып, еліңді тірілтуге даярмыз. Көп жаса, басшымыз, сені көрумен өзімізді бақытты санаймыз», – деді.

Жалпы жастар атынан Сұлтанмахмұт Торайғыров былай құттықтады:

Көш бастаған еріміз,
Қуанышта еліңіз.
Төбеміз көкке жеткендей,
Көкіректен бүгін кеткендей,
Сізді көріп шеріміз.
Еліңіздің бұл шағын,
Алаш туын һәм бағын
Көзбен көріп төленді,
Көптен бергі төріңіз.
Алаш туын қолға алған,
Қараңғыда жол салған,
Арыстаным, келіңіз!

Оқушылар атынан Аймауытұлы мынаны айтты: «Қараңғыда қан жылап, қаңғырған күнде басыңды алаш жолына құрбан қылған ағамыз, асқар бөліміз! Сізді көргендегі жүректің қуанышын тіл айтып жеткізерлік емес. Өмірінде жүрген жолың – біз, інілеріңе жағып қойған шамшырақ. Жасасын сүйреген алашың. Көп жаса, сабазым!» Басқалар тарапынан да осы секілді сөздер сөйленіп болған соң Әлихан мынаны айтты: «Ағалар, інілер! Мені бұлай қарсы алғандарыңа рахмет. Бірақ, ұғыну керек: бостандықты туғызған мен емес, орыс ерлері, мен олардың жолыңда жолдастықта жүрген кісі. Жүз жылдан бері бостандық үшін асылған, атылған – солар. Тәңірі жарылқасынды соларға бұрын айтуға керек. Бостандыққа қуансаңдар, мені «басшымыз» деп айтқандарың шын болса, міне, мен әле-өлгенше сендерге қызмет қылуға уағда беремін. Сендер уағда бересіңдер ме, бостандық жолымен болуға? Бостандық жолында болсаңдар, нашарды жемеу керек, партияны қойып, бірігуге, бас пайдасы мен жұрт пайдасын бірдей көруге, барлық күштеріңді ғылым жолына жұмсауға керек.

Міне, бостандық болғалы осылаоды қылып отырған

шығарсындар. Осыларды қылмасандар, --
өзінен-өзі сендерге түк әкеліп бермейді», – деді» («Тар
жол, тайғақ кешу». Қызылорда, 1927 жыл, 68-71-бет.).

Әлихан Бөкейханов өзіне арналып шын көңілден айтылып жатқан мадақ сөздерге елігіп, оған масаттанбай, салқын ақылмен, салмақты мінезбен қабылдайды. Және өз сөзінде тарихи шындықты ашып айтып, дұрыс түсіндіреді. Және оның шыны мен сырын, асырмай да жасырмай айтқан сөзінен «ұлтшылдық», «байшылдық» дегендердің көлеңкесін де кере алмаймыз.

Біз жоғарыда келтірген «Әлиханның Семейге келуі» деген тарау «Тар жол, тайғақ кешу» кітабының 1960 жылғы басылымынан мүлдем алынып тасталған. Сәкен Сейфуллин кітабының бұл соңғы басылымында «қысқарту, түзеу, күзеу» дейтіндер көп. Бұндай жолсыздық тарихқа және қазір көзі жоқ Сәкенге жасалған қиянат болады.

* * *

Бөкейханов туралы шындық әлі зерттеліп, шегіне жеткен жоқ. Беті ашылмай жатқан мәселелер аз болмаса керек. Мысалы, А.Ф.Сармұрзин мен В.К.Григорьевтың мақаласында: «...қазақ ұлттық автономиясын жасау жөніндегі «Алаш» партиясының қадамдарын қолдауды өтініп, В.И.Лениннің атына оның жазған үндеуінің текстін (архивтер әлі де толық ашылып біткен жоқ) толық білмейміз. Бізге оның Семейден 1918 жылғы 2 апрельде Москвамен телеграф арқылы жүргізген келіссөздерінің текстері белгісіз. Олай болса, болашақта Алашорда премьерінің өмірбаянында жаңа маңызды штрих болып қалуы ғажап емес», – дегендері Бөкейхановты зерттеушілерге тағы бір бағыт нұсқайды.

Әлихан Бөкейхановтың басынан кешкен тарихи шындықты қасақана өңін айналдырып, бұрмалап көрсету аз болған жоқ. Мысалы, Бөкейхановтың 1922 жылы түрмеге жабылып, одан босап шағуы туралы шындықты «Әлихан Бөкейханов» атты «Қазақ әдебиеті» газеті жариялаған (9 июнь, 1989) Бейбіт Қойшыбаевтың мақаласынан оқып білдік. Мақалада: «1919 жылы ВЦИК кешірімінен кейін ол (Бөкейханов. – Қ.М.) Совет платформасында жұмыс істегісі келді. Бірақ, оны Қазақстан большевиктері сенімсіз адам санатында түрмеге жауып тастайды. Соған орай Москваға, Ұлт істері жөніндегі Халық Комиссары И.В.Сталинге Ташкенттен мынандай мазмұн-

дағы телеграмма жөнелтіледі...» – деп, телеграмманың мазмұнын толық келтіріп, телеграмма берушілер: «Турк-ЦИК председателінің орынбасары Қожанов, Турк СНК председателі Рысқұлов» деп көрсетіп: «Ұзамай Әлихан Нұрмұхамедұлы түрмеден шығып, Москваға аттанады...» – делініп, тарихи шындық документ бойынша, дұрыс жазылған. Бұған дейін бұл уақиға туралы біздің оқып, білген мағлұматымыз мынадай болатын: «...Біздің барлаушылар Бөкейхановты 1922 жылдың көктемінде ұстайды да, Қарқаралы қаласына әкеледі... Барлаушылар Бөкейхановты Семейге әкеткенде, қастарына Тоқжігітов те ереді... Бөкейханов Семей абақтысына жабылғаннан кейін, ондағы алашордашылар Москваға Ұлттар Комиссариатына телеграмма береді де, Нарком Сталиннен Семей ревкомына: «Бөкейхановты тұтқыннан босатып, Москваға жіберіңдер» деген молния келеді («Сталин Бөкейхановпен ерте кезде, меньшевик Чхеидзенің үйінде танысқан екен, ол Бөкейхановтың досы екен» деседі). Бөкейхановты Москваға қызы Лиза мен Смағұл Садуақасов апарған. Садуақасов артынан сол қызға үйленді» (Сәбит Мұқанов. «Есею жылдары». 1964 жыл, 35-бет).

Бөкейханов туралы осы сықылды қауесет аз емес. Осындай тараған қауесеттерден арылмай тұрып, шындықтың шегіне жету оңай болмайды.

Әлихан Бөкейханов 1922 жылдан бастап Москвада тұрады. Жазу жұмысымен шұғылданып, үздіксіз еңбек етеді. Москвада басылып шыққан, әзірге бізге мәлім кітаптары: «Потанинның өмірбаяны», 1923 ж.; Марабай. «Ер Тарғын». Түзетіп бастырған: Қыр баласы, 1923 ж.; Короленко. «Макардың түсі». Аударушы: Қыр баласы, 1923 ж. «Қыр баласы» – Бөкейхановтың бүркеншік есімі (псевдоним).

Бөкейханов аударған – «Макардың түсі» туралы Жүсіпбек Аймауытов жазған мақаладан үзінді келтірейік: «Тіршілік тартысы, тұрмыс талқысы адамды адамға айуандай жегізіп, қара пейіл үкімет қорғансыздарды қарадай қанап, қара күндер туғанда, табансыздардың тауы шағылып, имандылар иманынан айырылып, қайғы-қасірет басқанда, көптің ауқымына ермей, толқынға бойын бермей, сүрінгенді сүйеп, жығылғанды жебеп, кім мұңдықта, зарлықта жүрсе, сол үшін ханын пидатап қылып, қолына шырақ ұстап, үмітке, жарыққа жол бастап шығатын қажымас алыптар болады. Ондай адамдар болмаса, дүниеде қызық та болмас еді. «Макардың

түсін» жазған Короленқо орыстың сондай ақыны. «Біз ақындық жолымен жүре алмадық, жолынан таймаған жалғыз-ақ сізді көрдім», – деп Чехов Короленқоға жазады. «Тұрмыс құбылысы» деген Короленқоның әңгімесін оқығанда, Толстой ботадай боздап жылаған. Короленқо жаны шыныдай таза, адамзаттың тақуасы. Ақ жұмысқа жаны салып, өмірі үкіметтің жауыздығымен алысып өткен адам...

...Жазушылықтың жайын білмеген, әдебиеттің ішінен өтіп, сыртына шыға алмайтын адамдар «Макардың түсінде» не мән бар? Керегі жоқ нәрсе ғой деп қарауға мүмкін. Олай емес, онда үлкен мән, пікір (идея) бар. Өмірден қаққы жеген кедей, сорлы, надан, нас Макарға таңның атқаны жыр тәрізді көрінеді. Макар өксигенде тауға кетем, еркін өмір сүрем деп алданыш етеді. Макар тамаша түс көреді. Қиямет-қайым болып, Макар тергеледі, Макардың күнәсі таразыны басып кетеді. Екі ауыз сөздің басын қосып айта алмайтын топас Макар ашынған соң, ділмар болып суырылып соғады. Жаман Макар ер боп кетеді. Өмірде көрген қорлық-зорлығын көйтеді. Құдайдың өзін естен тандырып састырады. Жаман Макардікі шын екеніне құдай да қол қояды. Бұдан не мән шықпақ? Мән – шындық жеңбек, Макардан түбінде ер адам шықпақ, жабықпа, алдыңда жақсылық бар, теңдікті айтысып-тартысып аласың, үкіметтің істегені қиянат-зорлық, халық үкіметті жек көреді...

Аударма сөзбе-сөз деп айтуға болмайды, еркін істелген: ұзын сөйлемдер, керексіз сөздер қысқартылған. Қыр баласы аударғанда пышақпен жонбайды, балтамен шабады, шұбатпайды, келтесінен қайырады. «Шалған жаман ауыл емес: шіркеуі бар» деген сықылды сөзді орнына қоймай кететін жерлері де бар... «Макар түсіне қойды, неге татар мырза болып атты оп-онай бермек болғанын» деген сықылды басы аяғына қарап кететін сөйлемдер ұшырап отырады... Өзге айта қалғандай жері жоқ» («Терме». Ташкент, 1925 ж. 136-138-бет.).

Бөкейхановтың 1924-25 жылдары басылған еңбектері: Л.Н.Толстой, «Қажымұрат». Аударушы: Қыр баласы. Москва, 1924 жыл (180 бет.). «Қозы Көрпеш – Баян». Жазып алған Қыр баласы. Москва, 1924 жыл. Кітаптың сөз басында Қыр баласы былай деген: «...Қозы Көрпеш – Баянның» жайылмаған түрік жұртында жері жоқ десе болады: «Қозы Көрпеш – Баян» Ұртіс аяғы Тобыл татырында, Құншығыс Түркстаны Тараншыда, Түркстанда,

Сарыарқада, Алтайда, Ұранқайда, Оралда башқұртта, Кавказда, чешенде, осетінде бар «Қозы Көрпеш – Баян» біздің түрік баласының сүйген ертегісі Норманда «Фауст» қандай болса түрік баласына «Қозы Көрпеш – Баян» сондай «Қозы Көрпеш – Баян» мағыналы, түрік жұртын сипаттайтын әдебиет қорының таңдамасы »

Бөкейханов 1925 жылы Л Н Толстойдың тағы үш шығармасын аударып, Москвада бастырып шығарады «Кая каз тұтқыны», «Жұмыртқадай бидай», «Жеті қарақшы» Аударушы Қыр баласы Москва 1925 жыл Және сол жылы бастырған бір кітабы Эзоп пен Толстой, «жетпіс жеті мысал» Аударушы Қыр баласы Москва 1925 жыл

Қыр баласы аударған «Қажымұрат» туралы Жүсіпбек Аймауытов жазған көлемді мақаладан үзінді келтірейін. «Қажымұрат» орыстың данышпан жазушысы Толстой шығарған роман, аударушы Қыю баласы Мәскеуде 24 жылы басылған

Толстой – ақыл-ойдың ақындықтың кені Адам баласына бақ іздеп, адамгершілікке үндеген пайғамбар Өмірін шындық көксеумен тауысқан Тұрмыс жүзінде теңсіздік, бақытсыздық, неше түрлі жауыздықтың тамыры адам баласындағы атакқұмарлықта менмендікте өзіншілдікте деп біліп, оның бәрін сип билеген күштілерден, үкіметтен көріп, үкімет болмасын деген пікірді таратып кеткен Соғысқа, қан төгуге қарсы болған Адам баласын бір бауыр қылам деп арпалысқан Тендік күшпен табылатындығына, адам баласының тарихы – тағартартысының тарихы екеніне Толстой қосылмаған Байлардың жауыз нәпсісін тас жүрегіне уағызбен, үгітпен жібітпек болған Патшаның өмірінен бастап, малайдың мұжықтың, соқдаттың өміріне шейін Толстойдың қырағы ақылынан, өткір қаламынан құтылған жоқ Адамның сырын айнаға айқын түсірген 82 жыл өміс сәрігі, бір арб кітап жазған

Сондай данышпан Толстойдың сөзімен сөзсиза білмеген қазақ баласы «Қажымұратты» оқудан бастап «аньсады» – дәй келіп, шығарманың мазмұнын баяндап баярып, аударма туралы былай дейді «Роман жалпы айтқанда жақсы аударылған Дәлме-дәл кеп бүзбай аударған Сөзді ұғымды кестелі кылу үшін қазақ сөздерінен тапқа-кейбір салыстыру мәтелдер өлеңдер жақсы-ақ! «Гүлдің сабағы дәл тарамыс» «Асық пілі тілсіз» «Алыс генез жақыды жолтқан біледі» «Ағыз Ала таудың иығындай», «Көгендей тазыдай» «Қосшылардың шүйдесіндей», «Жатық маңдайы қары кеткен таскейдей

Айылын қаты тартқан буаз бие іштенп. Бирін нардай, жүріс желден сұлулығы күсбегі, пықен томғадай. «Асқа піккен үйде». Дауысы домбыраның босаған шегіндей қылтырап. Мұның бәрі аудармашының шеберлігін көрсетеді. Сүрре і әдемі жерлері көп. Мылтық ұстап лып өтіп тар үзені те аяғын салып сып етіп, атқа мініп алды, «Қызықты қияның қыюмызы қызылын біліп, қан жаудырған бүркіттей шоқпанып, жігері терең сырын сабырмен сыпаттап. Мен жұрттың тілегін қабыл алдым.

деді Қажымұрат» «Терелердің ұрлығы сауысқанның аласындай, аласың сауысқан жоқ, ұрлықсыз шенеунік жоқ». «Палуан жауырднды жалпақ жаялды жіп-жінішке ұзын боилы қармаулы ұзын қолды жас шыбықтай майысқан, тергеңдей сәт қашаған ұстайтын аттай ыңғайлы. Жүсіпті көргенде Қажымұрат сүйсініп сусыны қанып қуанатын» (155-бет).

Аудармашың қақсы екенін осындай сөздерінен байқауға болады. Оның тілінде жазылған таулықтардың елестігі қазақшаға жатық аударылған.

Хат білетін адам «Қажымұратты» оқып аузының дәмін алғандай» — деп Жәсіпбек мақаласын қорытады.

Сөйтіп Әлімжан Бекейханов көркем әдебиетіміздің, әрқандық ерен жолында үлгі өнеге болатын еңбегімен рухани мәдениетімізге үлкен үлес қосқан әдебиетші.

1926 жыл басылып шыққан еңбектері «23 жоқтау» (154 бет) Қазақ тарихының тәрт жүз жолын атады. Жирға түзеткен Британс құлы Ахмет пен Қыс Баласын Пламацион — «Тіңном», «Алп би» (224 бет). Аударушы Кірі баласы Гүлжарын, «Жердің қысқаша тарихы» (1, 2 бет). Аударушы Кірі баласы.

Бейнеханов 1925 жылы Н.К.Круг қазыны Халықтар тураның «Тарихы» есімі атты кітапты аударып Мәскеуге білетін рет шығарған.

Әлімжан Бейнехановтың нағыз дүң сөзі тарихын жақып санаттап білім ұрасын жинап қан-жақты серттеп күзетейді түзетін түп нұсқасына нұсқаң келгірмен шығармаларының олық жинағын «Ария» тағридінің әдіст. философия, әдебиетші ғалымдарымыздың борышы.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

Ахмет Байтұрсыновтың дүниеге келгеніне жарты ғасыр толған мерекесінің құрметіне арнап, 1923 жылы жариялаған «Ахаңның елу жылдық тойы» атты мақаласында Мұхтар Әуезов: «...оқыған азаматтың тұңғышы, алғашқы шыққан көсемі болған Ахаң арналған тұңғыш той – ой ойлаған қазақ баласының жүрегіне жылы тиетін қуанышты ісінің бірі. Өркімнің қалғыған сезімін оятып, өткен күндерін есіне түсіретін көп істің ішіндегі ірісі», – дейді.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеу жөніндегі комиссиясының қорытындысында: «Қазақстан өнерінің енді бір көрнекті қайраткері Ахмет Байтұрсынов Ұлы Октябрь социалистік революциясынан көп бұрын-ақ ағартушы, ғалым-лингвист, түрколог, орыс поэзиясының дарынды аудармашысы, бірқатар оқу құралдарының авторы ретінде кеңінен мәшһүр болған. Саяси «сенімсіздігі» үшін патша охранкасы оны бірнеше мәрте тұтқындап, жеті жыл бойы, 1910 жылдан 1917 жылға дейін, полицияның бақылауына алды», – деген. Комиссия қорытындысында А.Байтұрсыновтың жеке басындағы бүкіл қиындықтар мен қайшылықтарды көрсеткен. Отызыншы жылдары жазықсыз жазаға ұшырап, Сталинның басшылығы кезінде республикада орын алған зорлық-зомбылықтың, социалистік заңдылықты бұзудың құрбаны болғаны атап айтылған.

Комиссияның қорытындысында және былай делінген: «Елімізде революцияға дейінгі интеллигенцияның көптеген көрнекті қайраткерлері жазықсыз қуғындалып, жазаланған 20-шы жылдардың аяғы мен 30-шы жылдардың басында Алашорданың бұрынғы жетекшілерінің контрре-

волюциялық қызметінің шын деректері табылыпты-мыс деген өсек-аяң А.Байтұрсыновтың үстінен де қаптап кетті.

Ол баспасөздің сан мәрте шабуылының объектісіне айналды».

Баспасөздің сан рет шабуылының бір кезеңі 1923-ші жылы болғанын көреміз. Ол жөнінде Сәбит Мұқанов былай дейді: «Ұлтшылдармен идеология майданында күрескенде, менің бірнеше қате сілтеген құлаштарым да болды... 1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетінің 69-санында басылған «Қара тақтайға жазылмандар шешендер» деген мақалада мен: Кенесарыға, Шоқанға, Ыбырайға, Абайға, Ахмет Байтұрсыновқа қарсы болып, оларды халыққа жат адамдар деп жаздым. Бұл пікір жалғыз Байтұрсынов турасында ғана болмаса, өзге төртеуі туралы дұрыс емес еді.

Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абай туралы қате пікір айтуға объективтік және субъективтік бірнеше себептер болды...», – дей келіп, объективтік жағдайының бірін былайша түсіндіреді: «...1923 жылы контрреволюцияшыл алашорданың лидерінің біреуі Ахмет Байтұрсынов 50 жасқа толды. Партияны алдап кірген алашорданың өкілдері осы датаны сылтау қып, Байтұрсыновқа юбилей жасауға кірісті. Алашорданың партия қатарында тонын айналдырып жүрген агенті Смағұл Садуақасов Байтұрсыновтың юбилейі туралы Орынбор қаласында баяндама жасады, сол баяндамада, ол: Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абай, Ахмет – бәрін бір таразымен өлшеп, бәрін де алашордашыл қып сипаттады» – дейді. (Сәбит Мұқанов. «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. I бөлім. Қазақ ССР Оқу Халық Комиссариаты педагогика институттары мен техникумдарына әдебиет тарихы жөнінде көмекші құрал есебінде ұсынады» Алматы, 1942, 10-11-бет.).

А. Байтұрсынов туралы сыңаржақ, өрескел үстірт пікірлер жалғыз Сәбит Мұқанов кітаптарында ғана емес, басқа кітаптарда да кең орын алған. Бір ғана Байтұрсынов емес, Мағжан Жұмабаев. Жүсіпбек Аймауытовтар туралы жазылған тұрпайы социологиялық сыңарезу сындар, жоғарғы оқу орындарына арналған, қазір оқылып жүрген «Қазақ совет әдебиетінің тарихы» кітабында да сыңсып тұр. («Қазақ совет әдебиетінің тарихы. Бірінші кітап. Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы. Алматы, 1967).

Ахмет Байтұрсыновтың қуғын-сүргінде өткен өмірінің

ең ақырғы қасиетті қайғылы көз түгі і комиссия қорытындысында «Ығдай деген Ол бауырлардан сан мәртә шабуылдың объектісіне айналды» және жылдың июнінде қаматқа алынды. ОГПУ қалғандыққа сотталып Архангельск облысына айдалды. Ал әйел мен қызы Тұмсыға жер аудартылды.

1934 жылы М. Горькийдің сол кезде Қызыл комиссиясында жұмыс істеген әйелі Е. П. С. Баянның өтінуі бойынша А. Байтұрсынов айлаудан босатып Алматыға қайтып оралды. Бірақ 1937 жылдың 9 сәуірінде жаңа айыпталулар бойынша қайтадан тұтқындалып отырды».

Сөйтіп өлескел ер зорлық зымиятқа мына өктем болған сталинизм дәуірінің қара жосартып отырған дүлей жеңдеттерінің қанды қорынан Ахмет Байтұрсынов 64 жасында қазі тапты.

Орыстың әйгілі мәдениет қайраткерлер атақты ғалымдары академик А. Н. Самойл в и профессор Е. Д. Поливановтар Ахмет Байтұрсыновты көгеріп бағалап құрметтеген академик А. Н. Косовтың «Стандық түркологтардың жетекшілері қағары» кітабында Орыс ғалымдары Байтұрсыновтың көзі тірі кезіндегі оның тарихта алатын құрметті орны туралы зиялылардың әңгімесі жазған А. В. Луначарский И. И. Лебедев-полюцкий сияқты мәдениет ғылым қайраткерлернің бауырлығымен 1929 жылы басылып шыққан «Литературная энциклопедиядағы» Байтұрсыновқа арналған мақалада үзінді келтірейік. Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынов (1873) – выдающийся казахский поэт журналист и педагог. Перед революцией 1905 года принимает участие в революционном движении. В 1905 Байтұрсынов является руководителем революционных казахских масс. В период реакции продолжает свою работу в подпольных организациях. Его заключают в Семипалатинскую тюрьму а в 1910 высылают на два года из пределов казахско-киргизских областей. В Оренбурге в 1913 Байтұрсынов издает на казахском языке газ. «Қазақ» цель которой – общественно-культурное пробуждение казахского народа и его просвещение. Казахские молодые поэты и писатели того времени группировались вокруг этой газеты, просуществовавшей до октября 1918.

До 1919 Байтұрсынов находится в рядах автономистов-националистов но убедившись что политика правых губительна для киргизско-казахского народа он переходит на сторону Советов. Литературная деятель-

ность Байтұрсынұлы басталады. В 1901—1904 гг. переехав в дом на казахском языке басен Крылова. Язык Байтұрсынұлы в эти годы и лирических произведениях — прозой на казахском языке, с личностью своей художественностью и богатством поэтических выражений. Сильнейшие темы Байтұрсынұлы — новая напечатаны в его «Золотой Мас» (Скорпион). Основной мотив поэтических произведений Байтұрсынұлы — забота о пробуждении казахского народа. Писатель редко выступает против колониатурской политики русского правительства. Байтұрсынұлы является и первым выдающимся казахским ученым и писателем. Он — реформатор орфографии казахского языка, основоположник его грамматики и основатель теории казахской литературы. (Литературная энциклопедия. Том 10. Издательство Коммунистической академии. Москва, 1929, стр. 305—306.)

Ахметтің Маса атты өлеңдер жинағы шығарғанын 1911 жылы біз сыныпшылықты Мұхтар жоғарыда аталған мектепте біз ол күнде мектеп ішінде жүрген бағалы едік. Бірақ патша саясаты темір бұғаудай молыңа батып, қазақ жұртын әлсіретіп, «Көңілді шала-қа мас қылып, биді қымызға мас қылып» әлдігін жоғалтып, бақытты қымызға мас қылып, тілсіз сөзін едік көлемсіз және қазақтың осы кездегі баласының көзіне де әлсіздігіне дейді. Ахметтің АСБай әлгісімен жазылған «Маса» кітабындағы өлеңдерін біз кезде біз де жатқандығын біздің жұрушы едік. Мұхтар атап отырған әлсіз жолдары есімізге түседі:

Қазағым елім
 Қайтанып белім
 Сынуға тұр таянып
 Қымауды жаның
 Талауда малың
 Аш көңілі оянып
 Қанған жоқпа әлі ұяң
 Ұйықтайтын біз не сыйқың?
 Қымызға қанып
 Қызарып жанып
 Бай ұйықтайды мастықпен
 Емшегін еміп
 Анаға сеніп
 Бала ұйықтайды жастықпен
 Датап ішкен кедей мас
 Міне жұрттың түрі оңбас

«Семейде сегіз ай абақтыда отырған соң, бір жарым жылға (административтік ссылақаға) айдау ретімен Орынборға келген. Орынборда сол тұрған жылдарындағы әуелгі ниет қылған бетінен тайынбай, бұрынғыдан да ащырақ, күштірек тілмен «Масаны» жазған. Қазақ оқушысына естілген екінші елшілдік ұраны «Маса» болатын», – дейді Мұхтар Әуезов.

Россияда буржуазиялық-демократиялық бірінші орыс революциясы жеңілгеннен кейін Столыпин реакциясының дәуірі басталғаны белгілі. «1907-1912 жылдары патша үкіметі қазақ еңбекшілерінің жерін жаппай тартып алып отырды... Патша өкіметінің қоныс аудару саясатының нәтижесінде қазақ еңбекші бұқарасы жаппай жерсіз қалып, күйзеліске ұшырады, отаршылдық езгі күшейді» (Қазақ ССР тарихы. I том, 546-547 бет).

Осы айтылғанның бәрі «Маса» кітабында, Мұхтар айтқандай, «бұрынғыдан да ащырақ, күштірек тілмен» суреттеліп жазылған.

«Маса» – патша заманында қазақ халқының басынан кешкен аса ауыр хал-ахуалын айнытпай суреттеп берген, шыншыл көркем шығарма. Қазақ әдебиетінде ешқашан тарихи маңызын жоймайтын дәуір (эпоха) туындысы.

Сондықтан Сұлтанмахмұт Торайғыров қазақ халқының басынан өткен тарихи дәуірін жыр еткенде: ...«Бұхар тұсы», «Абай тұсы» дей келіп, Абайдан кейінгі, Октябрь төңкерісіне дейінгі дәуірді «Маса» тұсы» деп атап, суреттейді:

«Маса» тұсы елдігін қазақ жойған,
Ұмытқан, «елдік» деген сөзді қойған.
Мал секілді үрку мен қорқу болған,
Кезінде жат пышағы бауыр сойған.
Бәрі де бақырайып кезек күткен,
Артық болмай соғымға сойған қойдан.
Бір-бірін мұқатуға жатқа шапқан,
Кейбірі өсек айтып тамақ тапқан.
Жеріне, елдігіне һәм дініне
Құрылған талай тұзақ, талай қақпан.
Ақылмен ала қойды көбейтуге
Қойшы боп аю менен қасқыр баққан...
Бостандық дариясы былтыр тасып,
Жұрт кетті ақынға еріп, араласып.
Сондай-сондай дәуірді кешіргенін
Қазаққа әдебиеті береді ашып.

«Қазақ» газетінің сүтін еміп өскен бір буын осы күнде пікір-білім жолында бұғанасы бекіп, іс майданына шығып отырса, кейінгі жас буын Ахаң салған өрнекті біліп, Ахаң ашқан мектепте оқып шыққалы табалдырығын жаңа аттап, ішіне жаңа кіріп жатыр», – дейді Мұхтар Әуезов 1923 жылғы мақаласында.

Мұханның «кейінгі жас буын» дегені біздің буын болса керек. Біз 1924 жылы қазақ бастауыш мектебінің табалдырығын аттадық. Бірінші класта тұңғыш қолымызға алып, бетін ашқан кітабымыз «Оқу құралы» атты Ахмет Байтұрсыновтың кітабы еді. Ұстазымыз Хайролла Ибраһимов (1881-1966) сол кітапты оқытып үйретіп, алғаш сауатымызды ашты. Сөз құрап оқуды тез үйреніп, жазу-сызуға да дағдыланып, жаттыға бастадық. Алғашқы оқып, жаттағанымыз, «Оқу құралы» кітабының сыртқы бетіндегі:

«Балалар, бұл жол басы даналыққа,
Келіндер, түсіп, байқап қаралық та!
Бұл жолмен бара жатқан өзіңдей көп,
Соларды көре тұра қалалық па?
Даналық өшпес жарық, кетпес байлық,
Жүріндер, іздеп тауып алалық та!

А. Б.», – деген өлең еді. Кітап оқуға жеңіл, тілі ұғымды, баланы қызықтырып, ынталандырып, баурап әкетеді. Туысқан-туған қалай аталады, киім-кешек, ойын, ойыншықтар, тамақ, сусын, дене мүшелері, үй саймандары, ыдыс-аяқ, мал атаулары, малдан басқа төрт аяқтылар, құстар, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, жер түгінің атаулары... – осының бәрін үйретеді. Одан соң: жаңылтпаш, жұмбақ, мақал-мәтелдер оқып, жаттап алатанбыз. Солардың көбін осы күнге дейін ұмытқанмыз жоқ. «Оқу білім азығы, білім ырыс қазығы», «Ақыл – жас ұланнан, жүйрік тай, құнаннан», «Білегі толық бірді жығады, білімі толық мыңды жығады», «Екпей егін шықпас, үйренбей білім жұқпас» т. б. бірінші класта оқып, жаттаған мақалдар болатын. Күн, жұлдыз, ай аттарын оқып, біліп, сонда жаттаған өлең әлі есімде:

Күн ұзарып, қар еріп,
Су сайларға толады –
Бұл қай кезде болады?
Күндер ысып, шөп пісіп,
Ел пішенін орады –

Бұл қай кезде болады?
Жауып жаңбыр, жер сабыр
Шөп қапырақ, сарғайды -
Бұл қай кезде болады?
Суда мұз бар жерде қар
Боран борап соғады -
Бұл қай кезде болады?

«Оқу құралындағы» қызықты, қысқа әңгімелерді құлшынып, құныға оқитынбыз. Әр әңгіменің аяғында «тобықтай түйін» - мақал болатын. Мысалы, «Өтірікші тышқан» әңгімесінің қорытындысы «Қолы жетпеген қорла ушыл» «Ата насихаты» әңгімесі Тірліктің күші бірлікте» деп қорытылатын. «Оқу құралы» әр нәрсені есген келпейтін эсерлі, шағын әңгімемен тусіндіріп беріліп, «Сезікті секірет» деген мақалды айтқанда, бірінші класста оқып, жаттап алған «Бақсы» деген әңгіме әрқашан ойыма келеді. «Бір қазақтың ақшасы ұрланыпты. Кім алғаның біле алмай бақсыны шақырыпты. Бақсы ауыл адамының бірін қалдырмай жиғызыпты. Ғтікгер не шешкізіп, жалаңаяқ қойып айғыпты. Мен жынымды шақырамын, ол жылдан болып келіп, ақшаны алған ұрстың аяғын шағады» деп. Сонан соң «Қызыл алтын сарнап-сарнап отырып. Ал шақты» - деген екен ұрсты сөккіріп келіп түсіпті. «Сезікті секірет».

Екінші класста Тіл құралы, «Оқу құралы» кітаптары оқытатын. Ыбырай Алтынсаринның «Көл балалары тобылық», Өнер-білім бар жұрттар өлеңі Байтұрсынның «Балалар баласы» әңгімесі Абай өлеңдері («Жағатырғы») («Жаз т. б») оқитынбыз. Мағжанның «Жазғытұры» (Тұғандар) «Бұлбұл өлеңдері» де екінші класста оқидық, «Информационалды» (қазақ тіліне аударған Жолбеке Аймақтай) сонда оқып, жаттаған әдік Ахмет Байтұрсынның «Аққу шортан» кітабының кітаптан алынған өлеңдерін қосып оқып жатқа айтамын. Біз бастауыш мектептің бірінші класынан бастап үшінші, төртінші класстағы оқуымыз А. Байтұрсынның «Тіл құралы» «Оқу құралы» кітаптары болады.

Байтұрсынның «Қырық мысал» кітабының шешендік ұмытпасам, 1903 жылы Алматыда кітап Олжас Атамұлының кіннен аударған өлеңдері де болушы еді. Қырық мысал Қобылған аударма деген ән, «Сөзбе-сөз» ауылда емес, Байтұрсынның қырық мысалдарының тақалары ғана алып, өзінше өлең шығарыпты. Қай емінең қай жауып кетеді. Және қырық мысал кітабының қызыл кітабына

ой-пікір түйіні (сентенция) – Ахметтің өз қорытындысы, өз пікірі Мысалы, «Аққу, шортан һәм шаян» мысал өлеңнің қорытындысында

Жігіттер, мұнан ғибрат алмай болмас,
Өуелі бірлік керек болсақ жолдас
Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей,
Істеген ынтымақсыз ісің оңбас, –

десе, «Үлес» өлеңінде баяндалатын уақиғаның қорытындысында былай дейді:

Ойласақ уақиға емес болжайтұғын
Ел қайда өзін даудан қорғайтұғын,
Қазіргі пайдасына бәрі жетік,
Адам аз алдын қарап болмайтұғын
Андыған бірін-бірі жаудан жаман,
Байқасақ ел белгісі оңбайтұғын
Бұл белгі табылып тұр біздің жұрттан,
Таласып бір-бірінің жүзін жыртқан
Алданып арадағы дау-шарына
Қатерден қапері жоқ келер сырттан

«Қалың қазақ жұртының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі «Қырық мысал» болатын», – дейді Мұхтар Әуезов

Бізді әдебиет теориясымен тұңғыш таныстырған адам – Ахмет Байтұрсынов Оның жазған әдебиет теориясы, ұмытпасам, «Әдебиет танытқыш» деп аталатын екі кітап болатын Бірінші кітапта әдеби терминдермен таныстырып, әрбір термин сөздің мән-мағынасын ұғындырып, бірнеше мысал келтіріп, қалған мысалдарды екінші кітаптан оқып, танысуға сілтеме жасап отыратын Өнердің түр-түрімен таныстыратын Мысалы, «архитектура» деген сөзді – сәулет өнері «скульптура» дегенді – сымбат өнері деп атап, түсіндіріп беретін Орыс ғалымдарының Ахмет Байтұрсыновты «Основатель теории казахской литературы» – деп және қазақтың ең тұңғыш аса ірі лингвист-ғалымы (первый выдающийся казахский ученый-лингвист), қазақ тілінің емлесін жасап берген реформатор қазақ тілі грамматикасының негізін салып, қалыптастырушы (реформатор орфографии казахского языка, основоположник его грамматики) деп, атап көрсеткенін жоғарыда жаздық Байтұрсыновтың осындай баға жетпес, тарихи ерекше еңбегін терең зерттеп, талдап жазып қалың жұртшылыққа ұғындырып беру қазақ-

тың оқымысты, тілші, әдебиетші мамандарының абырой-лы борышы.

Елдің бәріне түсінікті, қарапайым мысал ретінде айтсақ: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, демеу, жалғау, септеу... дегендерді Ахмет Байтұрсыновқа дейін кім білуші еді! Ыбырай Алтынсаринның өзі имя существительное дегенді – «нәрселердің аттары» деп, имя прилагательное – «зат-мақұлықтың қасиетінің аттары», имя числительное – «есеп аттары» ... деп қана түсіндірмеуші ме еді...

Ұлы ағартушы Алтынсаринның бастамасын ілгері дамытып, нағыз ғылымдық дәрежеге көтеріп, жетер жеріне жеткізіп берген – Ахмет Байтұрсынов.

Қазіргі өркендеп өсіп отырған қазақ тіл ғылымының атасы – Ахмет Байтұрсыновтың ардақты атын қайта құру дәуірінде қайта жаңғыртып, зор мақтанышпен атауға қолымыз жетіп, халқымыздың мерейі үстем болып, қуаныш құшағына бөленіп отыр.

Бұдан 65 жыл бұрын Мұхтар Әуезовтың: «Ахаң ашқан мектебі, Ахаң түрлендірген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны... өнер-білім... жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын.

Оны жұрттың бәрі де біледі. Бұның шындығына ешкім де дауласпайды», – деген сәуегейлік сөзі, бүгін өз орнына келіп отыр.

Енді Ахаңның жоғарыда аталған кітаптарынан басқа басылып шыққан еңбектерін білгенімізше атап көрейік: «Оқу құралы», бірінші кітап (Семей, 1919); Қазанда 1922 жылы басылған кітаптары: «Баяншы» (қазақ мұғалімдері үшін), тиражы – 8000, «Оқу құралы» – 50000, «Тіл құрал», бірінші жылдық – 35000, «Тіл құрал», екінші жылдық – 25000, «Қырық мысал» – 5000, «Маса» – 5000.

Орынбор, Қызылордада басылғандары: «Сауат ашқыш» (1924), «Тіл құрал», I-інші. Дыбыс жүйесі мен түрлері. Түзетіліп, толықтырылып, жаңа емлемен 5-басылуы. Қызылорда, 1925 жыл; «Тіл құрал», II-інші, 5-басылуы, «Тіл құрал», III-інші, 3-басылуы. Қызылорда, 1925; «Әліпби». Төте оқу мен тұтас оқу – екеуіне де жарайтын түрде жазылған жаңа құрал. Қазақ тұрмысына үйлесімді суреттері бар. Емлесі жаңа. Қазақстан білім ордасы мектептерде қолдануға ұйғарған. Қызылорда. 1926 жыл.

«...Ахметтің 7-рет басылған бұрынғы «Әліпбиі» (оқу

құралы) қазақ жұртына орасан көп пайда келтірген еді. Бұрынғы әліпбиі қазақ мұғалімдерін ең алғаш Еуропа оқу әдістерімен таныстырудың үстіне, кезінде әрі жаңа, әрі төте жол салып, қазақ арасында оқу жөніндегі ескілікті жойған еді. Бірақ соңғы кездерде жаңа тәртіптер шыға бастағаннан кейін ол әліпбиі әдіс жөнінен де, мазмұн жағынан да ескірген.

Мынау жаңа әліпбиі бұрынғысынан қай ретте болса да аса артық. Бұл әліпбидің мазмұны, қазақ жағдайына қарай, мемлекет білім кеңесінің жаңа программасына үйлесімді болып шыққан. Сөздері баланың ұғымына аса қолайлы тәртіппен құрылған. Бұл әліпбиі дыбыс әдісімен де, Америка әдісімен де оқуға қолайлы. Шығарушының үлкен шеберлігі көрініп тұр. Оқушыға бұл әліпбиі аса қызықты, баланы өздігінен білуге, өздігінен үйренуге ұмтылдыратын түрде жазылған. Сыртқы көрінісіне қарағанда тұтас сөздер әдісімен жазылған сықылды. Бірақ тәжірибесі аз мұғалімдер мұнымен дыбыс әдісі бойынша да оқыта алады. Өңгімелері балалар үшін қызық, жеңіл, заманға лайық. Мазмұн жағынан да, әдіс жағынан да артық кемшілік таба алмадық...

Бұл әліпбиі бұрынғысына тіпті ұқсамайды. Көңілдегідей болып шыққан.

Білім кеңесі».

«Оқу құралы», 3-4-жылдарда оқылатын кітап-хрестоматия. Қызылорда, 1926, «Әліппе астары» («Оқу құралы» деген қазақша әліппе бойынша үйретушілер үшін шығарылған баяншы). Орынбор, 1924 жыл. «Ер Сайын» – жыршылар айтуынан алынған. Бұл кітапшада Ахметтің Потанин сексенге толғанда айтқан өлеңі және Қыр баласы жазған Потанинның өмірбаяны бар. Москва, 1923 жыл, 95 бет.

Аханның үлкен еңбегінің бірі, – Мұхтар атал айтқан, – «Мәдениет тарихы». Өзірге бізге мәлім кітаптары осы айтылғандар. Ал, ол кісінің жазған мақалалары көп.

Байтұрсыновтың аталған еңбектерінің бәрі де араб әрпімен басылып шыққан. Оның кітаптарын қазіргі адамдарымыздың басым көпшілігі оқи алмайды.

1929 жылы араб алфавиты қалдырылып, латын алфавитына көшірілді. Одан он жыл өтпей жатып, орыс алфавитына көштік. Ақырында араб және латын әрпімен басылған газет, журнал, кітаптарды оқи алмайтын халге жеттік.

Қазір амалсыздан, жоғарғы оқу орындарында тіл, әдебиет факультетінде оқитын студенттерге латын,

араб алфавитын таныстырып, сабақ берген боп жүрміз. Нәтижесі шамалы.

Араб әрпінен латынға көшіру мәселесі көтерілген кезде, 1922-23 жылдардан бастап талай тайталас айтыс болыпты. Сол айтыстардың бірінде Ахмет Байтұрсынов ұлкен баяндама жасапты. Сол баяндамасынан бірер үзінді келтірейік: «...Мен мәселенің ілім мен іс жүзіндегі жағын алып сөйлемекшімін. Ең әуелі аңғартып өтетін бір нәрсе сол – латын әрпін алу деген тіршілік мұқтаж қылғаннан ділгерлік қысып туғызып отырған мәселе емес. Ділгерлік қыспақ түгіл еш уақытта әншейін керек қылған нәрсеміз емес.

Керек қылғанымыз – қажетімізге жарайтын басқалардікінен анағұрлым артық әрпіміз болғандықтан. ...Араб әрпінен жасап алған әліпбиімізге жер жүзінде әліпби баласы жетпейді. Араб әрпімен түзеген емлемізге бізге мәлім емлелердің бірі жетпейді. Мұны ешкім бекер деп айта алмайды...»

Латын әрпін жақтайтындардың өздері де, мысалы, тілші Т. Шонаұлы былай дейді: «Бізде Ахаң еңбегімен, білім ордасының жігерімен жасалған жақсы емле бар. Емлеміз бұл күнге жер үстіндегі емлелердің ішіндегі бір артығы деп сенеміз...» («Әліппе айтысы». Қызылорда, 1927 жыл, 16-17 және 31-беттер),

Қазір латын алфавитына зорлықпен көшірудің зардабын шегіп отырған біздің республика ғана емес. Қазіргі қайта құру кезеңінде бұрын бүркеліп келген шындықтың сырын ашып айтып берген – Совет Одағының Батыры, академик, коммунист – Буниятовтың сөзін келтіруіміз қажет. Ол былай дейді: «Распоряжением Сталина и его «присных» в Азербайджане и в некоторых других республиках волевым решением был ликвидирован арабский алфавит, на котором у нас столетиями писались все труды по истории, праву, философии...»

Все, кто возражал против насильственного изменения алфавита были физически уничтожены как буржуазные националисты! Но если даже условно можно было бы считать переход от арабского алфавита к латинскому явлением прогрессивным, то ведь и латинский алфавит, к которому только-только стали привыкать люди, был через 10 (!) лет заменен на кириллицу... Иными словами, дважды за короткий период времени был нанесен гибельный удар по общественному и интеллектуальному сознанию азербайджанского народа...

Вот таким преступным образом, двойным принуди-

тельным изменением алфавита... азербайджанцы вместе с туркменами, узбеками, каракалпаками, киргизами, казахами, татарами, башкирами, ногайцами, кумыками, балкарцами и другими народами были искусственно, в приказном порядке лишены возможности знать свою историю, культуру, литературу...» («Огонек», N 45, 1988, стр. 23).

Өр зорлықпен істелген істің ақырында осы айтылғандай ауыр зардабы болатындығын Ахмет Байтұрсынов сияқты қайраткерлеріміз бұдан алпыс жыл бұрын айтқан болатын.

Ақындық өнерде Ахметтің ұлы ұстазы – Абай.

– Қазақтың бас ақыны – Абай. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ, – дейді Ахаң.

– Жана өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Аханды өзінің басшысы деп санайды, – дейді Мұхаң, Мұхтар Әуезов.

Қайта құру заманында қайта туған Ахмет Байтұрсыновтың атақты ақын шәкірті Сұлтанмахмұт Торайғыров та көгендеулі жатқан жырын бүгін қайта ағытады:

«Ер Тарғын», «Қобыландыны» оқып байқа,
Абайды оқы, таңырқан, басың шайқа,
Ақындықтың қуаты есінді алып,
Бас алмастан оқырсың қайта-қайта.
Кешегі Бұхар жырау, Жанақ ақын,
Шөже, Орынбай халыққа жайған даңқын.
Ахмет пен Міржақып Һәм Мағжан
Алты алаштың баласы біледі атын.

Алдағы уақытта Ахмет Байтұрсыновтардың атын, алты алаштың – бар қазақтың баласы ғана емес, алдыңғы қатарлы адам баласы білетін болады!

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ

Мағжан – ақын, ақын болғанда, табиғи дарынды, жаратылысынан талантты, тума ақын. Абай ақындық туралы өзінің ой-пікірін айтқанда: «Ол қуат, табиғат сыйы... Ақынның шабыты шын келгенде, адамды қайта тудырып жібереді. Ол (шабыт. – Қ.М.) келгенде адам жай, жабайы адам болмайды», – дейді.

Нағыз ақынның ерекше қасиетін Плеханов былайша сипаттап берген: «Ақын өлең, әңгіме жазса, пернемен (образ) жазады. Көзі көргенді, көңілі сезгенді өзінің сол көрген, сезген түрінде жазады. Ақын қарапайым жазушылардай сөзін дәлелдеп, толғап, ойлап тұрмайды. Нағыз ақындар өзінің айтайын дегенін суретті әдемі сөзімен, мұнды күйлі, сырлы жырымен айтады. Алдымен оқушының жүрегін, сезімін қозғайды. Ақынның сөзі ақылға, ойға қонбайды, алдымен адамның сезімін қозғайды. Сезгіш көңіліне қонады».

Біздің данышпан Абай да солай деген:

Ақылмен ойлап білген сөз

Бойыңа жұқпас, сырғанар.

Ынталы жүрек сезген сөз –

Бар тамырды қуалар.

Мағжан – көркем сөздің ерен жүйрік зергері. Ол көргенін, сезгенін, айтайын деген ойын салқын ақылға салып, жалаң сөзбен дәлелдеп жатпайды. Көркем бейнелі сөзбен суреттеп, көз алдыға әкеліп, көңіліңе қондырады. Оның өлеңі сезіміңді қозғап, Абай айтқандай, «жүрекке жылы тиіп», «бар тамырды қуалайды».

Белинскийді сөйлетіп көрейік: «Егерде ақынның жазғанын ақылмен, оймен жазған деп білсек, онда өнер дегенді жойған болар едік. Онда өнер дегеннің бослуы-

на да мүмкіндік қалмас еді. Ақын мен қарапайым пенденің арасында түк айырма болмаса, ақын бола қою қиын болмас еді. Пайда іздеушілер де, күнін көре алмай жүргендер де – жұрттың бәрі де ақындықтан безбес еді. Басында аз-маз ақылы бар адамның кез келгені басындағы ойын күні бұрын даяр тұрған, ойлап, пішіп қойған түрмен (форма) жаза салып, оп-оңай ақын бола қалар еді. Бірақ, шын ақындар бұлай жаза алмайды. Мұндай болмайды.

Жаратылысында ақындығы жоқ адам – қандай терең ойлы, қандай мағыналы, қандай қасиетті сөзді өлеңмен жазса да, оның жазғаны, көркем әдемі сөз болмайды – кісіге қонбайды. Өлеңіндегі терең ой қандай шындыққа сүйенген болса да жансыз шығады. Ұсақ сөз болады. Бояма, қолдан жасаған үйреншікті сөз болады», – дейді.

Өлең жазып жүрген талапкерлердің бәрін бірдей ақын дей алмаймыз. «Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы, сонда да солардың бар таңдамасы», – дейді Абай. «Жүзден жүйрік шығады, мыңнан – тұлпар», – дейді халық даналығы. Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар шыққан нағыз ақындар тарихта сирек кездеседі. Сондай сирек кездесетін, нағыз табиғи дарынды қазақ ақындарының бірі – Мағжан Жұмабаев.

Мағжан таудай талантымен қоса жан-жақты терең білімді, жоғары мәдениетті, адамгершілігі зор, жаны таза, биік арлы, өнегелі интеллигент болған. Туған халқын шексіз сүйген адал ұлы, аяулы, ардагер азаматы. Ол адамзат баласына бірдей бауырмал – гуманист, насіліне қарап алаламайтын адал жүрек, ақ көңіл – интернационалист. Еркіндік пен бостандықтың, әділет пен шындықтың, адал достық пен таза махаббаттың жалынды жаршысы. Осындай қасиеттің бәрі түгел болмаса, Мағжан тарихта мәңгі-бақи қалатын, үлкен ақын да болмас еді.

Сондықтан ұлы Мұхтардың шын жүрегімен, бар махаббатымен шексіз сүйген, ерекше ардақтаған адамы – Абай мен Мағжан.

«Қазақ жазушыларынан, әрине, Абайды сүйемін...

Бұдан соң Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқыраған әшекейін сүйемін. Қазақ ақындарының қара қордалы ауылында туып, Европалық мәдениетпен сұлулық сарайына барып, жайлауы жарасқан Арқа қызын көрігі сезгендей боламын.

Мағжан культурасы зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның шегінен

асқандай... Сөзімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай. Бірақ түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірінің тереңін терген ақын болмайды, заманынан басы озып, ілгерілеп кеткен ақын болады. Әдебиет әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білем», – деген, Мұхтар Әуезов.

Мұхтар бұл сыры мен шынын 1929 жылы қаңтар айында айтқан екен. Ол кезде Мағжан 36 жаста, 10 жылға кесіліп, айдауда жүрген кезі болса керек.

* * *

Мағжан Жұмабаев 1893 жылы дүниеге келген. 1906 жылдан бастап, 1910 жылға дейін Қызылжар қаласындағы медреседе оқыған. 1910 жылы Уфа қаласына келіп, медресе «Ғалияға» түсіп, онда 1913 жылға дейін оқиды да, Омбы қаласындағы мұғалімдер семинариясына келеді. Бұл семинарияны ол 1916 жылы бітіріп шығады.

Мағжанның ақындық қадамы 1909 жылдары Қызылжарда оқып жүрген кезінде басталады. Омбы семинариясында оқып жүрген шағында, «Шолпан» атты тұңғыш өлеңдер жинағы 1912 жылы Қазанда басылып шығады. Омбыда қазақ оқушы жастарының «Балапан» атты қолжазба журналының редакторы болады.

Абайдың алғашқы (1909) өлеңдер жинағымен медреседе оқып жүрген шәкірт шағында танысады. Сөйтіп, Мағжанның алғашқы ақындық сапары басталғанда, оның алдындағы адастырмас Темірқазығы – Абай болды. Жас ақын алғашқы тырнақалды өлеңдерін Абай үлгісімен жазды. Абайды ұлы ұстаз, дана ғалым, философ – хәким (хәким емес) деп таныды. Тұңғыш жинағында «Алтын хәким Абайға» атты өлеңін жариялады.

Шын хәким сөзі асыл баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес.
Қарадан хәким болған сендей жанды,
Дүние қолын жайып енді күтпес.

...Тыныш ұйықта қабырыңда, уайым жеме,
«Қор болды қайран сөзім босқа!» – деме.
Артыңда қазақтың жас балалары
Сөзіңді кесем қылып жүрер жеке..., –

дейді.

Жас ақынның «Шолпан» жинағында «Жас қыз», «Жас келін» атты өлеңдері, жыл мезгілдеріне арналған табиғат лирикасы, жастық, махаббат жырлары, халық қамы, ой голғаулары, бостандықты аңсап, еркіндікке бой ұрағын «Тілегім» сияқты өлең-жырлары жарияланған.

Жалынды жас ақынның «Мен кім?» деген өлеңін оқығанда, Абайдың «Адамның кейбір кездері» атты ақын шабытын, ақын тұлғасын суреттейтін, атақты өлеңі көз алдыға келгендей болады. Мағжанның «Мен кім?» өлеңінен ескі дүниені қарсы күрес майданына шыққан, жаңа өмірге құлаш ұшқан, мақсаты биік, сенімі берік, өршіл ақынның қуатты, күдіретті тұлғасын көреміз.

Өзім – төңірі, табынамын өзіме,
Сөзім – құран, табынамын сөзіме.
Бұзушы да, түзеуші де өзіммін,
Енді ескілік келдің өлер кезіңе! –

дейді сонда жас ақын.

* * *

Мағжан семинарияны бітіргеннен кейін «Қазақ» газетінде (Орынбор) істейді. Шығармаларын сол «Қазақта», «Айқап» журналында (Троицк) жариялап тұрады.

Қазақ халқының адал ұлы Мағжан өзінің бүкіл саналы өмірін, өнер-білімін, жігер қайратын – бойындағы бар жақсы қасиетін туған халқының ерікті ел болып, бақытты өмір сүріп, түкендеп өсу жолына арнайды. Мағжанның ұлы арманы, мұрат-мақсаты – туған халқының бостандығы, ешкімге тәуелсіз дербес мемлекет болуы еді. Сондықтан сол мақсатты көздеген Алашорда жұмысына Мағжан да белсене қатынасып, аянбай ат салысады.

Мағжан 1922 жылы Ташкентке келеді. Мұнда Халел Досмұхамедұлының басшылығымен ұйымдастырған «Қазақ-қырғыз білім Комиссиясының» мүшесі болып қызмет атқарады. Ташкентте шығып тұратын газет, журналдарда өзінің шығармаларын жариялайды. 1922 жылы «Ақжол» газетінде әйгілі «Түркістан» өлеңі жарияланады.

1923 жылы «Сана» журналында «Жұлдызды жүзік, айды алқа гып берейін», «Сәрсембайдың зары» өлеңдері, «Ақан сері» (өмірі) атты көлемді мақаласы басылды. Мағжан сонымен қатар оқу-ағарту, оқу құралдарын жазу жұмысына ерекше көңіл бөліп, мағыналы еңбек еткен, ағартушы-педагог, ірі ғалым болған адам. Оның: «Бастауыш

мектепте ана тілі», «Педагогика» (Баланы тәрбие қылу жолдары) кітаптары 1923 жылы Ташкентте басылып шықты. Әубәкір Дивайұлы жинаған әдебиет үлгілерінен тізілген «Тарту» оқу кітабы 1924 жылы басылды.

Өлеңдерінің алғашқы жинағы («Шолпан») 1912 жылы Қазанда басылса, екінші өлеңдер жинағы да 1922 жылы Қазанда басылып шықты.

Әйгілі «Батыр Баян» поэмасы 1923 жылы «Шолпан» журналының (Ташкент) 4-5 және 6-7-8 сандарында жарияланды. Мағжан балалар әдебиетіне де көп көңіл бөлген ақын. Мысалы, «Балаларға базарлық» деп атап, бір топ өлеңін («Аққала», «Ата, бата», «Сылдырмақ», «Сұр құлын», «Сал-сал білек, сал білек», «Ана») «Терме» кітабында (Ташкент, 1925) жариялады.

1923 жылы Ташкентте Мағжанның үшінші өлеңдер жинағы (көлемі 263 бет.) басылып шықты.

Мағжан шығармалары туралы «Еңбекші қазақ» газетінде 20-жылдары жарияланған мақаладан үзінді келтірейік: «...Пікір-идея жағынан Мағжан идеяшыл ақын. Ой, қиял – Мағжанның тәңірісі. Қазаққа келгенде, Мағжанның саяси жолы қазақтың байына қосылып отыр... бұл күнгіден безген, келешегі жоқ, уайымшыл, жылауық ақын. Бірақ бұдан Мағжанның өлеңдерін «өртеп жіберу керек» деген сөз шықпайды», – дей келіп, мақалада тағы былай деп жазады: «Біз Мағжанның жаман жағын айта білсек, жақсы жағын да айта білеміз. Оның жақсысына қол сұқпаймыз. Қазақ әдебиетіне Мағжан кіргізген жаңалықтар жоқ емес. Мағжан күшті ақын, ойын, өз тілегін ұқтыра білетін ақын. Көркемдік, әдемілік жағынан қарағанда, Мағжан өлеңдері (әсіресе, «Баян») үлкен олжа. Жүсіпбек айтқандай, «суретті, кестелі, көркем сөз Мағжаннан табылады». Өлеңнің сыртын Мағжандай келтірген (бір Абай болмаса) қазақта әлі ақын жоқ. Аз сөзбен көп ой айтатындық Мағжанда бар. Мағжан сөзге еркін ақын. Күшеншек ақын емес. Айтам дегенін оқушының көңіліне қонғандай, сезімін қозғағандай қылып айтады. Кейбір өлеңдерінде «шешендік, толғау, күй төгіліп келетіні» рас.

Көркемдік, шеберлік, әдемілік, Мағжаннан үлгі қыларлық «қасиет» көп. Біздің еңбекші ақындарымыз – жас ақындарымыз Мағжанның сырты сұлу, әдемі сөздеріне терең ой, тура жол сала білсе, бәйгеден келгені...» («Еңбекші қазақ» газеті, 1925 жыл, № 406).

1920 жылдардағы әдебиет сынының бір түрі осындай. Қалай болғанда да, Мағжанның ақындық қуатты қасиетін мойындайды.

Атақты кеңес ақыны, жазушы, ғалым, Мәскеу Мемлекеттік университетінің профессоры – Валерий Яковлевич Брюсовтың (1873-1924) талабымен 1921 жылы жазушылардың білімін толықтыру үшін арнаулы институт (высший литературно-художественный институт) ашылады. Институттың ректоры және барлық оқу жұмысын басқаратын Брюсовтың өзі болады.

Мағжан сол институтқа түсу үшін 1924 жылы Мәскеуге келеді.

Әдебиетші-ғалым, профессор Бейсенбай Кенжебаев марқұмның 1970 жылы жазып қалдырған Мағжан туралы естелігінен үзінді келтірейік. Мәскеуде 1922 жылдан бастап Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде оқығанын айта келіп, ол былай дейді: «...Бірінші курста барлық сабақты өз ана тілімізде оқыдық. Екі жыл бойы негізгі сабақтардың бірі ретінде қазақ тілі мен қазақ әдебиетін үйрендік. Сонда бізге қазақ тілі мен қазақ әдебиетін... бір жыл әйгілі қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев оқытты...

...Мағжан сұлу еді: орта бойлы, толық денелі, бұйра кара шашты, аққұба бидай өңді еді. Бет пішіні Абайдың белгілі суретіндегі бет пішініне ұқсайтын. Жүріс-тұрысы жарасты, сәл маңғаз еді. Осының бәрінің үстіне қыз мінезді де еді.

Қырқыншы, елуінші жылдары бірге жүргенімізде кейде сөз арасында Мұқаң (Мұхтар Әуезов) айтар еді:

Баяғыда біз Мағжанға: атың – қыздың аты, мінезің – қыз мінезді, сен қалай қыз болмағаның?.. деп, қалжыңдаушы едік, – дер еді.

Мағжан ғалым, тәжірибелі шебер оқытушы, асқан методист-педагог еді. Педагогика жайында, қазақ тілі мен қазақ әдебиетін оқыту жайында жариялаған кітабы, мақалалары болушы еді...» – дейді Кенжебаев («Лениншіл жас» газеті, № 2, 1989).

Мағжанның Мәскеуде оқып жүрген жылдары жазған, басылып шыққан еңбектерінен біз білетініміз: «Ана тілінің методикасы». Мәскеу, 1925; Ленин. «Париж коммунасы». Аударушы: Жұмабайұлы Мағжан: Мәскеу, 1925, (62-бет), Максим Горький. «Сұңқар жыры». Аударушы: Жұмабаев Мағжан. Мәскеу, 1924. Бұл кітаптағы Мағжан аударған әңгімелер: «Сұңқар жыры», «Жұртын сүйген жүрек», «Ана», «Темірді жұмсаққан ана», «Хан мен ұлы».

«Сұңқар жыры» туралы Жүсіпбек Аймауытұлының жазған сын мақаласын келтірейік.

«Сұңқар жыры»

«Жігіттер! Әулиелі ақиқатқа
Бұ жалған жол таппаса, адаспалық
Тәтті ұйқы лебін ескен адамзатқа
Ең болмаса ессізді мадақталық»

Беранже

XIX ғасырдың аяғында байлар дәуренін жырлағ болған орыс ақындары дағдарып, қаламнан жан кеткенде, әдебиетке жан салып, жол «мұңдалап» ұрандата борандата айғайлап шыққан аруақты ақын – Максим Горький Максим – көк теңіздің иісін жұтып мастанып, жұртты кеңдікке, еркіндікке, нұрлы күнге, ерлікке, тартысқа шақырған, өрттей лаулаған тосқындай тулаған төңкеріс ақыны Ол жабыларды жан екен демеиді, ерді, сұңқарды мадақтайды Сұм өмірді өмір екен демеиді, ерікті көрікті өмірді көксейді Пушкин Лермонтов, Гейне Беранжелердің отты өлеңдерін жаттап Максим қуанышқа құлаш ұрған Адамзатқа тәтті ұйқы лебін ескен жоқ, алыс-жұлысқа шақырған Өлі жүрек, жылан жанды, жорғалаған, қыбырлаған адамдарды жаратпаған

Максимды орыс әдебиетінде «Дауыл құсы» деп зтайды Ол 1901 жылы сондай өлең жазып келешек дауылдан, төңкерістен хабар берген жыл құсы еді Максим – төңкерісшіл жалшылардың көсемі болған ақын Социал демократ (бұқарашыл) партиясына кіріп, төңкеріс жолында қызмет еткен Большевик қанатына тілеулес болып, Лечинмен пікір алысқан (Лениннің Максимге жазған 33 хаты 24 жылы басылды) Бірақ, саяси пікірде айнымалы болған Мұны өзіне Ленин талаи айтқан 1917 жылғы төңкерістен кейін біресе большевик, біресе меньшевик газеттеріне жазып, шет мемлекетке барған соң, орыс халқының қаталдығын, жамандығын айтып, большевик пікірінен айырылды

Жиырма бес жылдық қызметінде 30 том кітап жазған (он мың беттен астам болады) Максим – орыстың барлық төңкерісшіл ақындарының атасы Бәрн баулыған, баураған ұйымдастырып, «Білім» атты жинақ кітап шығарып тұрған Он жылдың ішінде 40 кітабы шыққан Максим қазір 56-да Өлі де жазудан босамайды Ол – жұртын шын сүйген ақын

Максимді білмейтін жер жүзі жоқ

«Ана» деген жұртшыл пікірде жазылған әнгімесі бар-

лық Европа Америка тілдеріне ауларилып басылған Оның даңқы зор

Максим идеалист (санашыл), дарашыл, романтик ақын

Өмірі жаумен алысып қан жұтып, жаралы болған Сұңқар – төңкерісшілдер, жылан – жабайлы тоғышарлар «Өрмелеу үшін туған жан ұша алмақ емес!» Сондықтан ақын ерлердің көзсіздігін, ессіздігін жырлайды»

Максимның бес әңгімесін Мағжан қазақ тіліне аударған 24 жылы Мәскеуде басылған Көлемі 44 бет

Әңгімелердің аты «Сұңқар жыры», «Жұртын сүйген жүрек», «Ана», «Темірді жұмсапқан ана», «Хан мен ұлы»

Іші батпақ, қараңғы, қалың орманға жау қамап қырылуға айналған елді бастаған батыр қатерден елін құтқармақ болады Бірақ, жолда көп қиыншылық азап шегіп ел батпаққа батып өле береді Қиналған ел долданып, басшы ерге тап беріп, өлтірмек болады Қараңғыда жол табылмайды, адасады Сонда батыр жүрегін суырып алып, көтергенде күндей жарқырап нұр шашады Елші беті ашыққа шығарып, ажалдан құтқарады да, батыр өледі Бұл – «Жұртын сүйген жүрек»

Көк темір халқын қалың жау бірнеше күн қаланы қамап, қала халқы аштан, оқтан қырылып жатқанда, қаладан «Ана» шығып, жауға барады Жау әскерінің бастығы «Ананың» ұлы екеч Анасының құрметіне қаланы талқандамай тұр екен Ұлы атақ іздеген Ана өлімге қарсы, елін сүйген Баласын сөзге түсіре алмаған ана алдына алып баласын ұйықтағып жүрегіне пышақ сұғып өлтіреді «Ұлт үшін қолымнан келген істі түгел істедім» деп, енді өзінің керексіз екенін біліп ана өз жүрегіне пышақ салып өледі Бұл – «Ана»

Өзгелерін айтпаса да болады Аударма ұғымды сұлу жазылған Тілінде кемдік жоқ («Терме Ташкент 1925 жыл 134-136 бет»)

Мағжан Всеволод Ивановтың әңгімелерін аударып, ол аудармасы «Төрт әңгіме» деп аталып 1927 жылы Мәскеуде жеке кітап болып басылып шықты аударған әңгімелері «Өз өмірімнен әңгіме» («Рассказы о себе») «Сай» («Лог»), «Темірбай» («Киргиз Темербай»), «Жолығу» («Встреча»)

Мағжанның «Сауатты бол» (үлкендерге арналған оқу құралы) кітабы 4-рет 1929 жылы Мәскеуде басылып шықты

Мағжан халықтың шаруашылық камын ескеріп тұрмыс халын жақсартуды ойлап, пайдалы деген кітап-

тарды да аударған. Мысалы, Буданский. «Қарыз серіктігі Һәм оның қарашаруаға пайдасы». Аударушы: Жұмабайұлы Мағжан. Мәскеу, 1925 жыл (88 бет). Мағжанның бұл аударма еңбегі туралы жарияланған мақалада былай дейді: «Бұл кітапта ел шаруашылығының мұң-мұқтажы, қарашаруаның мәдениет жүзінде мешеулігі, шаруашылығын көркейту үшін қарыз серіктігінің пайдасы баяндалған Бірнеше мемлекеттің егін шығымы салыстырылған. Сонда Бельгия, Германия, Австриянікінен Ресей егіні анағұрлым төмен екендігі қазақ оқушыларына көрініп тұр. Ал қазақ орыс шаруасын өзінен қандай артық көреді. Бұдан кейін әр мемлекеттің мал шаруашылығын салыстырады. Бұдан дүние жүзінде Дания деген мемлекет бар екендігі, оның бір сиыры жылына 350 шелектей сүт беретіні, 250 шелектен кем бермейтіні көрінеді. Данияның бір сиыры біздің 4-5 сиырымызға пара-пар.

Шаруашылықты көңілдегідей көркейту үшін қаражат – ақша керек. Міне, осы ақшаны бірігіп қарыз серіктігін ашу арқасында табуға болады. Қазаққа бұл кітапша пайдакүнемдерге жем болмау жолын, қарыз серіктігін ашу реттерін үйретеді. Кітапшаны қазақ оқығандары, партиядағы қызметкерлер оқып, серіктік, кооперация ашу жөнінде елге көмек берулері керек. Кітапшаны қазақшаға аударушы жүйрік жазушыларымыздың бірі» («Книгоноша» журналы, № 1, 1925 жыл).

Мағжан туралы бұдан жоғарыда келтірілген мақалада айтылғандай, «Бұ күндегіден безген, келешегі жоқ, уайымшыл, жылауық ақын», халқының келешегін, шаруашылық қамын ойлап, еліне пайдалы еңбек етіп, әуре болмаса керек.

* * *

Мағжан Жұмабаев 1927 жылы Мәскеудегі оқуын аяқтап, Қызылжарға келіп, оқытушы қызметіне кіріседі. 1929 жылы негізсіз айыпталып, он жылға түрмеге кесіледі. Астыртын қызметі үшін 1921 жылы «Алқа» атты ұйым құрдымыс деген жадағай кінә тағылады. Ал шын мәнінде бұл алқаны Сібір халықтарын қазақ республикасы туралы кеңінен хабардар ету үшін Сібір революциялық комитетінің жанындағы қазақ АССР-нің өкілдігі ұйымдастырған еді. Осынау ағартушылық алқа кейін сталиндік репрессия кезінде қазақ ұлтшылдарының құпия контрреволюциялық ұйымы деп танылды. М. Горький мен Е. Пеш-

кованың өтінуі бойынша М. Жұмабаев 1936 жылы тұтқыннан мерзімінен бұрын босатылды. Соған қарамастан келесі жылы қайтадан тұтқындалып, 1938 жылы 19 мартта атылды.

* * *

1920 жылдардан бастап Мағжан Жұмабаевқа жабылған жала өш уақыт толастаған емес. Барған сайын өрбіп, өрши түсті. Ол түрмеде отырған кезде де, ол айдауда жүрген жылдары да, тіпті ол атылып, көзі жойылған соң да тоқтамады. Мысалы, 1967 жылы басылып шыққан «Қазақ Совет әдебиетінің тарихы» кітабының бір бетін ғана ашып көрейікші: «1924 жылдың қысында Орынборда Мағжанға әдебиет «сотын» құрып, С. Мұқанов баяндама жасады. М. Жұмабаев «Қазіргі қазақ әдебиетінде жаңа дәуір тудырып отыр-мыс, одан көркемдік шеберлікті үйрену керек», – деген сықылды тұжырымдарға С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Ғ. Тоғжанов, Ә. Байдилиндер өздерінің мақалаларымен тойтарыс беріп, әдебиеттегі ұлтшылдықты, мағжаншылдықты әшкерелеуге көп септігін тигізді» (52-бет).

Мағжанды қасақана арандату үшін оған қолданылған небір айла-тәсілге қазір қарап отырсаң, қайран қалып, қапа боласың. Бірер ғана мысал келтірейік. Мағжан айдауда жүрген кезде, 1932 жылы басылып шыққан «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» дейтін кітаптың 230-бетін оқып көрейік: «Тұрмыстың, тартыстың кей кезі жігерден еш нәрсе шығармай қоятын уақыты да болады. Ұраны «Алаш», өзі «Тәңірі» болғанмен, большевиктер «Алаш» пен Колчакты жай қоймағансоң, байшыл ақын бәйгеге басын тікті. Күреске белін буды. «Жарыма» деген өлеңінде:

Жан жарым, ұзын, қиын түстім жолға
Алдымда түпсіз дария, сор да, ор да.
Бетпақ шөл, отсыз, сусыз, қайнаған құм,
Ысқырған жылан-шаян оң мен солда.
Өткелсіз, қарлы, отты таулар асқар,
Мейрімсіз табан тілер қия тастар.
Кім білед, қуат құрып, арып-талып
Төгетін күндер болар ыстық жастар.
Жол ұзақ, жақын үшін жаннан кештім,
Бауырдың халын көріп, бейнет құштым
Құшақта, сүй, күй, жыла, қайраттандыр,
Жан-жарым, ұзақ, ауыр, жолға түстім, –

деп, алдында тұрған тап тартысының қиындығын айтады», – дейді.

Бұл өлеңде тап тартысына ешқандай қатысы, байланысы жоқ. Өлеңге талдау жасап жатпаймыз, Мағжанның «Жарыма» атты бұл өлеңі 1915 жылы, апрельдің 22 күні «Қазақ» газетінде жарияланған. Ол кезде «Колчак», «Алаш» дегендер аты-затымен жоқ!

Енді жаңағы кітаптың 234-235 беттеріне көз жіберейік. Онда былай деп жазылған: «Алаш» пен Колчак құлаған күні Мағжан «Зар» деген өлең жазады:

Күз жетіп, жердің жүзі солғын тартса,
Алтын күн нұры кеміп, салқын артса,
Жер жүзі өлім күтіп, тұрса жылап,
Сексенде селкілдеген байғұс қартша.

Бұдан былай осы өлеңде қыстың (теңкерістің) болуын, бірақ ол қыс өтіп (Октябрь құлайды дегені ғой) жаз жететінін сөйлеп кеп:

Жоғалды, батты, кетті, сәулем, күнім.
Жайнаған жүз құлпырып қызыл гүлім.
Сәулесіз, айсыз, күнсіз қараңғыда.
Өтермін аһ ұрумен шықпай үнім.

Жалғанның бір көрермін көп пен азын.
Өмірімде енді болмас жылы жазым
Енді бір жүргенім де, өлгенім де
Қолымнан ұшқаннан соң қоңыр қазым.

«Қоңыр қазы», әрине, «Алашорда». Міне, байшыл Мағжан Октябрге осылай қарады. Мағжанның қазақшыл емес, байшыл екеніне, тегі «қазақшыл» ешкім бола алмайтынына, тап бар дәуірде жалпы ұлтты сүю қолдан келмейтін, болмайтын іс екеніне Мағжанның жоғарғы өлеңдері айқын дәлел», – деп қорытады.

Мағжанның бұл өлеңі де «Қазақ» газетінің бетінде 1915 жылы, 22 қазан күні басылған, ол жылы Колчак та «Алаш» та атымен жоқ. Арғы жағын оқушы жұртшылық өзі де түсінетін шығар дейміз.

Осы да жеткілікті болар. «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітабының беттеріндегі Мағжанға жабылған жала мен еріп жүрген өтіріктің бәрін тізе берудің қызығы жоқ шығар.

Енді осы кітапта Мағжан ақын туралы айтылған, шындыққа ойысқан кезіне келейік:

«Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетіне жаңа түрлер енгізу ретінде Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесіне Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ», – деп отырған адам, – Сәбит Мұқанов марқұм.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітабының авторы да – Сәбит Мұқанов.

* * *

Мағжанның орыс әдебиеті және Европа әдебиеті классиктерінен аударма еңбектерінің өзі бір төбе. Ол, өлең болсын, көркем қара-сөздің қай түрі болсын, орыс тілінен мүлтіксіз аудару өнерінің өрен жүйрігі. Оның аудармасын өзінің төл шығармасындай құштарланып оқисың. Мағжанның Гетеден аударған «Орман патшасы» («Лесной царь») деген өлеңін бала күнімізде аса қызығып қайта-қайта оқушы едік, оқып отырғанда үрей туғызып та жіберетін, осы күнге шейін ойдан кетпейді.

Мағжанның 1927 жылы «Еңбекші қазақ» газетінің 189-санында «Тоқсанның тобы» атты көлемді өлеңі жарияланған. Ол өлеңнің үлкен тарихы бар, оған арналған мақалалар бар. Сол мақалалардың ішінде Шаймарден Тоқжігітовтың екі мақаласы, Ыдырыс Мұстамбаевтың орыс тілінде жазып, «Советская степь» газетінде жарияланған «Джумабаев и «Девяносто» атты мақаласы ерекше көңіл аударарды. Мағжанның «Тоқсанның тобы» өлеңі туралы жеке арнаулы мақала жазу керек.

Мағжан адамның нәзік сезімін, терең сырын шертіп, жан дүниесін тебіртетін асқан лирик ақын ғана емес, ол – кең құлашты, ұшқыр қиялды, шығарға шырқайтын эпик ақын. Оның тарихи тақырыпта жазған күрделі уақиғалы поэма, дастандары бар. Олар: «Қорқыт», «Ертек», «Жүсіп хан», «Батыр Баян» т. б. Солардың ішінде ерекше атайтыным – «Батыр Баян» поэмасы. Бұл поэманы 1932 жылы «Шолпан» журналынан оқып, көшіріп алып, жаттап жүретін едім.

1940 жылы Алматыда, Мұхтардың (Әуезовтың) үйінде ұзақ уақыт болған кезімде, Мұхаң Мағжан туралы қызықты көп әңгіме айтып еді. Сонда Мағжанның «Батыр Баянды» қалай, қай кезде жазған тарихын және поэманы жазуға бір жағынан Шоқан Уәлихановтың тарихи зерттеу еңбектерінің себеп болған жайын баяндап, бұл – тарихи поэма деген еді. Мұханның сол сөзі ойымда жүретін.

Осы соңғы кезде «Батыр Баян» поэмасының уақиғасын тарих деректерімен, әсіресе, Шоқанның еңбектеріндегі тарихи мағлұматтармен салыстырып, біраз зерттеу жұмысын жүргізген едім. Сондықтан «Батыр Баян» поэмасы жайында жеке мақала жазбақпын.

* * *

Мағжан ақынымыз қазіргі заманда шыңыраудан шыңға көтерілді. Әділеттің ақ құсы қанат қағып, халқымыздың мерейі үстем болып, масайрап, қуанышқа бөленіп отыр. Қуанышымыз қуанышқа ұласып, ұзағынан сүйіндірсе екен.

Ендігі басты мәселе: Мағжанның өмір тарихын ғылыми тұрғыдан терең зерттеп жазу, оның әдеби асыл мұрасын шырқын бұзбай, толық жариялап, ақынның туған халқына кіршіксіз жеткізу – абыройлы борышымыз.

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВ

Анкетаға жауап

Жиырмасыншы жылдардың аяғында Смағұл Садуақасов сол тұстағы қалам қайраткерлеріне бірнеше сұрақтар беріп (анкета түрінде), олардың өмірі, еңбектері туралы мәліметтер жинауды мақсат етіпті. Солардың бірсыпырасы Мұхтар Әуезовтың архивінде сақталып қалған екен. Жүсіпбек Аймауытов, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов және Әуезовтың өзінің өмірбаяндық («Өз жайымнан мағлұмат» деп аталады) қолжазбаларын бір кезде С. Садуақасовтың жұбайы Д. Әлиханқызы кезінде Мұхана табыс етіпті. Ж. Аймауытовтың жауаптары да сол архивтен алынып жарияланды.

Осы арада ескере кететін бір жай мынадай: Жүсекең анкетада 1928 жылға дейін жазып, жарияланған еңбектерін ғана атайды. Шын мәнінде, ол прозашы, ақын, драматург, аудармашы, ғалым, журналист және педагог ұстаз ретінде мұнан кейінгі жылдары – қалған өмірінде – 1931 жылға дейін де көптеген құнды еңбектер жазды. Ж. Аймауытов қазақ әдебиетшілері арасында бірінші болып В. И. Лениннің көркем бейнесін жасады. Пролетарлық гимн «Интернационалды» қазақшалады. Қос тілділік, интернационалдық тәрбие мәселелері туралы мақалалар сериясын жазды...

Мен сиыр жылының аяғында (1890 жылдар) Қызылтаудың бауырындағы Қараның адыры деген жерде Дандебай аулында тусам керек. Руым - Сүйіндік, оның ішінде Күлік. Айдабол, Күлік бір туысады. Сұлтанмахмұт – Айдаболдан. Екеуміз сегізінші атадан қосыламыз. Мәшһүр Жүсіппен 7-ші атадан қосыламыз. Кереку үйезі, Семей губернесі.

5 жасымнан 15-ке шейін ескі молдадан оқып, «Мұқтасарды» дендеп, «Нақу» оқып барып қалдым. Аулымызда Оспан деген кісі молда ұстаушы еді. Әуелі Жүніс қожадан, содан кейін Шаймардан қожадан, артынан Қожахмет молдадан, Қапар қажыдан, Мұқаметжаннан оқыдық. Сөйтіп, ескіше 5-6 молданың алдын көріппіз. Бастапқы екеуі болмаса, соңғылар басқа ауылдардың молдасы. Жаз жайлауда барып оқып тұрушы едік.

1917 жылдарға шейін әкеміздің малы 6-7 қарадан асып көрген жоқ. Сондықтан әкей бізді (үш ағайынды едік, мен ортаншы баламын) мал табуға дайындады. Бір жағынан, жылда молдаға бір бұзауын беріп, Ақат ағам екеумізді сабақтан үзбей (інім жас еді), екінші, біздің ауылдағы етікші, ағашшы, сыршыларға жіберіп, қол өнерін үйретті. Ақат ағам екеуміз де әрі молда, әрі етікші, ағашшы, әрі сырнайшы, әрі домбырашы, әнші болып өстік. Әкем домбыра тартушы еді. Ақатты бес жасынан алдына алып отырып, домбыра тартып үйреткен еді. Біздерден үлкен екі апамыз болды. Үлкені домбыра тартушы еді, хат танушы еді. Бізге өлең, ән үйреткен екі апамыз еді. Қадікеш деген үлкен апамыз өлең де шығарушы еді. Ұзатылатын қыз жолдастарына шығарған өлеңдерін ұрлап алып оқи беруші едік. Байы өлген қатындарға шешем (Батима) жыр шығарып, үйретіп отырғанын жас кезімде құлағым шалушы еді. Менің 7-8-дегі жалаң бұт жүгіріп жүретін кезімде, ойын-сауық болғанда, келіншектер бізді (Ақат ағам екеумізді) көтеріп әкеліп, етегімізге бауырсақ, құрт салып қойып, қосылдырып ән салғызар еді.

Ержеткен соң, Ақат ағам (менен екі жас үлкен) байлардың кебезесін, шкафын, жүкаяғын істеп, үй ағашын сырлап, етік тігіп кәсіп қылды. Бері келгенде ер қосатын болды. 15 жасқа келгенде мен молдалық құрып, бала оқыта бастадым. «Қартқожадағы» пидие алатын бала молданы оқысақ, ол – өзім. Қартқожаның әке-шешесін көрсек, ол – өз әке-шешем. Әкемнің қолы да іске оңталды еді: қазанның қақпағын, шелектің шеңберін, сынған арбасын өзі істеп отырушы еді. Әжем де шебер еді: ауыл-үйдің киімін сол пішер еді. Алашаның, баудың, текеметтің түрін әжем салар еді, сырмақты, түс киізді әжем оюлар еді.

Мен қазақша оқуды қойып, молдалық құра бастағанда, Оспан деген кісі Қағазбай, Қанім деген екі баласын өзі орысша оқыта бастады. Оспан, Абайылда, Әбдіраман үшеуі Дандебайдың тоқалынан, Аймауыт пен Иса

бәйбішесінен болады. Оспан орысша фельдшерлік оқуын бітірген, дәрігер болған, артынан тілмаш, болыс болған орғаша ауқатты адам. Бәйбішенің екі баласы (Аймауыт, Иса) кедей болды. Исаның балалары Оспанның жылқысын бақты. Біз (Аймауыт балалары) тоқал тұқымының уақ балаларын оқытып, кебеже, шкафтарын істеп, апаларымыз алаша, бауларын тоқып, орамалдарын, жастық тыстарын кестелеп, керегіне жарадық. Оспандікін үлкен үй деуші едік. Үлкен үйден көшкенде, ат мінуші едік. Еруде қымыз ішуші едік. Қыс бір-екі қой соғым берер еді. Сүйтіп жүрсек те Оспанға жақпадық: екі баласын орысша оқытқанда, мені оқытпай қойды. Әкем де, өзім де барып айттым, үндемеді: паң еді. Мені тоқал баласынан артық боп кетеді деген арам ойы болу керек. Үйткені біз (Аймауыт балалары) оқытуға да, басқа өнерге де Оспан балаларынан зерек едік. Оспан оқытпаса да, Қағазбай деген үлкен баласы мені жақсы көруші еді, содан оқып, орысша хат таныдым. Перевод қарастыруға жарадым. Екі айдан кейін Қағазбай қағынып өлді. Кіші баласы түк ұқпады: орысша оқу доғарылды. Мен басқа ауылда бала оқытып жүрдім.

Сол кезде Баянауылда (бізге 60 шақырым) ауылнай школ ашылып, әркім бала бере бастады. 1907 жылы молдалықты тастап, Баянауылға барып школға кірдім. Оспанның Серебрянников дейтін тілмашы мені тәуір көруші еді, Баянда соның үйінде жаттым. Баянда бір қыс оқып, екі бөлімін бітіріп, келер жылы Керекудегі (Павлодар) қазыналық ауылшаруашылық (с-хоз) школына барып, емтихан ұстадым. Школға кірісімен, 40 шақырым жердегі егін жұмысына жіберді. Бір айдай егін орып, жұмыс қылып, қалаға келіп екі айдай оқыған соң, қазақ балалары забастовка шығарып, бәріміз (өңшең қазақ баласы) школдан шығып қалдық. Жаз шыққанша күн көрейік деп, жатақтағы Іргебай етікшінің үйінде жатып, етік тіктім. Жаз шыққан соң, қалашының екі дөңгелек арбасына ілесіп, елге келдім. Бұ жылы басқа мектепке кіре алмай, Баянға қайта барып, ауылнай школда 3-ші бөлімде оқып шықтым. Келер жылы әр жерге арыз беріп, қазыналық оқу таба алмай бос қалған соң, жайлаудағы Өлекті өзені бойындағы Қаржас Сүлеймен деген кісіге бала оқытуға жалдандым. 1911 жылы ол ауылда оқытқан бір-екі баланы (Мәжікен Сүлейменұлын, Сұлтан Анапияұлын) алып, Керекуге тағы бардым. Со жылы Керекуде 2 класты русско-киргизская школа ашылған екен, үшеуіміз де соған кірдік. Келесі жылы ол

школда интернат ашылды. Интернатқа түстім. Осы школда 4 жыл оқып, бітірдім. 1914 жылы Семейдің учительский семинариясына барып түсіп, 1919 жылы мұны бітірдім. Қыс оқысам, жаз елге шығып бала оқытып, қаражат жинадым. Орысша оқуға кіргеннен былай, әкеме мал тауып бере алмадым (Сүлеймендерден алған бір құнан, бір тайдан басқа), бірақ әкемнің аз күнкөрісіне бір тиын да зиян келтіргем жоқ.

Ауылдағы өзім құрбы балалардан хатты ерте таныдым. Қолым (почерк) әдемі болушы еді. Жалаң бұт жүретін кезімде Оспан шақыртып, арыз көшіртуші еді. Оқып жүргенде арабша кітаптарды қауырсын қаламмен өзім көшіріп алып оқушы едім. Қысса, өлең кітаптарды көп оқушы едім. Қадікеш апамның бір сандық қыссасы бар еді. Қыстың ұзақ кештерінде алғашқыда Қадікешке, соңынан Ақат екеуімізге әкем қысса оқытқызып отырушы еді. Жасымыздан қыздардың арасында өскендіктен, боқ ауыз айтуды, шайпаулық қылуды, қақ-соқты көп білмедік. Әке-шешелерімізді сыйладық, жақсы көрдік. Олар да бізді жақсы көрер еді. Үйткені ұдайымен 4-5 қыз туып, бізді (үш қарғасын) сағынып жүргенде, қартайғанда көрген екен.

Ең алғаш менің өлең жазғаным 13 жасар кезім болса керек. Дұғалық жазатын кішкене шолақ кітапшама тіленші шалға боранда есігін ашпаған бір кемпірді, көшкенде байталға мінбеймін деп, әкесін ренжіткен қызды (ол Жамікен деген апам ғой) өлең қып жазып қойғанымды әкем көріп, маңдайымнан иіскегені әлі есімде. Содан соңғы өлең жазғаным 19-20 жастар кезім болса керек. Бір бала молдамен айтысып, өлең жазғаным бар. 1912 жылы жазған өлеңдерім ескі дәптерімде әлі сақтаулы; Абайға еліктеппін. Ең алғаш басылған сөзім, 1913 жылы болса керек, бір ақымақ алыпсатардың болыс болам деп, елге бір мөсте шай апарып, елдің құлары болыс қоямыз деп, шайларын алдап алып, бос қайтқанын жазып едім, бұл хабар «Қазақ» газетінде басылды. Сол хабардың басылуы қалам ұстауыма үлкен себеп болды. 1916 жылғы қазақтан жұмысшы алу туралы пьеса жаза бастадым. Алғаш жазған 5 перделі пьесам (Нұрғали Құлжанов ұнатпаған соң) жарыққа шықпады.

«Рабиға», «Жебір болыс (мансапқорлар)», «Қанағия – Шарбану» – 1916-17 жылғы жазған пьесаларым. Кейін түзетіп баспаға бердім. Ең алғаш баспа жүзіне шыққан сөздерім – 1917 жылғы «Сарыарқада». Бірінші нөміріндегі

«Сарыарқаның сәлемі» деген өлең, екінші нөмірдегі «Тұр, бұқара, жиыл, кедей, ұмтыл жастар!» деген кедейшіл беттегі мақала сияқтылар. Одан соңғы «Абай» журналындағы «Ғашықтық» (әңгіме), «Көшу», «Ұран» (қазағым қақтықпа...), «Әскер марсельезі» (арғы атам ер түрік) сияқты өлеңдер, әдебиет туралы мақалалар, «Бишаралар» секілді (Виктор Гюгодан) аудармалар болса керек. Өзге уақ-түйектер есімде жоқ.

Бұл күнде басылып шыққан кітаптарым: 1) Рабиға, 2) Сылаң қыз, 3) Мансапқорлар, 4) Қанапия – Шарбану, 5) Ел қорғаны, 6) Шернияз – пьесалар, 7) Қартқожа. Аудармалар: 8) Октябрь, 9) Сараң сері, 10) Тас мейман (Пьесалар), 11) Тау еліндегі оқиға (әңгіме), оқу кітаптары: 12) Тәрбиеге жетекші, 13) Психология, 14) Психология мен өнер таңдау, 15) Төңкеріс тарихы – Покровский, 16) Орыс тарихы. III бөлім. Покровский.

Баспаға берілген кітаптарым: 17) Ақбілек, 18) Мәскеу мен Қырымға жолаушылық, 19) Жаман тымақ (балаларға ертегі), 20) Шал мен кемпір (ертегі), 21) Көк өгіз (ертегі), 22) Үш қыз (ертегі – бәрі де суретті аудармалар: 23) Дәмелі (Тамилла) – роман, 24) Өр бике (Конрад Берковичтің 6 әңгімесі), 25) Бақылаушы (Ревизор) Гогольдікі, 26) Сұлтанмахмұт Торайғырұлының түгел сөздері.

Маған ұнайтын жазушылар: Мопассан, Мольер, Виктор Гюго, Шекспир, Джек Лондонның кейбір сөздері, Рабиндранат Тагор, Конрад Беркович. Орыстан: Гоголь, Пушкин, Толстой, Максим Горький, Короленко, Чехов секілділер. Биыл оқыған Стефан Цвейг те қатты ұнады.

Абай өлеңдерімен бала күнімнен таныспын. Кітабы басылмай тұрғанда, ел қыдырған өлеңшілердің аузынан бірталай өлеңдерін көшіріп алып, жаттаған едім. Ең алғаш басылып шыққан жылы кітабын қолыма түсіріп, түгел көшіріп алдым.

Менің жазғаным: уақ әңгімелер, оқшау сөздер еді. Олардың бірсыпырасы қолымда бар, бірталайы жоқ. Есімде қалғандарын атап етейін: 1) Ғашықтық (Абайша), 2) Жыңды, 3) Айна – бұлар «Сарыарқада», 4) Толғақ жиіленді, 5) Домалақ ертегі, 6) Мысыққа ойын, тышқанға өлім, 7) Мал бас садақасы ма, бас мал садақасы ма? 8) Сауатсыздықты қалай жою керек, 9) Кузьма, 10) Талкошке шешендері, 11) Күдіріс, 12) Өмір деген осы ма, 13) Жапырақтар – бұлар «Қазақ тілінде», 14) Елес, 15) Тұмарбай мен қатыны, 16) Жаңабайдың жанындағы трагедия, 17) Қара бақсы, 18) Баушы мен бала – бұлар «Жас қазақ», «Лениншіл жас» журналы-

да, 19) Далада наурыз – «Қызыл Қазақстанда», 20) Жаңбыр, 21) Қатындар (аударма), 22) Ат желі басар ер шерің, 23) Алып ұйқы – бұлар «Еңбекші қазақ» газетінде, 24) Біз кім едік, кім болдық, 25) Әсемпаздық, 26) Комажнек (чеховша), 27) Жаңа өмірге аяқ басты, 28) Қырсықты Сүлей, 29) Жидебайдың баяндамасы, 30) Бір шешеннің сөзі, 31) Нұр күйі, 32) Көшпелі Көжебай, 33) Оралдан поез өткенде, 34) Делебесі қозған жігіт, 35) Тінікейді не ойландырды, 36) Жеті азбан, 37) Қилы-қилы заман болды, қарағай басын шортан шалды, 38) Қойшы Тастамақ, 39) Радио хабарлары – бұлар «Ақ жол» газетінде, 40) Елеусіз ерлер, «Сәуледе», 41) Соп-соп – «Қосшы» газетінде, 42) Өнші, 43) Жол үстінде – бұлар «Термеде», 44) Паренжі ертегісі (асылы орысшадан), 45) Бажаның басы қышиды – бұлар «Әйел теңдігі» журналында басылды.

Бұдан басқа Максим Горькийден, Мопассаннан, Джек Лондоннан, Тагордан аударған әңгілерім бар. Олардың қажеті жоқ. «Шаншарда» басылған 3-4 күлдіргі әңгімелерім бар, оларды атағам жоқ. Осымен сұраған алты нәрсеге жауап бердім ғой деп ойлаймын.

Жүсіпбек

1928 жылғы январь – 3. Шымкенті.

Жүсіпбек туған жерін, өскен елін өзінің көркем шығармасында суреттеп берген. 1926 жылы басылып шыққан «Қартқожа» романының «Туған жер» деп аталатын тарауына көңіл бөліп, көз жіберіп оқып көрейік:

«...Туған жердің қадірін туғалы түзге шықпаған елдегі адам не білсін.

Туған жердің қадірін алыс жерге ұзатқан, ұзатқанына елде талай жыл өткен қыз білмесе, кім білсін?

Туған жердің қымбатын ғылым іздеп, шет жайлап, кітап қарап сарылып, көзінің майын тауысқан, көшенің шаңын көп жұтқан шәкірт білмесе, кім білсін?

Туған жердің артығын, жазатайым іс етіп, күштілерге күш етіп, еріксіз елден айрылған, шеттен дәмі бұйырған, жаттан сыйлау көрмеген ер білмесе кім білсін?

Туған жердің асылын қараңғы үйге қамалып, қаранан мен қара шай жүрегін кесіп жатқанда, қазы, қарта, сар қымыз бұлбұл ұшып көзінен, есіл елін сағынған, бір көруге зар болған тұтқын білмесе, кім білсін?

Туған жердің қадірін әлеуметтің ісіне басын байлап жегілген, кеңседе қағаз кемірген, күйіп-пісіп кебеп боп

еңбегінің жемісін көрсем-ау деп телмірген, тар көше мен тар үйде, бойы бір сергіп көрмеген азамат білмей, кім білсін?

Ыстық қой, шіркін, туған жер! Туған жерге жеткенше, қайтып дәтің шыдайды? Кім сағынбас өз қағын. Кім сүймесін өз жерін? Сүймесе, сүймес зердесіз, шерсіз жүрек, тілеуі бөлек жетесіз...

...Елін сүйген, оқушылар, жүріндер, туған жерге жетейік!..

Шөгін жатқан түйедей, ортасы кезеттеніп, денесін қошқыл қара түк басып, қыр арқасы тарақтай ирек-ирек болып, шудасы желкілдеп тұрған, мынау өзіміздің Баян тауы! Жарықтық қандай салауатты! Қандай айбатты! Міне, Ашының бойы! Өне, Бөрлікөл, Бұламбай, Қарасор. Аңа көрінген Мойылды. Ой, шіркіндердің көзі жаудырап, самаладай болып жарасып тұрғанын-ай!

Анау Сарадырдың иығынан түсіп, созылып келе жатқан қалың көшін кара! Сүйіндіктің көші! Өлде бұл қай ауыл?..»

Міңе, Жүсіпбектің туған жері, өскен елі. Міне. Аймауытовтың туған жеріне, ер жетіп өскен еліне деген ақ, көңілі, адал жүрегі, махаббаты, нәзік сезімі, терең сыры.

* * *

Жүсіпбек бұрынғы Семей губернасы, Кереку уйезі, Қызылтау болысының бірінші ауылында туған. Баянауыл елінің азаматы. Руы – Сүйіндік. Бұл жағынан келгенде, Сүйіндік ішінде Айдабол, Күліктен шыққан атақты ақындар Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтермен Жүсіпбек әрі жерлес. әрі аталас болады.

Жүсіпбек Аймауытов 1890 жылы дүниеге келіпті. Бесалты жасынан бастап ауыл медресесінде оқып, одан соң екі кластық (төрт жылдық) орыс-қазақ училищесіне түсіп оқыды. Училищені жақсы оқып бітіргеннен кейін. Жүсіпбек Семей қаласына келеді.

Жүсіпбектің ендігі өмірбаяны жайында біраз мағлұматты архив қоймаларында сақталған ресми документтер баяндайтын деректерден білеміз.

Жүсіпбек Аймауытов Семей қаласындағы мұғалімдік семинарияда (учительская семинария) оқыпты. Архив деректері көлтірейік. Семинария директоры стипендия алып оқиғын 20 семинарист туралы жазған бір қатынас хатында:

«К 1 января 1916 г. Земскими стипендиями Семипалатинской области при вверенной мне семинарии состояли:

1. Губарев Григорий.
2. Аймауытов Жусупбек...
6. Сатпаев Габдул-Ганий (Қаныш. – Қ. М.)
18. Нурмухаметов Казы.
20. Сейсембаев Ахметбек», – деп жазады.

Семинария директоры 1916 жылы 23 август күні Семей губернаторына жазған қатынас хатында: «Из 20-стипендиатов Семипалатинского земства в конце 1915-16 учебного года окончили курс следующие 6 воспитанников... (аты-жөні аталған). Ендігі стипендия алатын 14 семинаристің тізімін жазып, олар туралы былай дейді: «Все эти воспитанники... в 1915/16 учебном году обучались при отличном поведении вполне успешно и по своим успехам переведены в следующие классы, а именно: Нурмухаметов... и Сейсембаев в 1-й, Аймауытов, Сатпаев... в II-й ...«Сөйтіп, Жүсіпбек Аймауытов пен Қаныш Сәтпаев семинарияға оқуға түскен уақыты – 1912 жыл екені белгілі.

Енді семинарист Жүсіпбектің сегіз қырлы өнерпаз болғанын дәлелдейтін тарихи бір мағлұмат келтірейік.

«Айқап» журналының 1915 жылғы 5-санында «Қазақша бастапқы ойын» деген көлемді мақала жарияланған. Мақала былай деп басталыпты: «13-февральда Семейдің приказчиктер клубында қазақша әдебиет кеші болды. Ойнаушылар қазақтың оқыған жастары, оқыған әйелдері еді». Ойынға Абайдың әнші, ақын шәкірттері: Мұқа, Әлмағамбет, Қали Бекбергеновтер де қатынасады, «Біржан-Сара айтысы» театр сахнасына бейімделіп, музыкалы пьеса – инсценировка түрінде көрсетіледі. Біржан болып ойнаған Жүсіпбек екен. «Айқапта» былай суреттеп жазыпты: «Қазір ойналатын Біржан мен Сара турасында Нұрғали Құлжанов жұртқа мағлұмат берді. Сценаның төріне қазақ салтынша масаты кілемдер төселіп, оюлы отау қойылған. Залдың бір жағына қолында үкілі домбырасы, торғын шапанды, ақ камзолды, орта бойлы, дөңгелек кішкене қара сақалды, камшат бөріктің шоқпардай үкісін былғандатып, айқайды сала ән шырқап Біржан шықты. Біржанның қасында салдарша киінген 5 жолдасы да жанында тұрды.

Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері,
Іздеген келіп тұрмын Біржан сері... –

деп шырқаған Біржан даусын естіп, қасында жеті-сегіз қыздары бар бұрала басып былқылдап Сара шықты... Екі нөкер сценаның екі жағына отырып, кезекпе-кезек ән шырқап айтысты... Біржан ролін алған Жүсіпбек Аймауытов та, Сараның ролін алған Тұрар ханым Қозыбағарова да рольдерін ойлағаннан артық шығарды» («Айқап», 1915, N 5, 77-78 бет).

Жүсіпбек Біржан ролін де атқарады, домбыра да тартады, ән де салады, өлең де оқиды. Ойынның қазақ және орыс тілінде басылған программасының бір данасы қолымызда бар. «Программа Киргизского литературно-вокально-музыкального благотворительного вечера на киргизском языке. В пользу подвижного мусульманского лазарета в Петрограде и нуждающихся учащихся киргиз поровну В Семипалатинском Приказчиьем клубе 13 февраля 1915 года.

I отделение.

1. Несколько слов и киргизской поэзии прочит.: Р. М. Марсеков и Н. Кульджанов.

2. Сара и Биржан (айтыс) – Т. К. Козыбагарова и Ж. Аймауытов...»

Ойынның программасы бай, үлкен төрт бөлім. Бәрін басқарып, ұйымдастырушы – Нәзипа Құлжанова.

Абайдың, Алтынсариннің өлеңдерін: Жүсіпбек, Қаныш, Нәзипа, Тайыр Жомартбаев, Мұстақым Малдыбаевтар оқиды. Жүсіпбек пен Қаныш домбыра мен мандолина тартып, қосылып ән салады, Жүсіпбек надандық жайынан тақпақ айтады, «Қалия» әнін шырқап береді.

Осы айтылғандардан семинарист Жүсіпбектің қарымқатынаста болған адамдарын, мәдени ортасын айқын танып, білеміз.

Ақындық қуаты ерте оянған Жүсіпбек, он жасында өлең жаза бастаған. Алғашқы бір шығармасы «Қазақ» газетінде (1913) жарияланады. Семинарияда оқып жүрген жылдары жазған мақала, әңгіме және өлеңдері, осы кезде Семейде шығып тұратын, «Сарыарқа» газетінде (1917), «Абай» журналында жарияланады, 1916 - 1917 жылдары үш - төрт пьеса да жазады. Осы пьесалары кейінірек жарық көреді.

Сөйтіп, Жүсіпбек 1914 жылдан бастап, 1919 жылға дейін Семей мұғалімдік семинариясында оқушы – семинарист болды.

Аймауытовтың саяси - әлеуметтік қызмет сапары 1919 жылдан басталады

* * *

1919 жылы бірінші декабрьде Семейде Совет өкіметі түпкілікті орнады, Губревком құрылды. Мұхтар Әуезов бастаған қазақ жастары; кешегі семинаристер Жүсіпбек Аймауытов, Қаныш Сәтпаев, Ахметбек Сейсембаев (Шикібаев) және Семей ер балалар гимназиясы оқушылары: Ыдырыс Мұстамбаев, Өзімбай Лекеровтар – бәрі де совет қызметін атқару ісіне ынта - жігерімен кірісіп кетеді. Бұлардың қандай қызмет атқарғанын архив документтерінен айдай айқын көреміз.

Семей Губревкомының «Инородческий подотдел» деп аталатын бөлім бастығы қызметіне Мұхтар Әуезов тағайындалады, нұсқаушылар бөлімінің бастығы – Жүсіпбек Аймауытов болады. Бұл екеуі де бір уақытта – 1919 жылдың 24 декабрінен бастап іске кіріседі.

«Выписка из протокола № 125/е объединенного заседания Губревкома и Губбюро, состоявшегося 26 июня 1920 г.» – деген документтен Қазақстан Советтерінің бірінші Құрылтай съезіне даярлық, сол съезге өкілдер сайлау және «Инородческий подотделді» «Қазақ бөлімі» (киротдел) деп атап, қайта құру мәселелері қаралғанын көреміз. Қабылданған шешімде «Поручить заведделуправ Большакову и Аймауытову реорганизовать инподотдел в инотдел назначить уездные Кирсъезды по выборам представителей на Всеобщий Кирсъезд»

Назначить членами избирательной комиссии т т Аймауытова, Зорина и Курамжина » делінген

(Семипалатинский облгосархив Ф 72 делу – 125, оп – 1, ст 18)

Жүсіпбек Аймауытовтың Семей Губревкомының мүшесі болғандығын көрсететін архив документін келтірейік

Протокол № 73

Заседания Губревкома, 3 марта 1920 года

Присутствовали Самсонов Большаков, Ермеков, Белослюдов, Булах, Гаврилов и Аймауытов

Начало в 6 1/2 часов вечера

С л у ш а л и

1 О назначении сибревкомом членами Семипалатинского

Губревкома т т Заводского, Самсонова, Большакова, Аймауытова, Тюленова и кандидата Скиба

2 Заявление члена Губревкома тов Ермакова об увольнении его из состава Губревкома ввиду болезни

П о с т а н о в и л и у т в е р д и т ь

(Семипалатинский облгосархив Ф 72, арх N 19, оп – 1, св – 3)

Жүсіпбек «Қазақ тілі» (қазіргі «Семей таңы») газетінің редакторы және журналистер бюросының бастығы қызметін де атқарған (Архив Ф – 72, оп 2, д. 8, св 1)

Мұхтар оқуға бармақ болып, өзі сұранып қызметінен босап, орнына Жүсіпбек болғанын архив документи көрсетеді

Протокол № 135

Заседания Семипалатинского Губревкома 10 сентября 1920 года

Присутствуют т т Самсонов, Большаков, Богданов, Аймауытов

Председатель – Т Самсонов

Секретарь – Т Матвеев

С л у ш а л и

1 Об удовлетворении ходатайства завкиротделом тов Ауэзова ввиду отъезда для продолжения образования о смещении его с должности завкиротделом

П о с т а н о в и л и

Просьбу тов Ауэзова удовлетворить. Временно заведывание Киротделом возложить на члена Губревкома тов Аймауытова

1920 жылы январь айында Жүсіпбек партия қатарына (РКП(б) кіреді

1921 жылы Губревком таратылып Семей губерниялық атқару комитеті құрылғанда, Жүсіпбек Аймауытов Губатком мүшесі және оқу бөлімінің бастығы болып сайланады. Газет хабарын келтірейік

«Губерналық атқару комитетінің бірінші жиылысында болған қаулысы; Губерналық атқару комитетінің бастығы (председатели) Әуезов, орынбасары Большаков, мүшелері: Лютин, Нұрмақов, Мазурович, хакімшілік бөлімінің бастығы Большаков, орынбасары Итбаев, оқу бөлімінің бастығы Аймауытов, орынбасары Сәтпаев, Заң бөлімінің бастығы Барлыбаев, жер бөлімінің бастығы Ғаббасов, орынбасары Симонов, халық шаруашылығы кеңесінің басқарма мүшесі Қасенов...» «Қазақ тілі». № 138, 5 сентябрь, 1921 ж.).

Жүсіпбек жауапты қызмет атқара жүріп, жазу жұмысынан бір сәт те қол үзбеген. Жазушы, журналист, публицист ретінде түрлі тақырыпта жазғандары «Қазақ тілі» газетінде үздіксіз жарияланып тұрған. Семейде Совет өкіметі орнай сала, декабрьдің бесінен (1919) шыға бастаған тұңғыш Совет газетін ұйымдастыруға ат салысқандардың бірі және сол газеттің – «Қазақ тілінің» алғашқы редакторының бірі де Аймауытов. Ол оқу - ағарту, мәдени - тәрбие жұмысының қабілетті ұйымдастырушысы, терең білімді, мәдениетті, өнерлі, өнегелі, мәдениет қайраткері болған.

Аймауытовтың қызметі Семейден Орынборға ауысуы жөнінде архив қоймасында сақталған документті келтірейік:

М а н д а т

Предъявитель сего тов. Аймауытов постановлением Семгубисполкома откомандировывается в распоряжение КирЦИКа и направляется к месту новой службы в г. Оренбург.

При передвижении тов. Аймауытова все советские и общественные учреждения и организации обязаны оказывать ему всяческое содействие.

Изложенное подписями и приложением печати удостоверяется.

Тов. Аймауытов получил аванс в сумме десяти тысяч, который по прибытии его на место, подлежит возвращению Губисполкому.

Предгубисполкома – Жигаров.

Секретарь – Матвеев.

Мандат машинкаға басылған, жоғарғы жағына сиямен «отпуск» деп жазылған, яғни екінші данасы (көшірмесі), мандатты алғандығы туралы Жүсіпбектің өз қолымен «Аймауытов» деп қойған қолы бар. Мандаттың № 468,9

XII деп жазылған, жылы көрсетілмеген, 1921 жыл болар деп ойлаймыз.

Жүсіпбектің Семейден кеткеннен соңғы қызмет жайын баяндап беретін, Қазақ ССР Орталық мемлекеттік архивында сақталған: «Личное дело Аймауытова Джусупбека, члена Президиума КирЦИКа и коллегии Наркомпроса» – деп аталатын документ. Ол документте мынандай деректер бар:

«Протоколом Президиума КирЦИКа от 12 октября 1921 года, за N 1 тов. Аймауытов назначен в работу Наркомпроса».

1922 жылы 24 январь күнгі жазылған бір қатынас қағазда: «...тов. Аймауытов находится в Семипалатинске в должности ответственного редактора газеты «Казақ тілі», – делінген. Сөйтіп 1922 жылы Жүсіпбектің қызметі қайтадан Семейге ауысқан.

Оқуы мен қызмет бабына байланысты, 1914 жылдан бастап, он жылдай Семейде болған кезінде Жүсіпбектің жақсы қарым - қатынас жасасқан, көңілдес, достас адамдары, жоғарыда аттары аталғандардан басқа, Шаһкәрім, Көкбай, Сұлтанмахмұт, Сәбит Дөнентзев, Иса Байзақов, Жұмат Шанин, Майра, Әміре сияқты әдебиет, өнер қайраткерлері. Жазушының «Әнші» атты тамаша көркем әңгімесі Әміре Қашаубаевтың бейнесін суреттеуге арналған.

Ел басына қалың қасіретті ауыр күн туған кезде, Жүсіпбек Аймауытовтың адамгершілік мінезін, адал азаматтық қызметін көрсететін және оған жабылған жаланы баян ететін уақиға туралы мағлұмат беретін бір мәселеге тоқтала кетейік. «Қазақ тілі» газетінің 1923 жылғы 42 - санында басылған «Жауап» атты үлкен мақаласында Аймауытов былай деп жазады:

«69 - ншы сан «Еңбекшіл қазақта» Файзолла Ишанұлының айып алды деп, мені айыптап жазған сөзіне жауап беремін.

Қазақстанның бес губернасы аштыққа ұшырағаны, көп жанның мезгілсіз қырғын табуы, сан алуан бар азаматтың жүрегіне ауыр қайғы болды. «Қырылды», «жоғалды...», «жәрдем» деген сөздерді топ біткен, газет біткен қақсады. Жәрдем берудің бір шарасы аман елден мал жинап, төтесімен аш елге жеткізу керек делінді. Азамат атқа мінді. Газет бетінде зарлаушы, мал жинаушының бірі мен екенімді ел де, үкімет те біледі. Семей губернасынан мал жиналды. Ол малды аш елге жеткізу оңай жұмыс болмады, себебі: ит өлген жер (мың шақырымнан артық), жолдағы Ақмола губернасы қирай оба,

алты жерде банды, оның үстіне ашыққан ел «барған кісіні жеп қояды» деген лақап жайылды. Бұған көзі ашық кісі сенбесе де, қарапайым кісі жүрегі тұрды. Мал айдауға кісі шығуы қиын болды. Жалданып қойып, айнығандар да көбейді. Бұл міндетті мойынға алып, малға басшы болып баратын азамат аз табылды. Қауіп - қатерді, бейнетті, ауыр міндетті білсек те, бас тартуды лайық көрмедік. Алдымен баруға разылық, білдіргеннің бірі мен едім. Көп қиындықпен ай жарым жүріп, малды аш елге жеткіздік. Таратып бердік.

Семейдің губерналық аштар комиссиясының айтуы бойынша, біздің малымызды Ақмола азаматтары алып жеткізсе керек еді. Торғай, Қостанайдан алдымыздан кісі шығып, малды қабыл алса керек еді. Мұның бірі болмады. Аш ел хабарланбапты. Хабарланса да қам кеш істеліпті.

Сондықтан Атбасар уйезіне кірген соң, маған Торғай қаласына бару, малдың алдынан кісі шығару қажет болды. 3 - 4 жолдаспен 500 шақырымдай салт жүріп Торғай (Таңқайма) қаласына келдім. Торғай халқы мал келеді деп күтпеген екен. Біздің тұтқиылдан мал айдап келуіміз аспаннан құймақ жауғандай қуандырды. Елдің өсі шықты.

«Ашыққан бауырға мал айдап әкеліп беру тарихта болмаған іс», – деп шын жүрегімен елжіреп, Семей халқына алғысты берді. Жалдама өзенінде малды үлестірдік. Тегін берілген көп мал (4 мың 250 қара) аз олжа көрінбеді. Малды көрген соң, алған соң, тіпті разы болды. Ту бие сойып құрмалдық берді. Бізге де құрмет көрсетті. Мал-жанын ортаға салып, сонша жерден мал әкеліп беріп отырған кісіге қандай қазак разылық білдірмесін?!

Бақташылардың мұқтажына көмек - сый ретінде киім, азық жинап берді. Басшы деп бізге сондай құрмет істеді: ішік, ат берді. Жалғыз біз емес, бізден кейін барған екінші партия мал басшылары, Ғайса Тоқтарбековке де ат, ішік беріпті. Павлодар жігіттеріне де осындай көмек құрмет көрсеткен. Бұл жігіттер өздері де жазады. Рыза болғандығын Торғай азаматтары газетке де жазып білдірді. Міне, ол уақыттағы Торғай халқының рухы осындай еді

Келейік Файзоллаға...» – деп, енді Файзолла Ишановтың қасақана жалқаң жаласын баяндай келіп, сөзін былай қорытады:

«Мен Файзолланың газетке басқань-мен қараланып, әлеумет көзінде азаматтығым жойылады деп ойламаймын. Кімнің, кім екенін бар болсақ, уақыт көрсетер. Жалғыз қынжылатын нәрсе: ауыр қызмет, ақ ниет зая кеткен сықылды «еңбегін еш, тұзың сор» деген мақалдың тап болуы. Не жақсылыққа

жамандық қайту табиғат заңы, болмаса өмір көрсетер. Тыныш жатып біреуді мінеуден, сөгуден оңай қызмет жоқ. Іске келгенде байқалар «білгіштер!»

Бұл туралы менің жолдастарым да жазар.

Жүсіпбек Аймауытұлы».

Жүсіпбекті әдейі арандату үшін, Ишанов сияқты өзімшіл, күншілдердің қасақана жапқан жаласы газетке жазған мақалаларымен тынбайды.

Олар Аймауытовтың соңына жарық алып түседі. 1923 жылы басталған пәле - жала онан сайын асқындап, өрши түседі. Ақыры Жүсіпбек тұтқынға алынып, 1926 жылы сотқа тартылады. Сот тергеуі үстінде жабылған жалған жаланың беті ашылып, Аймауытов ақталып шығады. Жүсіпбектің өмір сапарында басынан кешкен осы бір озбырлық уақиғаның тарихы зерттеліп, жазылуы керек.

1926 жылдан кейін Шымкент қаласында Ахмет Байтұрсынов атындағы педтехникум директоры қызметін атқарып жүрген кезінде, енді саяси айып тағылып, 1929 жылы Аймауытов тағы да тұтқынға алынады. Абақтыға қамалып, тас қамал, тар қапаста ауыр азап шегіп, тарыққан аяулы азамат Аймауытовқа енді қайтып жарық дүниені көру нәсіп болмайды.

* * *

Табиғи дарынды Жүсіпбектің тасқындаған талантына сайма - сай терең білімі болған. Ол туған халқының рухани қазынасының кәусарынан ана сүтіндей нәр алып, сусындаған. Абайды бала жасынан жаттап өскен. Шығыс, батыс, орыс әдебиеті классиктерін таңдап, танып, көп оқыған, көңіліне мол тоқыған. Ерекше беріліп, құныға оқыған сүйікті жазушылары: Пушкин, Гоголь, Лев Толстой, Чехов, Короленко, Максим Горький.

Лев Толстой туралы Жүсіпбек:

«Толстой – ақыл - ойдың, ақындықтың кені. Адам баласын бақ іздеп, адамгершілікке үндеген пайғамбар. Өмірін шындық көксеумен тауысқан. Тұрмыс жүзіндегі теңсіздік, бақытсыздық, неше түрлі жауыздықтың тамыры адам баласындағы атаққұмарлықта, менмендікте, өзімшілдікте деп біліп, оның бәрін ел билеген күштілерден, үкіметтен көрген. Соғысқа, қан төгуге қарсы болған. Адам баласын бір бауыр қылам деп арпалысқан», – дейді. Максим Горький туралы: «XIX ғасырдың аяғын-

да байлар дәуренін жырлап болған орыс ақындары дағдарып, қаламынан жан кеткенде, әдебиетке жан салып, «жол мұңдалап» теңіздің иісін жұтып, мастанып, жұртты кеңдікке, еркіндікке, нұрлы күнге, ерлікке, тартысқа шақырған, өрттей лаулаған, толқындай тулаған төңкеріс ақыны. Ол жабыларды жан екен демейді, ерді, сұңқарды мадақтайды. Сұр өмірді өмір екен демейді, жорғалаған, қыбырлаған адамдарды жаратпаған.

Максимды орыс әдебиетінде «Дауыл құсы» деп атайды», – дейді Жүсіпбек.

Әрі драматург, әрі ақын, ұлы гуманист – ағылшынның дана жазушысы Уильям Шекспирді, француз жазушыларынан: Мольер, Мопассан, Виктор Гюго, Беранже, неміс жазушыларынан Гете, Гейне, америка жазушыларынан Джек Лондон, Берковичті, психологиялық новелланың шебері, Австрия жазушысы – Стефан Цвейгті жоғары бағалап, құрмет тұтқан.

Бұл аталған жазушылардың кейбіреулерінің шығармаларын да аударған.

Аймауытовтың тағлым, өнеге алған әдеби мектебі осындай.

Жүсіпбек – көркем сөздің ерен жүйрік зергері. Ол әрі ақын, әрі жазушы, журналист, публицист, сыншы, асқан шебер аудармашы және педагог-ағартушы. Ол музыка өнерінің терең сырына қанық, өзі әнші, өзі музыкант – сегіз қырлы өнерпаз. Адамгершілігі зор, адал жүректі, адам баласын алаламайтын ақ көңіл, мейірімді, ар - ұжданы биік, жаны таза, шыншыл, әділеттен айнымайтын, таймайтын, рухани ер, адал азамат. Осындай қасиетін халық үшін еңбек етуге арнаған адам.

Бұл айтып отырғанымыз – ессіз эмоция жетегінде кетіп, желіктен туған жадағай, қыздырма қызыл сөз емес. Үлкен жазушының сан салалы, мағыналы мол еңбегі, қалдырған бай әдеби мұрасы еріксіз мойындатқандықтан айтылған қалтқысыз шын, адал сөзіміз, өзіміздің ой қорытындымыз, өз пікіріміз.

* * *

Жүсіпбектің әдеби мұрасы зерттелген емес. Зерттелмек түгіл, сонау 20-жылдардан бастап Аймауытовты арандату әрекеті, оған жазықсыз жабылған пәле - жала Жүсіпбектің көзі жойылғанша, жойылғаннан кейін де, толастаған емес. Ол өз алдына зерттелетін мәселе.

Біз бұл мақаламызда толық болмаса да өзімізге

мәлім еңбектеріне жалпы шолу жасамақпыз. Шолудың өзі де қазір жүйелі түрде бола қоймас.

Аймауытовтың театр сахнасында көрсетілген және жарияланған пьесаларынан біздің білетініміз: «Рабиға», «Сылаң қыз» (комедия, Орынбор, 1922), «Қанапия – Шәрбану», «Ел қорғаны» (Ташкент, 1925), «Шернияз», «Мансапқорлар» (Москва, 1925). Бір ғана пьесасы туралы жазылған сын мақаласынан үзінді келтірейік.

«Мансапқорлар» драмасы туралы былай деп жазылған: «Драмада төңкерістен бұрын бір жағынан патша чиновниктерінің құлдығында, екінші жағынан байлардың, болыстардың табаны астында езілген қазақ жұртының тұрмысы, ел арасында бұзықтық, парақорлық, мансапқорлық, болыстық үшін кісі өлтіру сықылды жауыздықтар суреттелген.

Орыс бастауыш мектебінде оқып, «арыз жазуды» үйренген Мүсілім шығаннан шыққан парақор, жалақор, кедейді сүліктей сорған ағайыны – Қасқырбай болысқа тілмаш болады. Мүсілімнің де бар арманы Қасқырбай сықылды болыс болу, пара алу, ел қанау. Өзі жас, өзі орысша білетін Мүсілімге кәрі Қасқырбайдың жас қатыны ғашық болады. Мүсілім Қасқырбаймен болыстыққа таласады. Бірақ оны көрінеу жеңе алмайтын болған соң, қатынына у бергізіп өлтіреді.

Мүсілім арманына жетеді. Болыс болады. Енді ғашық болған жас әйел: «Сенің ойлағаның болды, мені қайтесің?» – десе, Мүсілім: «Қайтейін сені? Байға тиерсің... Біреу табылар», – дейді. Әйел алданғанын сонда біледі...

Төңкерістен бұрын қазақ елінің он екі мүшесін құрт боп жеген жауыздықтар шебер драмашының өткір қаламымен осылайша суреттелген...»

(«Книгоноша» журналы, 1926, N 31 - 32).

«Рабиға» драмасы, пьесаға бәйге жариялағанда (1927), екінші сыйлық алған, бірінші сыйлық Әуезовтің «Қаракөз» пьесасына берілген («Қ. Ә.» газеті, 1988, N 39).

Аймауытовтың романдарынан біздің білетініміз: «Қартқожа» 1926 жылы басылған (Қызылорда), «Ақбілек» романы 1928 жылы «Әйел төңдігі» журналының бірінші санында жарияланған, автор «Жанақ» деген псевдонимін қойған, «Күнікейдің жазығы» – 1928 жылы «Жаңа әдебиет» журналының бірнеше санында жарияланған. Бұл соңғы екі романның жеке кітап болып шыққан уақыты есімде жоқ. «Қызыл отау, қызыл бике» деген әңгімесі

«Әйел теңдігі» журналында басылған (1929), «Әнші», «Жол үстінде» әңгімелері «Терме» атты жинақ кітабында басылған (Ташкент, 1925). «Жол үстінде» әңгімесінің соңында «Қызылбас» деп қол қойған.

Аймауытов әдебиеттің барлық жанрында жазған адам. Оның: «Қызыл Қазақстан», «Жас қазақ», «Жаңа мектеп», «Жаңа әдебиет», «Әйел теңдігі», «Шаншар» т. б. журналдарда, «Еңбекші қазақ», «Ақ жол», «Қазақ тілі» т. б. газеттерінде жарияланған: әңгіме, фельетон, очерк, әдеби сын мақалаларын атап тізіп жатудың өзі ұзаққа кетер еді. Бір ғана біздің «Қазақ тілі» газетінде жарияланғандарының өзі жиырмадан астам.

Балаларға арнап жазған қызықты ертегі – әңгімелері («Жаман тымақ», «Көк өгіз», «Шал мен кемпір» т. б. суреттермен көркемделген кітапшалар еді.

Аударма еңбектері бір төбе. «Интернационалды» қазақ тіліне асқан шеберлікпен аударуының өзі - ақ Жүсіпбектің аударма өнерінің ерен жүйрігі екенін айнытпай танытады. Пушкиннің «Сараң сері» («Скупой рыцарь»), «Тас мейман» («Каменный гость»), Гогольдің «Бақылаушы» («Ревизор») пьесаларын аударған. Бұл аудармаларының бұрын қайда жарияланғанын біле алмадым. Ал, «Сараң сері», «Тас мейман» – 1935 жылы шыққан Пушкиннің таңдамалы шығармалар жинағы кітабында басылған (115 - 185 бет), жинаған, сөз басын жазған Кенжебайұлы Бейсембай.

Джек Лондоннан аударған «Теңіз телегей аттаныс» («Всеобщий поход») шығармасы 1926 жылы «Жаңа мектеп» журналының 4,5 сандарында басылған.

Жүсіпбектің көп аударма еңбектерін әлі білмейміз. Біздің қолымызда бар аудармаларының бірі – «Тау еліндегі оқиға» деп аталатын («Вершинная быль») романы (Ташкент, 1925 жыл.). Романның басында ұзақ «Таныстыру» жазылған. «Таныстыруда»:

«...Чуйковтың бұл әңгімесі – Европа жазушыларының көзінде мақтаулы, құнды әңгіме. Мұндай әңгімені оқып, қазақ өмірінен таныс болдық дегізгерлік әңгіме. ...Ескілікті тастап, жаңа заманға аяқ басқан дәуірде адамға жаңа талап, жаңа жігер керек. Жасымас қайрат, жалынды жүрек, қайтпас ерлік керек. Идеяның жолында бас байлауға, жан қиюға жас буынды үндеу керек. Келешекке торығып қарамай, түңіліп жыламай, келешектен таудай үміт күту керек. Үмітсіз, селқос істе мардым, береке болмайды, жеміс шықпайды. Өмір қалыпталмаған дәуірде, нағыз өмір емес, өмірдің сәулесіне мазда-

нып, соған ұмтылу керек. Осы жағынан қарағанда бұл әңгіме жас буынға өте пайдалы үлгі кітап бола ма деп ойлаймын...»

«...Орыстың бұрынғы жазушыларынан мұның тілі жат. Бейнелеу, салыстырулары өзгеше. Аз сөзбен көп нәрсе айтып береді. Қысқа, дәмді жазады. Қазақта қара сөзге шеберлік әдебиет майданында әлі жете алмай келеді. Сұлу, қысқа, дәмді, суретті қара сөз, күйлі, әуезді, кестелі қара сөз бізде әлі жоқ. Қара сөз жазушыларымыз бір ойды бастаса, ұшығына шыға алмайды. Сөзін тауыса алмайды. Қысқа, дәл, тиімді жаза білу қаламшылықтың бір шарты ғой. Бұл әңгіме сондай қысқа, дәмді жазуға үлгі болғандай түрі бар...», – деп, романды қызығып аударған және көркем әдебиетке өзінің қоятын шартынан шыққан.

Біз романның авторы – Чуйков деген жазушыны қанша іздестірсек те таба алмадық. Ойлай - ойлай кеп, осы шығарманы жазған – атақты суретші (народный художник СССР) Сәмен Афанасьевич Чуйков болар дедік.

Жүсіпбек еңбегінің енді бір саласы оқу - ағарту мәселесіне, ғылымға арналған. Ол: «Психология және өнер», «Тәрбиеге жетекші» деген кітап жазған, тарихшы, академик Покровскийдің «Төңкеріс тарихы», «Орыс тарихы» (үшінші бөлім) атты еңбектерін аударған.

«Тәрбиеге жетекші» (Бала оқытушыларға) деп аталатын кітап (186 бет) 1924 жылы Орынборда басылған. Осы кітабы туралы «Еңбекші қазақ» газетінде басылған мақалада: «...Жүсіпбектің «Тәрбиеге жетекші» кітабы – жыл құсы. Бұл кітаптың тілі өте жеңіл. Баспасы анық... Кітап аяғында пән сөздерінің қазақшасы тізілген...

...Жүсіпбек кітабы ескі сарынмен емес, жаңа сарынмен жазылған. Осы күнге шейін ғылымның оқыту, тәрбие туралы шығарған қорытудың Жүсіпбек қазақ оқытушыларына ең керегін алып жазған. Кітапта «қисын» (теория) аз, іс жүргізу жағы көп, бізге керегі де осы. Жүсіпбек оқытушыларымыздың тамырын жақсы айырған. Бұл кітапты оқып шыққан кісі мектептің мақсатымен танысады, қалай іс жүргізуін де біледі. Қалай істі ұйымдастыруын да түсінеді. Баланы қалай оқытуын да үйренеді. Кітап оқытушыларға жақсы жетекші. Бұл кітапты оқытушылардың оқып шығуы аз, зерттеп, жаттап алуы керек. Оқытудың тәртібі жайынан тәрбие алмаған мұғалімдер түгіл, оқу жолына маман оқытушылар да бұл кітапты дұрыстап оқуы керек.

...Бұл кітап педтехникумдарда да, пединститутта да

оқу құралы болуға жарайды. Бұл кітап әр оқытушы столының үстінде жатуы керек, әр мектептің кітапханасында болуы керек», – деген («Еңбекші қазақ» газеті, N 410, 1925 жыл).

Жас буынның жақсы білім алып, дұрыс тәрбиеленіп өсіп, адам болуын арман еткен Жүсіпбектің оқу - ағарту саласында да игілікті еңбек еткенін көреміз.

Жүсіпбектің қалдырған бай, асыл мұрасын бас-басына атай берудің өзі қазір мүмкін емес. Оның әр түрлі газет, кітап, журналдарда жарияланған әдеби сын мақалалары бар. Мысалы, Л. Толстой, Короленко, Максим Горький шығармаларының қазақ тіліне аудармасы туралы сын мақалалары «Терме» жинағында (1925), «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласы «Лениншіл жас» журналында (N 5, 1925) жарияланған.

Енді бір ең елеулі тарихи еңбегін атап айтуымыз керек. Сұлтанмахмұт Торайғыров Жүсіпбектің аталас ағайыны әрі айырылмас досы болған. Сұлтанмахмұт өлген соң (1920), оның шығармаларын он жыл бойы жинап - теріп, баспаға әзірлеп, өмір тарихын жазған Жүсіпбек еді. Жүсіпбек өлген соң, үш жылдан кейін «Сұлтанмахмұт (Торайғырұлының) Толық шығармалар жинағы» 1933 жылы басылып шықты. Жинақтың басында: «Сұлтанмахмұт қандай ақын» деген Сәбит Мұқановтың мақаласы бар. Аймауытовтың аты аталмайды. Аймауытов болмаса, Торайғыровтың толық жинағы шығуы, оның толық өмір тарихын білуіміз неғайбыл еді.

Жүсіпбек Аймауытов Сталиннің қара жүрек, қанды қол қарақшы жеңдеттерінің қолынан, 1931 жылы 41 жасында қыршынынан қиылды.

* * *

1982 жылы Ғабит Мүсіреповтың шақыртуы бойынша, Алматыға бардым. Шақыртқан мәселесі Шаһкәрім туралы екен. 12 июнь күні Ғабиттің үйінде ұзақ әңгімелестік. Әңгімеміз магнитофонға жазылып қалды. Ғабен Шәкерімді ағартып алу жайын айта келіп, Жүсіпбек туралы сөз қозғады. Жүсіпбекті ағарту мәселесін айта келіп: «Аймауытовтың жазған, колхозшыларға: «Көтеріліндер» деген хаты бар деген соң, соңына түсіп, алдырып көрдім

...Аймауытовтың почеркін мен білем...» – деп, біраз сөз айтқан еді.

Мүсіреповтың Аймауытовты ерекше жақсы көріп, құрметтейтініне көзім жетті де, қойдым. Біз қазбалап сұрай бермейміз ғой.

Өзбек жазушысы Насыр Фазылов сұрапты.

«Ғабит ағадан: «Сіздің ұстазыңыз болып па еді? Болса кім? – деп сұрағанымда, ол кісі: «Менің ұстазым – Аймауытов!» – деп мақтана жауап берген еді. Біз Аймауытовтың кім екенін де білмейміз, өз тарихымызды жөнді білмейміз», – дейді Фазылов («Лениншіл жас», 20 октябрь, 1988).

Жүсіпбек Аймауытов – қазақ әдеби тілінің жұлде бермес жүйрігі, терең ойлы, нәзік сезімді, ұшқыр қиялды, кең құлашты, нағыз классик жазушы.

МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВ

Кеңес үкіметі тұсында атын атауға тыйым салынып келген мәдениет қайраткерлеріміздің бірі Міржақып Дулатов бүгін де қайта туғандай болып, қуаныш құшағына бөленіп отырмыз.

Ол – кезінде Ахмет Байтұрсыновпен бірге әдебиет майданына шығып, «Оян қазақ!» деп ұран салған азамат акын, жазушы, жалынды журналист, ағартушы - педагог еді.

Міржақып Дулатов 1885 жылы 25 қарашада дүниеге келген. Туған жері бұрынғы Торғай уезі.

1895 жылы ауылдық мектепке түсіп, орыс және қазақ тілінде сабақ оқиды. Он екі жасында (1897) Торғайдағы екі кластық орыс - қазақ училищесіне түседі. Оны бітірген соң «ауылдық мектеп мұғалімі» деген атау алып шығады.

Тұңғыш өлеңі 1907 жылы Петербургте, «Серке» атты қазақ газетінің бірінші санында жарияланады. Ол газеттің екі - ақ саны шығып, сонан соң жабылған.

Міржақыптың «Оян қазақ» атты алғашқы өлеңдер жинағы 1909 жылы жарық көріп, елге тез тарап кетеді. Бұл жинақ 1911 жылы екінші рет басылып шығады.

Кітаптың сыртқы бетінде басылған:

Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты

Өткізбей қараңғыда бекер жасты

Жер кетті, дін нашарлап, хал қарап боп,

Қазағым, енді жату жарамас - ты, -

деген бір ауыз өлеңінің өзінен - ақ «Оян қазақтың» мұрат - мақсатын, негізгі идеясын айқын аңғарамыз.

Мұхтар Әуезов: «Қалың қазақ жұртының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі «Қырық мысал» болатын.

Қазақ оқушысына естілген екінші елшілдік ұран «Маса», – десе, Ахаңның «Қырық мысалы» мен «Масасына» іле - шала үн қосып, ұран салып шыққан Міржақыптың «Оян қазағы» болатын.

«Оян қазақтың» «Сөз басында» М. Дулатов былай дейді: «Дүниеге қатынасып жүрген оқыған адамдарымыз болмаса, біздің ғұмуми (жалпы. – Қ. М.) қазақ халқы пайдалы мәселелерден бейхабар еді. Себебі: дария қасында тамшы секілді, оқығандарымыз аздығынан, халқымыз шаһар ретінше емес, көшпелі әр жерде бытырап жүргендіктен, заман ахуалынан хабар білерлік, оқуға өз тілімізде газет жоқтықтан, татар туғандарымыздың әдеби тіліменен жазылған газеттері анық оқымаған халыққа түсініксізден дүниеде болып жатқан ғажайып уағрайыптан пайда ала алмай, біздің халық дүние сарайының бір қараңғы түкпірінде ұйықтап, ұмыт қалған секілді болып тұр. Сәйтіп заманымыз күн сайын торланып келеді, мұнан бұрын өткен он бес жылменен бүгінгі халымызды салыстырсаңыз да аз уақытта көп таршылықта қалған секілдіміз. Әлі де болса бұрыңғыдай қозғалмай, ғафілдікте жата берсек, енді аз заманда нешік болмақшымыз?!..

Қой, бүйтпелік, әр халықтың күші өнер болса, ол өнерге... қазақтар да ортақ болса керек. Соның үшін мұсылманша ғылымдар оқып... Надаңдардың көзін қойып, көңілін ашып, мұнымен ахиреттік пайдамызды табалық! Екінші, дүниемізде қажетті хақларымызды алып, жерімізді, малымызды сақтау үшін, басқалардан қорлық көрмес үшін орысша оқып, өнерлі болайық! Орысша білмегендіктің зарарын, білу парыз дәрежесінде қажет екендігін міне мұнан байқаңыз: Россия мемлекетінде жүз қырық миллионнан артығырақ халық бар, һәммәсі жүз тоғыз тілмен сөйлейді, соның ішінде үстем тіл орыс тілі. Күллі хүкмет махкамаларындағы жұмыстар орыс тілінде болады, закондар һәм солайша.

Өркім өз қолында барына жомарт болғаны секілді, мен де аз мағлұматымша бишара халқымызға пайда келтірмек мақсатымен осы кітапты жаздым.

Миряқкуп Дулатов – 1909».

«Оян қазақтағы» беташар, бірінші өлең «Қазақ халқының бұрынғы һәм бұ күнгі халы» деп аталған. Өлең былай басталады:

Міржақып неге отырсың қалам тартпай,
Бәйге алмас болғанменен жүйрік шаппай.

Шамаңды қадари-хал көрсетсеңші,
Байғұс-ау, оянсаңшы қарап жатпай.

Не пайда бір орыннан қозғалмайтын,
Тазармас қара су да жатқан ақпай.
Артықтан тағлым алып, кемге үйретпей,
Жүруің лайық па ақыл таппай.

Сен неге бой көрсетпей жасқанасың,
Тастаса көзің көрсін халық ұнатпай...
...Жігіттің несі жігіт босқа жүрген,
Қызметпен пайда беріп халыққа жақпай.

...Адасып қараңғыда сорлы қазақ,
Ай тумап, күн һәм шықпай, түр таң атпай.
Сөндірмей жанған өртті көрген адам,
Қалайша тұру мүмкін жанға батпай...

Қызығып қызарғанға кеткендер көп,
Шен алып дәрежеге жеткендей боп,
Ойлайды өз пайдасын халықты сатып,
Қазақты еш керексіз еткендей боп.

Тұманға кірді қалың біздің қазақ,
Арты жар, алды тұйық бұл не ғажап.
Адасқан ағайынға басшы болып,
Ішінде жол көрсетер адам аз-ақ...

Бұдан кейін келетін көлемді өлең – «Қазақ халқының бұрынғы мағишаты». Ақын бұл өлеңінде қазақ халқының өткен өмірі мен тұрмыс-салтын баяндай келіп, өнер-білімнен кенже қалғанына қапаланады:

...Бола алмай тілек қабыл қапалықта,
Көруде жәбіршілік жүрміз һәмән.
Қазағым, көрмегенің әлі алдыңда,
Боларсың көне берсең мұнан жаман.
Босыңда аяқ-қолың қимылдап қал,
Бір күнде тыпырлауға келмес шамаң –

деп ол елін адал еңбекке, өнер-білімге, бірлікке, бостандық пен ерікті өмір үшін белсенді күреске шақырады.

«Сайлаулар хақында» деген өлеңінде:

«Шыққалы болыс сайлау қырық жыл өтті.

Сол сайлау байқасаңыз түпке жетті», –

дей келіп:

Ағадан іні айырылды, атадан ұл,
Ағайын арзандады, қымбаттап пұл.
Сатылды ғазиз ұждан аз ақшаға,
Ғаламаты надандықтың емес пе бұл, –

деп қорытады ойын. «Қазақ жерлері» атты өлеңінде:

«Мың жеті жүз отыз бір сәнәсінде,
Біз кірдік Россияның панасына», –

деп, қазақ халқының Россияны паналап, оған қосылғанын айтады. Сосын ақырында, 137 жыл өткен соң (1868), қазақ халқының барлық жерін қазыналық жер деп жариялап, заң шығарып, отарлап алған патша үкіметінің зұлымдық саясатын әшкерелейді.

«Таршылық халымыз хақында аз мінәжат» деген ұзақ өлеңінде «халықтардың түрмесі» болған патшалы Ресейдің езгісінде тұншыққан қазақ халқының аянышты, ауыр хал-ахуалын терең суреттеп, тебірене жырлайды.

«Жас орнына көзімізден қан кетіп,
Қолымыздан ата мирас заң кетіп», –

деп бастап:

Бірлік жоқ алты ауызды халықпыз ғой,
Қатардан сол себепті қалыппыз ғой.
Ғылым мен мағрифатты керек ғылмай,
Надандық шәрбатына қаныппыз ғой...

Жұмыс көп біздің жұртта ұнамаған,
Нашар жоқ қорлық көріп жыламаған,
Шортандай шабақ жұтқан жалмауыздар,
Тексеріп өз ғайыбын сынамаған, –

дейді ақын.

Ағартушы–педагог ақын, күрескер - азамат ақын Міржақып Дулатовтың «Оян қазақ» жинағындағы өлеңдері – негізінен, саяси әлеуметтік тақырыпқа жазылған, әсіресе, патша өкіметінің отаршылдық, озбырлық саясатын әшкерлеуге арналған саяси лирика.

Біз бұл мақаламызда «Оян қазақтағы» шығармаларға галдау жасауды, әрине, мақсат етпейміз. Ол – алдағы уақыттың сыбағасы.

Жинақтағы өлеңдердің соңғысы «Сөз ақыры» деп аталады. Ол өлеңінде: бұл шығармалары туралы сыншылардың пікір айтып, қатесі болса, ғибрат алу үшін, көрсетулерін өтіне келіп, өлең жазудағы себебін, негізгі мақсатын айтады. Үлгі-өнеге алған ұстаз ақындарын тілге тиек етеді.

Бұл сөзді жазғаным жоқ ақын болып,
Халық тентек, бір өзім мақұл болып.
Қайғы мен хал мүшкілін білдіргенім,
Ұйқыда жұрт жатқан соң ғафил болып.

Қазақтың өзім дағы баласымын,
Білемін сол себепті рәсімін,
Қайламен қақпан құрған жауды көріп,
Теріс пе сізге келіп сыр ашуым.

Мүсәниф әр халықтан өткен сайрап,
Заманның кемшілігін айтқан зарлап.
Үзілмей данышпандар шығып жатыр
Милләтқа жаны ашып, қамын ойлап.

Орыста Пушкин, Гоголь һәм Лермонтов,
Крылов, Тургеневтер кеткен өтіп.
Қартайып бұл уақытта Толстой тұр,
Өзіне мәслихаттас ерлерді ертіп.

Қазақта бұлар теңдес бар ғой шешен,
Халықтан мойыны озып болған көсем.
Семейден шықты Ыбырай Құнанбаев,
Сөзінде қате бар ма сынап көрсең.

Ақын аз Байтұрсынов Ахметтей,
Сөзі алтын мағынасы меруерттей.
Оқыған ғибрат алып, жас жігіттер,
Һәммәсі өз халқына қызмет еткей...

Міржақып – өз халқына қызмет етуге бойындағы бар жақсы қасиетін, бар саналы өмірін арнаған, сол жолда қандай қиындық, ауыр азап, қауіп-қатер болса да, бәріне басын байлаған қайраткер, азамат ақын. Сондықтан да ол өзінің әдеби есімін (псевдонимін) «Азамат» деп атаған.

Міржақып өзінің өмірбаянында «Оян қазақ» кітабы туралы: «В 1911 году сборник («Оян қазақ». – Қ. М.) был конфискован Главным Управлением по делам печати», – дейді. Енді осы мәселенің тарихына аздап көңіл белейік. Халқына қызмет етуді мойнына алған ақын, ел-жұртын аралап тұрмыс-халын өз көзімен көріп-білуді мақсат еткен. «Насихат ғумумия» деген өлеңінде:

Мен жүрмін жиған кезіп, халық аралап...
Әр елді өз көзіммен көрейін деп

(«Оян қазақ», 91-бет), – деген сөзі бар. Сол мақсатпен 1911 жылы Семей қаласына келеді. Міржақыптың бұл сапары туралы «Айқап» журналында мынандай хабар жарияланған: «Қазақ зиялыларынан Міржақып әпенді Дулатов Петропавлдан Зайсан, Өскемен ояздарына саяхат ете бара жатып, Семей шаһарына тоқтаған еді. 2 июньде полиция... тарафынан арестовать етілді. Бұл турада істің баяны мынау: Дулатовтың пәтері Областной, Омский орамларының бұрышында екі этажды жұрттың үстіңгі қабатында, бір қазақ учителіменен бірге еді. Кешкі сағат 7-де пәтерін городскойлар қоршап алғанда, үйге жандармский ротмистр, полицеймистр, бірінші часть приставы һәм надзираторлар кіріп тінге бастаған. Тінту сағат 12-ге шейін созылған.

Жандармский ротмистр өзінің қалтасынан «Оян қазақ» рәсәласын шығарып: «Бұл кітапты білесің бе, кім жазған?» сауалын берген. Дулатов: «Бұл кітапты мен жаздым һәм екі мәртәбә басылып, екеуінде де цензордың рұқсаты болған», – деп жауап берген. Дулатовтан қазақ, татар һәм орыс тілдерінде әр түрлі кітаптар, газеттер һәм қолжазбалар табылып, оларды алған.

Бұлардың арасында: Ғаяз Исхақидың соңғы шыққан «Жамиғат» һәм «Тұрмыш ма бұ?» романдары, «Қазақстан», «Уақыт», «В мире мусульманства» газеттері, Байтұрсыновтың «Қырық мысал», Құнанбаевтың кітабы, «Маса» деген рәсәла, Ғұмар әл-Қарашидың «Өрнек», «Тумыш», Ғабдолла Мұштақтың «Көксілдер» һәм «Шәірлері», Дулатовтың өзі жазған «Оян қазақ!», «Бақытсыз Жамал», тәртіп етіп жүрген қазақ балалары үшін 2-бөлім қираһат кітаптарының һәм бастыруға әзірлеп жүрген бір кітабының жазбалары, ғайры уа ғайрилар бар екен.

Сағат 12-де Міржақып әпендіні түрмеге жөнелткен. Дулатовтың Семейде ізденерлік адамы жоқ. Қашан азат қылынар мағлұм емес.

Былтыр қазақ шағиры Ахмет Байтұрсынов та Семей түрмесінде тоғыз ай себепсіз һәм тексерусіз сарғайып отырған еді. Мұның халы нешік болар?!
Азамат Қорықбасов (Семипалат)». («Айқап» N 6, 1911 жыл, 10-11-бет).

Сөйтіп Ахмет ағасының артынан Міржақып та Семей түрмесіне түскен. Оның бұдан соңғы тағдыры жайында тағы да «Айқап» журналының хабарынан білеміз: «Өткен 23 декабрьде Семипалат Окружной соты Міржақып Дулатовтың ісін қарады. «Оян қазақ» рәсәләсін тәржіме еткен екі орыстан басқа, Дулатов тарафынан шақырылған екі эксперт: семинария учителі Нұрғали мырза Құлжанов һәм Рахметолла Елкібаев бар еді...

Окружной сот кешкі сағат 7-де Міржақып Дулатовты уголовное уложение 103-статьясының 2- пункты һәм 129-статьяның 6-пункты бойынша ғайыплы тауып, бір жыл крепостқа хукім етті. Соттан бұрын 6 жарым ай түрмеде отырғаны есеп емес. Дулатовтың бұл хукімге риза болмай, шикаят етешегі (уайым ететіні. – Қ. М.) естілді. М. М.»

«Айқаптың» осы санында тағы қосымша хабар жарияланған. Ол хабарда: «Адаремізге (басқармамызға. – Қ. М.) келген соңғы хабарға қарағанда, Міржақып Дулатов 2.000 сом залогпен азат қылынған екен», – деген.

(«Айқап», N 1, 1912 жыл, 23-бет).

Сөйтіп Міржақыптың «Оян қазақ» кітабы патша әкімдерінің үрейін ұшырып, әбігер қылған.

Бұл уақиға туралы «Айқап» журналына хабар жазып «Азамат Қорықбасов» және «М. М.» деп қол қойған адам – белгілі журналист, педагог Мұстақым Малдыбаев. Семейге келгенде Міржақыптың түскен үйі де сол Малдыбаевтың пәтері болады.

1910 жылы «Бақытсыз Жамал» романы басылып шығады. Өлеңмен жазылған «Сөз басынан» үзінді келтірейік:

...Оқуға емес жұрттың бәрі құмар,
Оқыған романды не деп ұғар.
Демеймін жалпақ жұрттың бәрі кеше,
Мағынасын түсінетін бар да шығар.

Сонда да жұрттың бәрі біле бермес,
Сөз болар жақсы, жаман бәрі кеңес.
Мақсұты романның құлық түзетпек,
Жазылған еріккеннен ертегі емес...

Бұл сөзді оқып көрер қолына алған,
Еншалла, хақиқатдүр, емес жалған.
Тыйылып мыңнан бірі қиянаттан,
Керсе екен ғайыптарын әркім қылған.

Қазақша роман жоқ басылған көп,
Бұл күнде халық ішінде шашылған көп.
Қадари-хал білгенше мен де жаздым,
Тілеймін болса екен деп асырған көп.

«Бақытсыз Жамал» қазақ әдебиетінің тарихындағы тұңғыш роман. Жүсіпбек Аймауытовтың 1926 жылы жарық көрген «Қартқожа» романына дейін «Бақытсыз Жамалдан» асырып роман жазған қазақ жазушысы болған жоқ.

Міржақыптың көркем әдебиеттегі ұстазы – Абай. Жан - жақты терең білімді, әдебиетші, сыншы Ыдырыс Мұстамбаев 1927 жылы «Қызыл Қазақстан» журналында жарияланған «Көркем әдебиет туралы» атты көлемді мақаласында: «...Абайдың әдебиетке әсері қандай болды? Мол болды. «Оян қазақтан», «Масадан» бастап, соңғы барлық белгілі ақындарымыз үлгіні Абайдан алды» («Қызыл Қазақстан», N 2 (58), 1927 жыл, 51-бет), – десе, Смағұл Садуақасов 1928 жылы Москвада басылып шыққан «Молодой Казахстан» (рассказы современных писателей Казахстана) кітабына жазған алғы сөзінде: «В начале этого столетия появляются первые последователи Абая. К ним можно причислить ныне живущих: А. Байтұрсынова, М. Дулатова, М. Джумабаева...», – дейді.

Міржақып Абай шығармаларымен 19 жасында (1904) танысыпты. Ол өзінің «Абай» атты мақаласында: «1904 жылы маусым жұлдызының басында Омскіге барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ахмет Байтұрсыновтан көрдім. Сонда Байтұрсынов айтты: «Естуімше, Абай өз өлеңінің басылып шығуын тілемейді һәм бастыруға ешкімге рұқсат бермейді екен, күз Қарқаралы қаласына барамын, сонда әдейі бұрылып Абайға сәлем беремін, танысамын һәм өлеңдерін бастыру жайынан сөйлесемін», – деп. Ахмет Абайды көруге нәсіп болмады: Абай емірі күзге жетпей, сол маусымның 23-нде опат болды». Әдебиетіміздің негізіне каланған бірінші кірпіш Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол. Бәлки мұнан кейін Абайдан үздік.

артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп алғашқы атқан жарық жұлдыз Абай» («Қазақ» газеті, 1914 жыл, N 67).

Ахмет, Міржақыптар алғаш қолдарына қалам алып, әдебиет майданына құтты қадамдарын бастаған шақта, олардың көз алдында адастырмас жарық жұлдыз – Темір-қазық – Абай тұрды.

Сондықтан Ы. Мұстамбаевтың: «Оян қазақтан», «Масадан» бастап, соңғы барлық белгілі ақындарымыз үлгіні Абайдан алды», – дегені, С. Садуақасовтың: Ахмет, Міржақып, Мағжандарды Абай шәкірттері деп атап айтуы – ақиқат шындық.

Смағұл Садуақасов «Бақытсыз Жамал» романы туралы айта келіп: «Роман... имел огромный успех, доставив автору небывалую славу», – десе, бұл да тарихи шындық. «Бақытсыз Жамал» Міржақыпты Шығысты зерттеуші орыс ориенталистеріне де танытқан. Әйгілі шығыстанушы түрколог, академик Владимир Александрович Гордлевский (1876 - 1956) 1914 жылы Дулатовқа хат жазып, өмірбаянын жазып жіберуді өтінеді. Міржақып, 1914 жылы 6 сәуірде оған жазған жауап хатын: «Г -ну Гордлевскому. Согласно Вашего письма посылаю Вам краткую и неинтересную свою биографию с фотографической карточкой...» – деп бастапты. Сөйтіп, 1914 жылы Москвада басылып шыққан үлкен кітапқа (көлемі 482 бет) Міржақып Дулатов енгізілген.

«Восточный сборник в честь А. Н. Веселовского» деп аталатын бұл кітапта Шығыстың ең әйгілі жазушыларының қатарында, қазақ әдебиеті өкілдері ретінде Абай Құнанбаев пен Міржақып Дулатовқа құрметті орын берілген.

Міржақыптың екінші өлеңдер жинағы «Азамат» деген атпен 1913 жылы басылып шығады.

Екінші рет 1914 жылы Қазанда басылған.

Бұл кітаптың сыртқы бетінде ақынның:

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,

Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.

Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі,

Пайдалан шаруаңа жараса алаш. –

деген бір ауыз өлеңі басылыпты. Бұл – бар өмірін туған халқына қалтқысыз еңбек етуге арнаған азамат ақынның адал сыры.

«Азамат» жинағындағы өлеңдері тар заманда тарыққан, еркіндік аңсап зарыққан халқының хал-ахуалын суреттеп, ар-намысын оятуға, көңіл көзін ашуға арналған.

...Көп құлағы мақтаменен тығулы,
Қасқыр қуып үріккен қойдай ығулы.
Құбыжық бар, десе қорыққан баладай,
Су жүрек боп сорлы қазақ бұғулы.

Жалыны ыстық жас ғұмырым шыдатпай,
Теріс істі пәк ұжданым ұнатпай,
Тоқтай алмай басым тасқа жеткенше,
Қарсы шауып қайырылған өткір болаттай.

Желігуден жел көңілім басылмай,
Білім артып жемісі жұртқа шашылмай,
Ерте мен кеш тақылдатып қақсам да,
Әуре қылды, бақ есігі ашылмай.

Жаудың бетін қажып тұрмыз бұра алмай,
Бұрмақ түгіл шыдап қарсы тұра алмай.
Күннің көзін қара бұлт жасырып,
Күлімсіреп нұрын шашып шыға алмай,

(«Азамат», Қазан, 1914 жыл, 40-41-бет).

Халық қамын ғана ойлаған, жеке бас мүддесін ел мүддесінен ешқашан жоғары қоймаған ақын халқының бақытты өмірі үшін күрес жолына басын байлап:

Аяусыз жаным, мен бір құрбан лағың,
Болса алуға, қаным себеп, мұрадың.
Болайын сүйінші: жұлдызы жанып бақыттың,
Сен көркейді деп естісе құлағым, –

дейді «Арманым» өлеңінде («Азамат», 38-бет).

«Азамат» жинағына: «Таза бұлақ» атты уақиғалы, көлемді көркем өлеңі, «Жұт», «Шешенің балаларын сүйуі», «Аяңыздар жетімді», «Газет - журнал», «Айқапқа», «Жоғалған қыз», «Көңіліме», «Шағым», «Қиял», «Қайтер едің?», «Арманым», «Сұлу қызға», «Таң», «Мұң», «Айырылу» секілді өлеңдері кірген. Ақын өзінің көңіл күйіне үндес келетін Лермонтовтың «Айтыс» («Спор»), Пушкинның «Гүл», «Әр қашан болмақ солай...» өлеңдерін шебер аударып, аталған жинағына кіргізген.

Жинақтағы «А. Б.-тың хаты» деп аталған өлең Ахмет

Байтұрсыновтың Міржақыпқа арнап жазған өлең-хаты.
Оның:

Аз сөзге құлағың сал, ақын інім,
Ой, пікір, рухымыз жақын інім..., –

деп басталатын алғашқы екі жолының өзінен, Міржақып Ахаңның сенімді серігі, айнымас адал досы болғанын айқын аңғарамыз.

Міржақып зор сеніммен қазақ жастарынан үміт етіп, оларға жар салып:

Етемін үміт жастардан,
Жаңа гүл шашқан бақшадай.
Мұратын оңай кім табар,
Жар салып жұртқа қақсамай.
Халыққа жастар басшы бол.
Қараңғыда жетектеп,
Терең судан өтер ме,
Мың қойды серке бастамай? –

дейді.

М. Дулатов 1911 жылдан бастап, қазақтың тұңғыш журналы «Айқаптың» жұмысына белсене ат салысады.

Онда жарияланған шығармаларын түгендеп тізіп жатпаймыз. Бұл журналда жарияланған мақалаларынан тарихи маңызды «Абылай хан» атты еңбегін атасақ та жеткілікті («Айқап», № 6, № 7, 1912). «Айқапқа» деген өлеңін ақын былай қорытады:

...Газет - журнал оқысаң,
Көзінді қазақ ашасың.
Дүние халын білмесең,
Ілгері қалай басасың?
Ігілік жолдан тартынба,
Бекерге де шашасың.
Өнер-білім тістей ме,
Шегініп неге қашасың?
Сарғайып жатқан бір ғаріп
Жіберді жазып батасын:
Халыққа шашып жемісін
Жасасын «Айқап», жасасын!

Ахмет Байтұрсыновтың туғанына 50 жыл толған мерекесіне арнап, орыс тілінде жазған көлемді мақаласында оның өмір тарихын баяндай келіп, Дулатов былай

дейді: «Ахмед Байтурсунов – публицист и творец школы киргизской словесности. Как публицист А. Байтурсунов, не имея почти никаких материальных средств, в начале 1913 года основал в Оренбурге первую, в полном смысле этого слова, киргизскую (қазақ – Қ. М.) газету «Қазақ», на страницах которой смело выдвигал нужды киргизского народа...

Вскоре газета «Қазақ» как единственный орган, отвечающий культурным и общественным запросам киргизской жизни, завоевала общую симпатию и стала популярной в широких массах» («Ахмед Байтурсунович Байтурсунов.» Биографический очерк. «Труды Общества изучения киргизского края», выпуск 3. Оренбург, 1922).

1923 жылы жариялаған «Ахаңның елу жылдық тойы» атты мақаласында Мұхтар Әуезов: «Қазақ» газетінің сүтін еміп өскен бір буын осы күнде пікір-білім жолында бұғанасы бекіп, іс майданына шығып отыр...» – дейді.

«Қазақ» газетін ұйымдастырып, жарыққа шығару ісінде Ахмет Байтұрсынұвтың оң қолы, ең сенімді серігі болған Міржақып Дулатов еді. Тар заманда, патша үкіметінің қыспағының құрсауындағы ауыр жағдайында шығып тұрған «Қазақ» газеті туралы М. Дулатов: «Қазақ» просуществовал до октября 1918 года. Созданная почти из ничего и существовавшая в тяжелых условиях царско - полицейского режима, благодаря умелому руководству и самоотверженному труду Ахмеда Байтурсуновича, газета перед закрытием имела свою собственную типографию, запас бумаги, небольшую библиотеку, тираж превышал 8.000.

Таким образом, возглавляемая А. Байтурсуновым газета «Қазақ» в истории молодой киргизской прессы заняла первое и почетное место» («Труды общества изучения киргизского края». Оренбург, 1922, стр. 25), деген.

Міржақыптың «Қазақ» газетінде жарияланған толып жатқан мақалаларын, өлеңдерін – барлық шығармаларын бір мақала көлемінде айтып шығу мүмкін емес. Оның тарихи тұлғаларға арнап жазған мақала, очерктерінің өзі бір сала. Мысалы, Ғабдолла Тоқайдың қазасына байланысты 1913 жылы жазған мақаласында: «Біздің қазақ халқына марқұм Ыбырай Құнанбаев қандай құрметті болса, Ғабдолла әпенді ноғайларға да сондай еді», – дейді. Сол жылы басылған «Хазірет сұлтан» мақаласында өзі барып көрген Түркістан қаласының тарихын. Ахмет Яссауи өмірін, Түркістанда болған қазақ хандарының тарихын баяндайды.

1914 жылы «Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан» деген мақала және «Абай» (опат 23 маусым 1904 жыл) атты бас мақала жазып жариялайды.

«Қазақ» -та жарияланған өлеңдерінен, мысал үшін «Елім-ай» атты бір ғана өлеңінен үзінді келтірейік:

Ем таба алмай дертіңе мен ертеден,
Сол бір қайғың өзегімді өртеген.
Тырп етпейсің бас көтеріп көрпеден,
Еңсең неге түсті мұнша, елім-ай!

Өткен - сағым, келер алдың – бір мұнар,
Қызылшылсың қызарғанға тым құмар.
Сақтан деген сөзді жан жоқ шын ұғар,
Жемге шапқан, қақпан құрса, елім-ай!

...Мұны құр бос өлең десең, өзің біл,
Жұрт болмаймын өлем десең, өзің біл,
Не болса да көнем десең, өзің біл,
Босағада жүрген құлша, елім-ай!..
(«Қазақ», 1914 жыл, N 52).

М. Дулатовтың ақындық, журналистік атағы «Қазақ» газеті арқылы ел-жұртқа онан сайын кең тарады.

1915 жылы «Терме» атты өлеңдер жинағы басылып шықты.

* * *

Міржақып Дулатов 1920 жылдан Ташкентте «Ақ жол» газетінің редакциясында істейді, 1921 жылы қызметі Семей қаласына ауысып, губерналық кеңес халық сотында сот қызметін атқарады. Сонымен қатар журналистік, жазушылық жұмысынан да қол үзбейді, мақалалары «Қазақ тілі» (Семей) газетінде басылып тұрады.

Семей қаласының архивында сақтаулы мына бір құжатқа қараңыз:

Дело

о службе члена Семипалатинского губернского совета народных судей товарища Дулатова.

Выписка из журнала общего собрания Семгубнарсу-да от 8-го декабря 1921 года.

С л у ш а л и :

1. Словесное предложение Предгубнарсуда о явке сего числа к исполнению обязанностей члена совнарсуда товарища Дулатова.

П о с т а н о в и л и :

Предложить товарищу Дулатову вступить с сего числа в исполнение обязанностей зам. предгубнарсуда, возложив на него заведывание всеми киргизскими делами и участками в губернии и инструкторов и судей и следователей киргиз (Семипалатинский облгосархив, фонд N 226, дело – 118, связка – 1).

1922 жылы Орынборға келіп, 1926 жылға дейін қазақ институтында (Институт народного образования) сабақ береді. 1926 жылы Қазақстан Мемлекеттік баспасында саяси редактор болып қызмет істейді.

Ахмет Байтұрсыновтың өмірбаяны туралы орыс тілінде жазған очеркі, «Балқия» атты төрт перделі пьесасы 1922 жылы Орынборда басылып шығады. Оқу - ағарту ісіне ерекше мән берген, жазушы - педагог Дулатов бастауыш мектеп оқушыларына арнап оқулықтар жазады. Бұл салада бізге мәлім және мектепте өзіміз оқыған кітаптары: «Оқу құралы» (Бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын қирағат кітабы), Орынбор, 1924 жыл, 5 басылуы, көлемі 126 бет; «Есеп құралы» (Бастауыш мектепте 1-жыл оқылатын кітап), Орынбор, 1925 жыл, 4-басылуы, 76 бет; «Есеп құралы» (Бастауыш мектепте 2-жыл оқылатын кітап), 4 басылуы, Орынбор, 1925 жыл, 98 бет.

Бұл екі кітап та, 1927 жылы Қызылордада 6 рет басылып шыққан. Аударма еңбектерінен әзірге бізге белгілілері: Г. Зиновьев. «Ресейлік коммунист (большевик) партиясының тарихы». Орынбор, 1925 жыл, көлемі 158 бет; «Қазақстанның 5 жылы» (1920 - 1925); Мерекеге арналған кітап. Қызылорда, 1925; В. И. Ленин. «1905 жыл төңкерісі», Қызылорда, 1926; Сенушкин. «Кәсіпшілер одағының мәдени-ағарту жұмысы». Қызылорда, 1926; М. Брудный. «Ленин және кәсіпшілер қозғалысы». Семей, 1926 жыл; Анов. «Мерезден құтқарды» (пьеса), Қызылорда, 1926 жыл.; Мадияр (М. Дулатов – Қ. М.). «Чума қандай ауру» (Қызылорда, 1927) деген де кітапша жазыпты.

Міржақып Дулатов қазақ халқының тарихын терең зерттеп, ғылыми - тарихтық еңбек жазған тарихшы да еді.

«Қазақ - қырғыз тарихы туралы» деген тақырып қойып, Семейде шығатын «Қазақ тілі» (қазіргі «Семей таңы») газетінің 1923 жылғы 5 мамыр күнгі 35 (305) санында Міржақып Дулатұлының «Өтініш хат» деп аталған мақаласы жарияланған.

Бұл мақаладан Міржақыптың орта дәрежелі мектептерге арнап, қазақ - қырғыз тарихын жазу жұмысын қолға алғанын көреміз. Жазып жатқан тарихының толық және дұрыс баяндалуы үшін қазақтың кәріқұлақ шежіре қарттарының, білімді азаматтарының игілікті іске атсалысуы қажеттігін айта келіп, олардан күтетін керекті мағлұматтарды нақтылы атап-атап көрсетіп, «Өтініш хатта» айтқан.

Және сол жылы «Қызыл Қазақстан» (Орынбор) журналының 17-18-санында (мамыр-маусым, 1923), «Тарихи мағлұматтар» деген айдармен Міржақып Дулатұлының «Қазақ, қырғыздың аты, тегі туралы» деп аталған көлемді мақаласы жарияланған.

«Қазақ, қырғыздың тарихын жазуға кіріскенде, – дейді Міржақып, – «қазақ», «қырғыз», «алаш», «үш жүз» деген аттар қайдан шыққан, қазақ пен қырғыздың тегі кім, бұлар қашаннан бері өз алдына жұрт болған... шешетін жұмбақтың бірі осы» деп, мақаласында ерекше көңіл бөліп, зерттейтін мәселелерін ашып айтады. Және өзінің жазған тарихи еңбегі туралы: «Біз бұ туралы тапқан - таянғанымызды оқушылардың алдына салып, кітап басылмастан бұрын білгіштердің сынынан өткізіп алуды лайық көрдік», – дейді.

Қазақ, қырғыз халқы туралы жазған Еуропа, шығыс және орыс тарихшыларының еңбектеріне шолу жасай келіп, өз пікірін білдіреді. Әсіресе, кейбір тарихшылардың: «Қазақ ескі жұрт емес, ХҮ ғасырда ғана әр түрлі түрік-моңғол тұқымдарынан құралған» деген пікірлерінің дұрыс емес екендігін көрсетіп, қазақ ежелден келе жатқан ескі жұрт екенін, нағыз тарихи мағлұмат-деректерді келтіре отырып дәлелдейді.

Қазіргі пайдаланып жүрген тарих кітаптарымыз да Міржақып көрсеткен ойсырап жатқан олқылықтардан сау емес. Нағыз тарихи шындық негізінде жазылған қазақ халқының тарихы жоқ екендігі саналы адамдарымыздың бәріне мәлім.

Ресми тарихшылардың жазғандары – құрғақ саясатқа салынып, шындықтың шырқын бұзып, өрескел бұрмаланып жазылған тарих.

Қазіргі кезде ғылым қағидасына адал тарихшы ғалымдарымыз қазақ халқының басынан кешкен шындық тарихына тереңірек үңіліп, зерттеу мәселесіне көңіл аударып, сөз ете бастағаны байқалады. Бірақ, әлі де нағыз қазақ тарихы жазыла қоймағаны анық.

Міржақып Дулатовтың бұдан жетпіс жылдай бұрын (1923) жазылған «Тарихи мағлұматтар» деген айдармен жарияланған, ешқашан маңызын жоймайтын мақаласын қалың оқырман қауымға, әсіресе, жастарымызға жеткізуді мақұл көрдік.

Қазақ, қырғыздың аты, тегі туралы

Қазақ, қырғыздың тарихын жазуға кіріскенде, «қазақ», «қырғыз», «алаш», «үш жүз» деген аттар қайдан шыққан, қазақ пен қырғыздың тегі кім, бұлар қашаннан бері өз алдына жұрт болған, біліміміз жеткенше алдымен шешетін жұмбақтың бірі осы. Біз бұл туралы тапқан-таянғанымызды оқушылардың алдына салып, кітап басылмастан бұрын білгіштердің сынынан өткізіп алуды лайық көрдік.

Қара халықтың ұғымынша, «атамыз Адам пайғамбар...» деп, беріде жаттап алған құрғақ шежірені саулата берумен, қазақ пен қырғыздың тегін еріксіз пәлен әулие, түген сахабаға апарып телумен нағыз тарих шықпайтыны оқымысты, білімді азаматтарға аян. Тарих кітабы ғылым, білім арқасында ғана дұрыс я орасан қатесіз шығуға мүмкін. Бұл күнге шейін қазақ, қырғыз тарихы туралы толық мағлұматтар кемдіктен, қазақ, қырғыздың өз арасынан шыққан зерттеушілер ерте күннен болмағандықтан, соңғы кездерде тарихымызды жарыққа шығаруға талаптанған азаматтар әр ағаштың басын бір шалып, құрап-сұрап, өзге жұрттардың жазғандарын тексеріп, қараңғыны қармалағандай болып жүр. Сөйткенмен шын кіріссек, үздіксіз ізденсек, жоқты ойлап шығармағанмен, көмескіні ашуға, барды табуға болар деп сенеміз.

Сондықтан тарихи әдебиеттен болсын, халық аузында ертеден сақталып келген қисынды сөздерден болсын, төменгі біздің жазғанымыздың кемін толтырарлық, қатесін көрсетерлік білгендері бар қазақ - қырғыз аза-

маттары осы мақаланы оқығаннан кейін, кешіктірмей жазуларын өтінеміз.

Қазақ, қырғыздың атын, тегін теріс ұғыну

Қазақ, қырғыздың атын, тегін, қандай жұрт екенін зерттеп, алдымен жаза бастаған – басқа жұрттың тарихшылары. Бірақ олар әріден ескеріп, көптен жазып келе жатқан жоқ: кейбіреулері кезі келгенде бір мақсұппен жазған, бір парасы ғылымға әуестікпен шынымен зерттеген. Бұлардың бәрі де өте кеш кірісіп, бергі екі-үш ғасырлық дәуірлерді ғана болмаса, қазақ, қырғыздың арғы кездегі атын, тегін, өткен өмірін жақсы біле алмай, әлі күнге шейін жорамалдап келеді. Қазақ жайын білуге европалықтар, айырықша орыс білімпаздары, ХҮІІІ-інші ғасырдың ортасынан, яғни 1730 жылдар Әбілхайыр хан тұсында, Кіші жүз орысқа қарағаннан бері ғана кірісе бастаған. ХҮІІІ-інші ғасырдың орта кезінде қазақ жайынан жазған Миллер, Паллас, Георги, Рычков, Фишер дегендердің кітаптары шыққан. Бұлар қазақ, қырғыз жайын жете біліп зерттеді деуге болмайды. Біреулері қазақ пен қырғызды екі түрлі жұрт деп, біреулері бір тұқымнан деп, бұл екі пікірдегілердің екі жағы да қазақ пен қырғыздың я тектестігін, я басқалығын исбаттай¹ алмаған. ХІХ ғасырдың басында қазақ, қырғыз жайын зерттеген Клапрот, Риттер секілді білімпаздың да мағлұматтары өте ұшқары, орасан қате болғандығы көрінеді. Мәселен, Клапрот найманды² бұрыңғы Об, Енисей өзендері бойындағы қырғыз тұқымы дейді. Риттер: түрік нәсілінен екендігіне ешкімнің дауы жоқ, қазақ пен қырғыз индогерман затынан болуға тиіс, Енисейге ауып келіп, көп жұртпен қаны араласып «түрік» болып кетсе керек, деп жориды.

Өстіп қазақтың, қырғыздың тегін әркім әр түрлі жорып, бірінің адасқан ізін бірі басып, көрінеу жалған, болымсыз дәлелдер көрсетумен келген. Қазақ жайын өзгелерден гөрі жете зерттеген Левшин. Мұның кітабы 1832-інші жылы басылып шыққан.

Бұл күнге шейін қазақ, қырғыз тарихы туралы жазушылар Левшинді аттап өткен емес. Қайсылары Левшиннің кейбір пікірлеріне қарсы болса да, көбінесе оны негіз қылып алып жүргені белгілі.

1 Исбат (арапша) – дәлелдермен бекітіп, нанымды етіп көрсету (Қ М)

2 Түрік тарихшылары найманды монғол руларының бірі дейді (М. Д.)

Қазақ, қырғыздың аты, тегі һәм қашаннан бері тарих жүзінде белгілі жұрт болғаны туралы бұрынғы-соңғы мағлұматтармен таныса келе біз төменгі қорытындыға келдік.

Қазақ пен қырғызды бөтен жұрттар бұл күнге шейін дұрыс атамайды. Мәселен, орыс халқы қазақты «киргиз-кайсақ» деп, бір сөз орнында атайды. Нағыз қырғыздың өзін де жоғарғы айтқандай «киргиз-кайсақ» деп, кейде «тағы қырғыз», «қара қырғыз» дейді. Қытайлар «бурут» дейді. Дұрысында қазақ пен қырғыз ешуақытта өздерін жоғарғы айтқандай, бөтен жұрттар таққан атпен атаған емес. Қазақ өзін қашаннан «қазақ» деп, қырғыз өзін «қырғыз» деп келеді. Қырғыз бен қазақ, арғы тегі бір болғанмен, екі атаның баласы, біріне бірі туысы жақын түріктің екі руы екені мәлім. Орыстардың «қазақ», «кайсақ», қытайлардың «хасах» деп жүргендері «қазақ» деген сөзді бұзғаны Қайсыбір күншығыс жазушылары, қазақ Айсадан (Иссус – Қ. М.) бұрын өз алдына жұрт болған деулері қаншалық дәлелді екендігін исбаттау қиын болса да, «қазақ» аты қазақтың өз алдына жұрт болғаннан бері өзгерілмей келе жатқандығы, ешуақыт қазақ өзін өзге атпен атап көрмегендігі анық. Қазақтың қазақ аты парсы. Бұхар, Хиуа һәм өзге Азия жұрттарының көбіне мәлім. Ерте заманда қазақпен араласы болған ескі жұрттардың бірі қытайлар да қазақты «хасах» деп атайтындығы жоғарыда айтылды.

Қырғыздың аты, тегі һәм қашаннан бері жұрт болғаны туралы

Қырғыздың арғы тегі түрік тарихының ертедегі бұлдыр кездеріне барып жоғалады. Мұнан 300 жыл шамасы бұрын түрік шежіресін азған атақты Абылғазы Баһадур ханның айтуынша, Оғыз хан немерселерінің бірінші аты Қырғыз екен сондықтан осы күнгі қырғыз елі соның тұқымы дейді. Бірақ қырғыздар арғы зағандарда әр жұрттан шабыншылық, қырғыншылық көп өріп, тұқымы азайып қалған дейді. Оғыз ханның заманы Айсадан (Иссус – Қ. М.) екі - үш ғасыр арман жаттыр Абылғазының қырғызды Оғыз ханнан атауы тарихи дәлелдермен бекітілмеген болса да, әйтеуір қырғыз Азияны мекен еткен жұрттардың әрдегі бір тағлауы екені анық.

569-ыншы жыл император йіншн Юстинян Станбулдан

1. Қытай тарихы (Қазақстан тарихы, 1-к. М.)

Земарх деген елшісін Азияның Солтүстік - күншығыс аралығындағы жерлерде көшіп-қонып жүретін түріктердің ұлы ханы Дизабұлға жібергенде, хан елшіге қайтарында қырғыз текті бір тұтқын сыйлаған. Абылғазының айтуынша, қырғыз Шыңғыс хан заманынан көп бұрын күшті жұрт болып тұрып, қырғыз ханы Орыс хан елімен өздері тіленіп, Шыңғыс ханға бағынған. Ол кездегі қырғыздың мекені Селенгі, Ойғыр-мұран өзендерінің арасы дейді. Кейінгі тарихшылар да Абылғазының бұл сөзін растайды: Ойғыр-мұран – осы күнгі Енисей өзені, Сібірді орыс алғанда қырғыздар сол арада болған, Шыңғыс заманындағы мекені де сол еді, деседі. Қырғыз елін Шыңғыс хан (мұнан 700 жыл бұрын) кіші баласы Толыға тапсырғандығын ескі тарихшылардың бәрі бекітеді. Қытай тарихшылары да қырғыздың ескі жұрт екендігін көрсетіп, қырғыз бен қазақ екеуі де түрік нәсілінен тарағандығын исбаттайды.

Қырғыздың XIV ғасырдан XVI ғасыр аяғына шейін қандай күйде болғаны тарихта анық айтылмайды. Бірақ, XVII ғасыр бойы үздіксіз қырғыз атағы Сібір шежірелерінен шығып отырады. Том, Енисей аралығындағы өзендер бойында, Саян тауларының маңайында мекен етіп жүріп, қырғыздар XVII ғасыр бойы Сібірдегі жаңа орныққан көршілес орыс қалаларын мазалап, шауып ала беретін болған. Ол кезде тұрғылас елдердің бәрі қырғызға жау болып, қырғыз орыспен де, монғолмен де, жоңғарлармен де дамылсыз соғысып, кейде жеңіп, көбінесе жеңіліп отырған.

Ақырында қырғыздан әбден мазасы кеткен соң, XVII - XVIII ғасырдың өліарасында жоңғардың қонтайшысы орыс үкіметімен бірігіп, қырғызды тықсырып, осы күнгі мекені Алатауға шығарып жіберген.

Қазақ қалай «қырғыз» атанды

Бұрын қырғыз елі Сібірді мекен етіп тұрғанда, Сібірдегі орыстың қалаларын, ауылдарын дамылсыз шауып, мазасын кетіре бергендігі мәлім. Ол кездерде орыстар: «әне, қырғыз шауып кетті, міне, қырғыз келіп қалды» деген күйге ұшыраған. «Қырғыз келеді» десе, орыстың жылаған баласы уанатын болған. Сондықтан орыстың ұғымында «қырғыз» деген сөздің өзі жау, шабағаншыл мағынасында орнап қалған. Ал қырғыздан кейін, әрі көп, әрі орысқа бағынбай өз алдына отырған қазақ жұрты орысты қырғыздан жаман жәбірлеп,

әсіресе, Сібірдің оңтүстігіндегі облыстарына үлкен зиян келтіре берген соң, қазақтарды да қырғыздай жек көріп, сегіс орнына «қырғыз» (киргиз) деп атаған. Қазақ секілді Сібірде ол кезде орыспен сыбайлас отырған татар, монғол елдері, өздерінің аздығынан болса да, жуастығынан болса да, орыспен жауласпай, ұрыс-қағыссыз тату тұрған.

Қазақты орыстардың «қырғыз» деуінің жаңағы айтқаннан басқа тағы бір себебі болған. Алғаш Сібірді мекен еткен орыстар, Сібірді алушының бастығы Ермак, оған ергендер оның тұқымы – бәрі казак (казак - орыс) еді. Сондықтан оларға өздерін де казак, қазақтарды да казак деу, қапелімде ыңғайсыздық келтіретін болған, үнемі «қай казак» деп айырып отыру қажет бола берген.

Міне, сонан бері қазақты қырғызбен шатастыру, қырғызды да «қырғыз», қазақты да «қырғыз» деп атау басталады. Сонан бері бұл екі елдің шежіресін білмегендер, кейбір тарихшылардан бастап, қазақ, қырғызбен қатынасы кем жұрттардың көбі екеуін де «қырғыз» дейтін болған. Қазақты орыс «қырғыз» деп атайтын болған соң, орысқа бағынып жазу-сызу, заң-законның бәрі орыс тілінде жазылғаннан кейін, күні бұ күнге шейін қазақтың орысша оқығандарының өзі орысша жазғанда, сөйлескенде қазақты «киргиз» деп әдеттенген.

Қазақтың аты, тегі Һәм қашаннан бері жұрт болғаны туралы

Қазақ фәлен уақыттан, фәлен ғасырдан бері жұрт болыпты деп кесіп айтуға болмайды. Орыс шежірелерінде қазақтың мәлім болуы ХҮІ ғасырдың ішінде ғана. Бұған қарап қазақтың өз алдына жұрт болуы сонан бері ғана деуге келмейді. Орыс жазушыларының көбі ең алғашқы қазақ татар арасынан шыққан, қазақ деген аттың өзі сонда аталған, бұрынғы Һәм қазіргі аты сонан келеді деп есептейді. Бұл пікірді Күншығыс тарихшыларының бәрі де бекер дейді. Олардың жазуынша қазақ ескі жұрт, арғы замандарда өзін өзі билеген, ешкімге бағынбаған деседі. Қайсыбіреулері қазақтың қазақ аталып дәурен сүруі Айсадан арғы заманда болған дейді. Бірақ, мұны бекітерлік толымды дәлелдер тарихта ұшырамайды.

1020 жылдарда өмір сүрген атақты Фердоуси өзінің тарихында қазақ жұрты Һәм қазақ хандары туралы жа-

зады. Бұған қарағанда қазақ Фердоусиден бұрын мемлекетті жұрт болғандығы көрінеді. Фердоусидің айтуынша, қазақ ескі жұрт, өзінің жауынгерлігімен, ел шабуымен заманында атақ алған, соғысқа шыққанда қазақтың тұтынатын құралының көрнектісі найза болған.

Кейін Азиядан қолына найза ұстап, жорыққа аттанғандарды, нағыз қазақтың әдетінше, көрші елдеріне шабуыл жасай бергендерді жұрт «қазақ» деп атай беретін болған. Кейбіреулердің «қазақ ноғайдан шыққан» деп жүру себебі, ноғай арасынан да әлгіндей қазақ сияқты жорыққа аттанушылардың қимылы, өнері шын қазақтікіне ұқсас болған соң, олар да «қазақ» атанған. Нағыз қазақтың жоғарыда айтылғандай салтына, жауынгерлігіне, қару-жарағына ұқсас жағын алып, өздерін де «қазақ» деп атау әдет болған.

Шынында қазақ деген сөзге өзге бір айрықша мағына беруге, басқа бір тілге аударуға келмейді. «Қазақ» деген сөз фәлен жұрттың тілі, түген жұрттың тіліне аударса, сондай мағына шығады деп ешкім айта алмайды.

Ориенталист Сенковский бұл туралы былай дейді:

«Белгілі Бабыр мырзаның шағатай тілінде жазған кітабында қазақ деген сөз ұшырайды. Бабыр қазақты бетімен жайылушы, өз еркімен жүруші мағынада түсініп, осыдан «қазақлық», «қазақламақ» деп өзгертеді. Мұнан анық көрініп отыр, бұл мағына қазақ атанған жұрттың тұрмыс-салтынан алынғандығы. Русияны татар билеп тұрған заманда христиандар табынан бөлек еркін болып, өздері тілегенінше бір жерден екінші жерге қоныс аударып көшіп жүрген орыс текті азат адамдар «қазақ» (казак) атанған. Соңынан осылардың аты Запорож, Дон казактарына тағылған: орыс жерінен қашып, Днепр, Дон жағаларын жайлағандардың бәрі казак атанған, яғни өздерін қазақ сияқты азат адамдармыз деп санайтын һәм атайтын болған.

Орыс тарихшыларының көбі: қазақ түрік, монғол жұртынан әр руынан құралып, беріде ғана жұрт болған, «қазақ» деген сөздің мағынасы – бетімен өскен, еркін жүрген «қазақ» әр елде де болған, деулері дәлелсіз, әсіресе, қазақты ХҮ ғасырда ғана жұрт болуы һәм қазақ құрама мағынасында, «мұндай ат әр жұртта бар» деулері қисынсыз. Қазақтың ескі жұрт екендігі туралы Фердоусидің дәлелін бекерге шығарған ешкім жоқ. Фердоусидың қазақ жұрты һәм қазақ хандары жайынан жазғанына 900 жыл өтіп отыр. Әлбетте, қазақ Фердоу-

си жазған жылы ғана жұрт бола қойуы мүмкін емес, сол жылы «қазақ» деген жұрт, қазақ жұртының хандары болғаны рас болса, ол жұрт оның аржағында Фелен ғасыр бұрын өз алдына жұрт болуға керек. Фердоусидің жазғаны осы күнгі біздің қазақ болмай, өзге жұрт болса, ол жұрттың қайда кеткенін бір тарихшы айтпайды. Екінші, қазақ жұртының құрамалығына аты дәлел, қазақ әр жұртта болған, әр жұрттан наразылықпен бөлініп шыққандардың бәрі қазақ атала берген, сондықтан қазақ жұрты да түрік, монғолдан бөлініп шыққан тұқымдардан құралған» деуі дәлелсіз көретініміздің мәнісі, қазақ бөлінуші, бетімен жайылушы, еркіндік сүйюші; мағынада екендігі рас болғанда да, жұрт біткеннің бәрі бұл мағынаны «қазақ» деген бір сөзбенен атауының қисыны жоқ. Өйткені, жұрт біткеннің бәрінің тілі бір емес. «Қазақ» деген сөз бір жұрттың ғана тілі болып, өзге жұрттар өздерінің «қазағын» өз тілімен атауға керек емес пе. Сондықтан біз өзге жұрттардан бөлініп шығып, өз бетімен кетіп қазақ атанғандығы шын қазақ жұртының тұрмыс-салтына еліктеп айтылған деген ориенталист Сенковскийдің пікірін дәлелді көреміз.

Орыс тарихшылары айтқандай, қазақ беріде ғана құралған жұрт емес екендігі жоғарғы сөйлегендерден де көрінсе керек. Қазақты анық құрама ел деп, болмаса бір тұқымнан деп таласуға болғанмен, дәл қайсысы екенін айту қиын. Қазіргі тарихи дәлелдердің күштірегі – қазақ түрік-монғол қауымдарынан біріккен құрама жұрт екендігін қуаттайды. Әрине, қазақ түріктің бір ғана руы, өзге руларымен қатынас тіпті жоқ деп айтуға болмайды. Бірақ, құрама болғанда да, негізгі қазақ X ғасырдың ар жағынан келіп, өзге түрік һәм азын-аулақ монғол қауымдары кейіннен бірте-бірте қосылып отырған. Қазақтың осы күнгі кей рулары, мәселен қаңлы, қыпшақ, керей, найман Айсадан (Иссустан. – Қ. М.) бұрын дәурен сүрген елдер екенін тарихшылардың бәрі де исбаттайды, бірақ көбі, жоғарғы айтқанымыздай, қазақтың өз алдына жұрт болуы беріде болған, қазақ жұрты көбінесе: қаңлы, қыпшақ, дулат, арғын, найман, керей руларынан құралған, бұлардың арасында: керей, найман, дулат – монғол тұқымынан, қазақтың ұйтқысы – таза түрік нәсілді қаңлы мен қыпшақ, дейді

Тарихшылардың көбі қазақтың құрамалығына дәлел қылып, қазіргі қазақ руларымен аттас: қаңлы, керей, қыпшақ, тама сияқты рулар қазақтан басқа түрік жұрттарының, мәселен, Станбол түріктерінің, башқұрд, өзбектердің арасында барлығын келтіреді

Қазақ тарихын жазған Чулошников: қазақ ескі жұрт емес, ХҮ ғасырда ғана әр түрлі түрік-монғол тұқымдарынан құралған, деген пікірлерді қуаттайды. Мәселен, Шоқан Уәлиханұлы – өзі қазақ, қазақтың құрама жұрт екенін, ХІҮ-ХҮ ғасырларда ғана жұрт болғанын айтады, дейді Чулошников. Мұның «Шоқан – өзі қазақ» дегені болмаса, Шоқанның пікірі де: «қазақ құрама, беріде жұрт болған» деушілерге қосылғаннан басқа өздігінен жаңадан тапқан дәлелдері жоқ. Чулошников Шоқаннан басқа: Григорьев, Вильяминов-Зернов, Мейер, Красовский, Радлов, Ибрагимов, Веселовскийлердің пікірін қуаттайды. Бұлардың көбі бірінің пікіріне қосылып отырған, көбі Вильяминов-Зерновтың бағытымен кеткен.

Чулошников антропологтардан Ивановский, Харузин, Чугуновтың: «қазақ – құрама, себебі қазақтың бәрінің түрі бірдей емес» деген дәлелдерін көрсетеді.

Қазақты антропология жолымен зерттеушілердің бәрі беріде, ХІХ ғасырдың аяқ кезінде кіріскен. Қазақтың түрі бірдей еместігі құрамалығына дәлел болғанмен, қашан құралғанына һәм ескі жұрт еместігіне дәлел бола алмайды. Өйткені, қазақ затында бір-ақ тұқымнан болса да, қазіргі түрінде түрлілік болмай қоймас еді. Арғы атасы түріктен бөлінбей тұрған заманда да, соңынан өз алдына жұрт болып жүрген заманда да, қазақ жауынгер ел болып, кез келген жұрттың бәрімен соғыса бергені анық. Соғыста жеңген елдерін шауып алып, жетім-жесірді олжа қылып, ұлын – құл, қызын – күң етіп жүргені де мәлім. Қазақтың бұрынғы хандары, батырлары, билері жеңген елдерінен қатын алмағаны кем де кем. Жаугершілік басылып, бейбітшілік заман орнағаннан бері де қазақ көршілес ноғай, башқұрдтан қыз алып, құда болуы көп болмаса да, бірсыпыра бар. Мәселен, мұндайдың көбірек жері Жетісу, Семей болыстарында. Бұл облыстарда «шала қазақ» атанып жүргендердің бәрі де ноғаймен қан араласқаннан болған. Түркістан қазағы арасында, көп болмаса да, сарттан, өзбектен қыз алып араласқандық бар. Өткен бір-екі ғасырдың ішінде әскерлік қызметі һәм өте ауыр болған себепті солдаттан қашып, қазақ арасына келген, саудамен жүріп қазақ арасында тұрып қалып, қазақ болып кеткен ноғай, башқұрдтар; Түркістан, Бұхардан шығып, қазақ арасына сіңісіп кеткен қожа-молдалар болған. Осы айтқандардың бәрін қорытқанда, қазақ қаны өзгелердікімен араласып, аз да болса, түріне өзгешелік кіргізгені анық болса ке-

рек. Әлгі айтқандардың бәрі қазақтың бір аймағында я бір руында ғана болмай, әр елінде, әр жерінде болғандықтан қазақты атропология жағынан сынаушыларға мұндай түрлері кез келе беруге мүмкін. Қазақтың түріндегі осындай түрлілікті тауып, олар қазақ құрама жұрт деген пікірге келуі ықтимал. Бірақ, бұған қарап қазақты ХҮ ғасырда ғана құралып жұрт болған деуге келмейді. Қазақтың құрамалығы ескі жұрт екендігіне қарсы дәлел бола алмайды, қайта құрама бола тұрып, бұл күнде тілі, әдет-ғұрпы, салт-санасы бір кісінің баласындайлығына қарағанның өзінен қазақтың ескі жұрт екендігі, кейіннен қосылғандардың ұйтқысы қазақ екендігі исбатталады.

Қазақ ескі жұрт екендігіне дәлел қылып, Левшин Фердоуси пікірін қуаттаса, Орта Азияны зерттеуші атақты ориенталист Герман Вамбери, Фердоусиды да айтып, бұған қосымша Х ғасырда «қазақ» жайынан жазған Константин Перфиродный (?) сөзін де ортаға салады. Қазақтың ескі, хәтта бір тұқымнан өрбіген жұрт екендігіне осыларды көрсетіп, оның үстіне өз пікірін де баяндайды. Вамбери: «Каспий теңізінен Алтай, Оралдан Тән-Шанға шейін жайылып жатқан қазақ даласындағы қазақ руларының тілінде, мінезінде, құлқында, әдет-ғұрпында еш айырма жоқтық, бәрінікі бірдейлік, қазақ жұрты бірыңғай, бір тұқымды жұрт екендігінің дәлелі», – дейді.

Қазақ ескі жұрт я ХҮ ғасырдан бері ғана құралып ел болғаны туралы тарихшылар арасында талас көп болса да, қазақ Алтын Ордадан бөлініп шығып, осы күнгі қазақ атанған түрік руларынан құралғандығына көбі даусыз бірігеді.

Шыңғыс хан дәуірлеп ешкімнен беті қайтпай, соғысқан елдерінің бәрін жеңіп, қылышынан қан тамып тұрған заманында, үлкен баласы Жошыға, ол кезде Еділ, Жайық арасын мекен ететін қыпшақ елін берген. Сонан кейін қыпшақ «Жошы елі, Жошы ұлысы» атанған, «дәшт¹ қыпшақ» деп аталатын болған. Жошы өлген соң, Шыңғыс хан Жошы елі – дәшт қыпшаққа Жошыұлы Батуды хан қойған. Қыпшаққа жүргізерде Батуға Шыңғыс алтындаған ақ отау көтеріп беріп, билеген елің дәшт қыпшақ – «Алтын Орда» аталсын деген екен. Тарихта қыпшақ мемлекетінің Алтын Орда аталатын себебі сол.

Үш ғасыр бойы дәурен сүріп дүркіреген, Бүкіл Рүсияны өзіне қаратқан, Орта Азияның көп жерлерін ие-

¹ Дәшт – фарсыша «сахра, дала» мағынасында.

таншысына тигенін – Орта жүз, кішісіне тигенін – Кіші жүз деп атаған екен дейді.

Тағы бір ертегі: қазақ Алтын Ордадан бөлініп шыққаннан кейінгі хандары Жәнібек, Керейден соң болған хандардың біреуі – Ахмет хан әскерін: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз деп, үшке бөліп, қалмақпен соғысқан. Сонда Ахмет ханның әскері қалмақты шаба берген соң, қалмақтар Ахмет ханға «алашы» деп ат қойыпты. Алашы деген сөз қалмақша мейірімсіз, қаншер деген мағынада болса керек¹. Ахмет хан, қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді қалмақты шапқанда «алашы» деп шабындар деген соң, қазақтар «алашы» лап шауып, сол қазаққа ұран болыпты: «Алаш, алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қылмадық» деп қазақтың мақтанатыны сол дейді, шежіре Шаһкәрім.

Қазақтың не себептен алаш, не себептен қазақ үш жүз атанғанын баяндайтын бұлардан басқа да ертегілер бар, оларды жазуды қажет көрмедік. Бұл туралы ертегілердің көбінің мағынасы біріне бірі қайшы,

Жоғарыда айтылғанша, «алаш» қазақта ұран болып қалған мәнісі ақылға қонып тұр. Қазақ «алаш» яки «алашы» деген хандарының біреуіне қалмақ қойған екен деп жүрген болса, оның үстіне қалмақ тілінде «алашы» деген сөздің мағынасы қазақтың бұрыннан ұғынып жүргеніне дәл келуі бұл ертегінің қисыны барлығын көрсетеді.

Үш жүз қазақтың ру басылары болмай, қоныс ретіне қарай ма, халықтың санына қарай ма, әскерді үшке

¹ «Қазақ» газетінің 1913-інші жылғы 12-інші санында Шаһкәрім шежіресіне сын жазған «Қыр баласы» алашы қалмақша не деген сөз екен, мұны қалмақпен араласы бар елдердің азаматы сұрап білсе жарар еді дегеннен кейін, доктор Халел Досмұхамедұлы «Қазақ» тың сол жылғы 15-інші санында мынаны жазған «Орал облысында Оралски казаши войскиге қараған қалмақтар бар. Қыр баласының өтінші бойынша, «алаш» деген қалмақ тілінде сөз бар ма? мағынасы қазакша не болады? дегенімде қалмақтар айтты «Қалмақ тілінде алашы деген сөз бар, қазақша мағынасы «өлтүгіш, аямаушы, жауынгер» деп «Алашы» деп қалмақтар жақтырмаған орында айтады. Жаны ашымай хайуанатты көп өлтіре беретін аңшыларды да қалмақтар «алашы» деп атайды», бәрін қорытқанда, әзір дәлел болып шыққандай емес. Бірақ, мұндай ертегілер қазақтың аты тегін зерттеушілерді ойға қалдырарлық жерлері бар. Мәселен қазақ я алаш қалайда болса, бір кісі, ру басы емес екені рас-ау әйтпесе біріне бірі қайшы келе берсе де, кептен халық аузында сөйленіп, ертегі болып жүргеніне қарағанда «қазақ», «алаш» сөздерінің түбінде бір көмескілік бар ғой дегізетін Тарихшылар мұндай ертегі сөздерді де ескерусіз қалдырмай, түбінде салыстыра, қорыта келе бір дәлелді мағына шығаруға болар деген үмітпен жинап жазады. Бірақ ондай сөздерді қолданып, бір нәтиже шығарған жоқ.

бөлгеннен бе, я бір ханның қазақты үш баласына бөліп бергеннен бе, әйтеуір, үш тапқа айырылғандықтан «үш жүз» аталғандығы анық болса керек.

Қырғыз қазақпен туыс, тіл, тұрмыс жағынан өзге түрік руларынан жақын екендігін тарихшылардың көбі исбаттайды. Бірақ, қазақпен қырғыздың арасында аз да болса, айырма бола тұрып, не себептен екені белгісіз, қырғыздар да өздерін «алашпыз» дейді¹.

«Алаш» қазақ ұраны болып кеткен сөз болса, бұл ұранға қырғыздар қалайша һәм қашаннан бері ортақ болғаны белгісіз.

Қорытынды

Қазақ, қырғыздың аты, тегі һәм қашаннан бері өз алдына жұрт болғаны туралы жоғарыда жазылғандарды қорытқанда шығарған нәтижеміз мынау:

Қырғыз ежелден қырғыз атанып, Айсадан бұрын неше ғасыр өз алдына жұрт болған, қазақпен туысы, діні, тілі, қонысы, тұрмысы, әдет-ғұрпы, салт-санасы бірдей, жауынгер түрік қауымдарының бірі, қазақ пен қырғыздың арасында, тіліндегі болмашы айырма болмаса, еш бөтендік жоқ.

Қазақ X ғасырдың ар жағында көп заман бұрын өзінің хандары болып, өзін өзі билеген, ежелден қазақ атанған түрік жұртының бір тарауы. Қазақ XIII ғасырдың басында Шыңғыс ханның қол астына кіріп, Алтын Ордадан бөлініп шыққаннан кейін, XV ғасырда әр түрлі түрік һәм бірлі-жарым монғол руларымен қосылып, көбейіп, күшейіп, тағы да бөлек жұрт болып, сыбайлас жұрттардың көбімен соғысып, бірде жеңе, бірде жеңіле келіп, XVІІІ-ХІХ ғасырларда Русияға бағынғаннан кейін, еркінен айырылған жұрт.

Міржақып

Міржақып Дулатовтың осы мақаласының басында жазылған: «...кітап басылмастан бұрын білгіштердің сынынан өткізіп алуды лайық көрдік», – деген сөзіне қарағанда, тарихтық үлкен еңбегін жазып аяқтаған деуге болады. Бұл еңбегінің толық нұсқасы жарық көрді ме, жоқ

¹ Жаңылмасам, қырғыздар өздерін «алашпыз» дейтіндігін қырғыздың белгілі азаматы Ишанғали Арабайұлынан естіген секілді едім. Бұл туралы анық мағлұматты, әлде болса, қырғыз азаматтары берсе дұрыс болар еді. М. Д.

па, әлде қолжазба қалпында қалып, қолды болды ма, ол жағы бізге мәлім емес.

Дулатовтың газет, журналдарда жарияланған шығармалары, мақалалары көп. Оның әдеби мұрасын жинап, ұқыпты зерттеп, жарыққа шығарып, халыққа жеткізу – әдебиетші, тарихшы ғалымдарымыздың абыройлы борышы.

Міржақып Дулатов 1927 жылдың қаңтар айынан «Еңбекшіл қазақ» (Қызылорда) газетінің редакциясында редактордың көмекшісі қызметін атқарды.

1928 жылдың аяғында ОГПУ тұтқынға алып, екі жылдан астам түрменің ауыр азабын тартады. Ақырында ОГПУ Коллегиясы 10 жылға кесіп, 1931 жылы ақпанда лагерге жөнелтеді. Соловец лагерінде жұмыс істеп жүріп науқасқа шалдығып, 1935 жылы 11 мартта лагердің лазаретіне түседі. Алты айдан астам уақыт ауруханада жатып, 5 қазан күні қайтыс болады (Акт N 533, 5 қазан 1935 ж.).

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
Шаһкәрім	5
√Турағұл Абайұлы Құнанбаев	57
Кәкітай Ысқақұлы Құнанбай немересі	73
Көкбай Жанатайұлы	87
Әлихан Нұрмұхаммедұлы Бөкейханов	111
Ахмет Байтұрсынов	130
Мағжан Жұмабаев	142
Жүсіпбек Аймауытов	155
Міржақып Дулатов	176

Қайым МҰХАМЕДХАНОВ

АБАЙ МҰРАГЕРЛЕРІ

«Атамұра» баспасының бас директоры
Мұхтар Құл-Мұхаммед

Бас редакторы *Әділхан Пірманов*
Редакторлары *Дидахмет Әшімханов,*
Қайрат Мүлікбаев,
Райхан Райбаева
Техн. редакторы *Валентина Голубцова*
Суретшісі *Лейла Полатова*

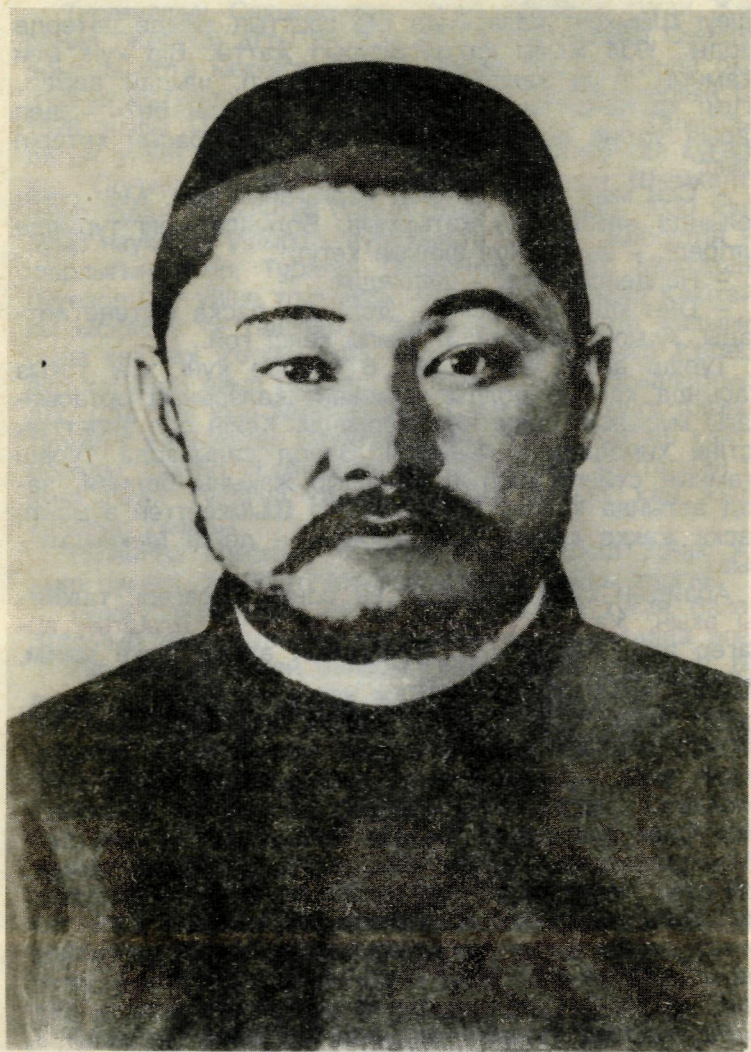
«Атамұра» корпорациясының
компьютерлік орталығында терілген.
Орталықтың жетекшісі *Дина Тойкина.*
Компьютерде беттеген *Наталья Развинавичене.*
Компьютерде терген *Камшат Жиреншина.*

ИБ № 21

Теруге 10.05.95 берілді. Басуға 22.11.95 қол қойылды.
Форматы 84x108^{1/32}, офсеттік басылым.
Есептік баспа табағы 12. Шартты баспа табағы 10,92.
Таралымы 10.000 дана. Бағасы келісімді.

«Атамұра» баспасы.
480083, Алматы қаласы, Жібек жолы даңғылы, 157.

Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесінің баспаханасы.
480016, Алматы қаласы, Д. Қонаев кошесі 15/1.

Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаев.

Турағұл Абайұлы Құнанбаев.

Көкбай Жанатайұлы. Семей. 1918 жыл.

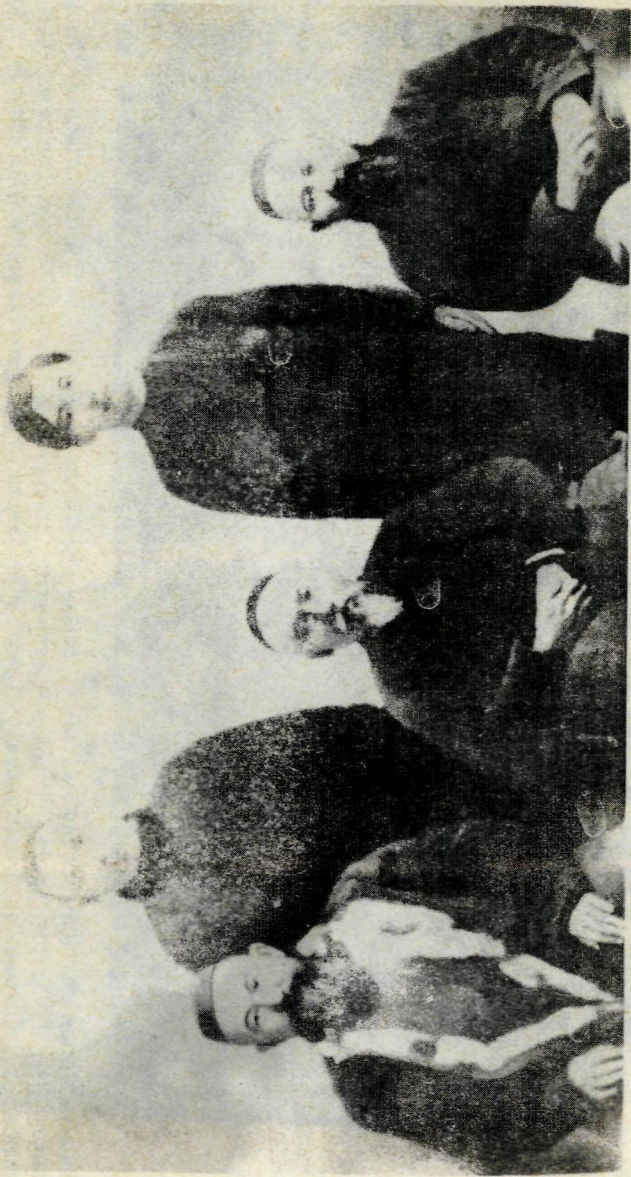
Бірінші қатардағылар (солдан оңға қарай): Кәкітай (Ғабдұл-хакім) Ысқақұлы Құнанбаев, Мағауия Абайұлы Құнанбаев және Ғабидолла Ғабитханұлы.

Бірінші қатардағылар (оңнан солға қарай): ... үшінші – Әліхан Бөкейханов, Турағұл Абайұлы, Жұбандық Болғанбаев...; екінші қатарда (оңнан солға қарай): ... екінші – Көкбай Жанатайұлы. Семей. 1918 жыл.

Бірінші қатардағылар (солдан оңға қарай): ... екінші — Турағұл Абайұлы, Көкбай Жанатайұлы, Мұқан Жа-
кежанұлы, Ахмет Байтұрсынұлы; екінші қатардағылар (солдан оңға қарай): Елдес Омарұлы, Сейдазым
Қадырбайұлы, Қажымұқан Мұңайтпасұлы, Міржақып Дулатұлы, Жұбандық Болғанбайұлы. Семей. 1918 жыл.

Бірінші қатардағылар (оңнан солға қарай): Турағұл Абайұлы Құнанбаев, Көкбай Жанатайұлы, Мекайыл Абайұлы Құнанбаев; екінші қатарда (оңнан солға қарай): Ахметқали Көкбайұлы, ...